

О. І. ЛЕУТА

Старослов'янська ЛЮБА

КИРИЛИЧНА АЗБУКА В ЗІСТАВЛЕННІ З І

Візантійський унціал IX-X ст.	Кирилиця				Літери глаголиці
	Літери кирилиці X-XI ст.	Назви літер	Звукове значення	Числове значення	
Α	А	азъ	[а]	1	
Β	Б	букы	[б]	—	
Γ	В	вѣди	[в]	2	
Δ	Г	глаголи	[г]	3	
Ε	Д	добро	[д]	4	
—	Е	кста	[е]	5	
—	Ж	живѣте	[ж']	—	
Ζ	З	зѣло	[д'з']	6	
Η	З	земля	[з]	7	
Ι	И	ижеи	[и]	8	
—	І	иже	[и]	10	
—	(Ѡ)	(г'ервь)	[г']	—	
Κ	К	како	[к]	20	
Λ	Л	людик	[л]	30	
Μ	Л	мыслѣте	[м]	40	
Ν	М	нашь	[н]	50	
Ο	Н	онъ	[о]	70	
Π	О	покон	[п]	80	
Ρ	П	рьци	[р]	100	
Σ	Р	слово	[с]	200	
Τ	С	тврѣдо	[т]	300	
Υ,Ϛ	Т	оукъ	[у]	(400)	
Φ	У	фрьтъ	[ф]	500	
Χ	Ф	хѣръ	[х]	600	

ВІЗАНТІЙСЬКИМ УНЦІАЛОМ І ГЛАГОЛИЦЕЮ

Візантійський унціал IX-X ст.	Кирилиця				Літери глаголиці
	Літери кирилиці X-XI ст.	Назви літер	Звукове значення	Числове значення	
Ω	Ω	отъ (омега)	[o]	800	Ɀ
-	Ч	ци	[ц']	900	Ϸ
-	У	уръвь	[ч']	90	ⱸ
-	Ш	ша	[ш']	-	Ш
-	Щ	шта	ш'т']	-	Щ
-	Ъ	кръ	[ъ]	-	ⱺ, ⱻ
-	Ы, ЫН	кры	[ы]	-	ⱼϷ, ⱽϷ
-	Ь	кръ	[ь]	-	Ȿ, Ɀ
-	ЪЮ	ять	[æ]	-	Ȿ
-	Ю	-	[y], [jy]	-	ϸ
-	Ѧ	-	[ʼa], [ja]	-	-
-	ѦЄ	-	[ʼe], [je]	-	-
-	Ѧ	ЮСЪ МАЛЫИ	[ɛ]	(900)	Є
-	Ѧ	-	[ʼɛ], [jɛ]	-	Æ
-	Ѧ	ЮСЪ БОЛЬШИИ	[q]	-	Ɀ
-	Ѧ	-	[ʼq], [jq]	-	Ɀ
-	Ξ	кси	[кс]	60	-
Ϸ	Ψ	пси	[пс]	700	-
ϸ	ϸ	фита	[ф]	9	Ɀ
Ϲ	Ϲ, Ϻ	ижица	[и], [в]	400	Ɀ

О. І. ЛЕВІТА

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

*Допущено Міністерством освіти
і науки України*

Підручник для студентів
філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

КИЇВ
"ВИЩА ШКОЛА"
2001

УДК 811.163.1(075.8)

ББК 81.2Стел

Л52

*Гриф надано Міністерством освіти і науки
України (лист від 22 червня 2000 р.
№ 1/11—1404)*

Рецензенти: кандидати філологічних наук доценти *О.В. Прискока*
(Київський інститут “Слов’янський університет”) і *В.А. Передрієнко*
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Редакція літератури з філології і суспільних наук
Редактор *Н.А. Симоненко*

Леута О. І.

Л52 Старослов’янська мова: Підручник. — К.: Вища шк.,
2001. — 255 с.

ISBN 966-642-068-6

Охоплено всі розділи курсу старослов’янської мови, першої серед історико-лінгвістичних дисциплін, що вивчають на філологічних факультетах університетів і педінститутів. Найбільшою перевагою порівняно з іншими підручниками є чітка спрямованість на глибоке засвоєння та практичне закріплення матеріалу. Використано великий практичний матеріал, дібраний з пам’яток старослов’янської писемності. Наведено багато оригінальних прикладів. У кінці книги подано довідковий матеріал для семінарських і практичних занять, розміщено парадигми усіх граматичних класів, словник старослов’янської мови. Матеріал допоможе в осягненні мовних явищ, шляхів формування тих чи тих граматичних форм.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.163.1(075.8)
ББК 81.2Стел

ISBN966-642-068-6

© О.І. Леута, 2001

Скорочення та умовні позначення 6

ВСТУП

Головні відомості про старослов'янську мову 8
 З історії наукового дослідження старослов'янської мови 11
 Питання про етногенез слов'ян 16
 Праслов'янська мова 19
 Історія створення письма у слов'ян 21
 Життя і діяльність Костянтина і Мефодія 27
 Дві азбуки: кирилиця і глаголиця 38
 Живомовна основа старослов'янської мови 45
 Проблема дохристиянського письма у слов'ян 46

ГРАФІКА

Найдавніші пам'ятки слов'янського письма 49
 Короткі відомості зі старослов'янської палеографії 58

ФОНЕТИКА

Звукова система старослов'янської мови другої половини IX століття

- Система голосних звуків 61
- Система приголосних звуків 65
- Діакритичні (або нарядкові) знаки 67
- Розділові знаки 68
- Числове значення літер кирилиці 68

Звукова система старослов'янської мови у порівняльно-історичному плані

- Особливості звукової системи індоєвропейської мови 69
- Наголос у праслов'янській мові 71
- Формування системи голосних праслов'янської мови 71
- Формування системи приголосних праслов'янської мови 74
- Найдавніші чергування голосних 74

- Перехідні палаталізації задньоязикових 75
- Доля приголосних у сполученні з наступним [j] 77

Звукові процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу

- Монофтонгізація дифтонгів 80
- Зміна дифтонгічних сполучень "голосний + *т, *п" 81
- Зміна сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* 82
- Доля сполучень **or*, **ol* на початку слова 84
- Зміни приголосних у кінці слова 84

Звукові процеси старослов'янської мови, засвідчені пам'ятками (X—XI ст.)

Зміни, пов'язані з долею редукованих

- Доля редукованих ъ, ь 86
- Асиміляція ъ, ь до наступного складу 86
- Зміна ь>ъ після ствердіння приголосних 87
- Процес "подвійної зміни" редукованих 87
- Наслідки занепаду редукованих 88

Зміни, не пов'язані з долею редукованих

- Початкові зміни ж та ѡ 89
- Початки зближення артикуляції ы та и 90
- Зміни голосних, зумовлені втратою інтervoкального [j] 90
- Ствердіння приголосних 91
- Спрощення африкати ѣ в з 91

МОРФОЛОГІЯ

Загальна характеристика морфологічної системи старослов'янської мови 92

Іменник 93

- Граматичні категорії 93
- Поділ іменників за типами відмінювання (давніми основами) 95
- Процеси змін іменного відмінювання 105

Займенник 108

- Значеннєві розряди займенників, відмінювання їх 109
- Безродові займенники 109
- Родові займенники 110

Прикметник 115

- Значеннєві розряди прикметників, творення їх 115
- Короткі та повні прикметники, творення та відмінювання їх 117
- Невідмінювані прикметники 120
- Творення ступенів порівняння прикметників 120

Числівник	123
• Кількісні числівники, творення та відмінювання їх	125
• Порядкові числівники	130
• Збірні числівники	131
• Дробові числівники	131

Дієслово	132
• Граматичні категорії	132
• Дієслівні основи	135
• Класи дієслів	136
• Форми теперішнього часу	138
• Форми майбутнього часу	141
• Форми минулого часу	145
• Іменні (неособові) дієслівні форми	156

Невідмінювані частини мови

Прислівник	167
• Відіменні прислівники	167
• Відзайменникові прислівники	171

Службові частини мови

Прийменник	172
• Первісні прийменники	173
• Похідні прийменники	174
Сполучник і сполучне слово	176
Частка	181
Вигук	183

СИНТАКСИС

Порядок слів у реченні	185
Типи речень за метою висловлення	186
Двоскладні та односкладні речення	188
Головні члени речення	189
Другорядні члени речення	191
Односкладні речення	192
Просте ускладнене речення	193
Складне речення	195
Тексти для аналізу	198
Словник скорочених написань слів у пам'ятках	203
Словник	205
Довідковий матеріал для семінарських і практичних занять	226
Список рекомендованої літератури	254

Позначки

* — реконструйована форма, не засвідчена на письмі.

Дужка, що об'єднує дві літери (д̣ж) — дифтонг, злита вимова двох звуків.

Дужка над голосною (ā, ō, ē) — короткий голосний.

Дужка під голосною (ī, ū) — нескладовий голосний.

Горизонтальна риска над голосною (ā, ō, ē) — довгий голосний.

Гачок під голосною (q, e) — носовий голосний.

Кружок під сонорним (r, l) — складотворчий сонорний.

Скісна риска праворуч угорі приголосного (p', l') — пом'якшений приголосний.

> — змінилося на ...

< — утворилося з ...

Півколо або апостроф праворуч угорі приголосного в словах старослов'янських текстів (m'нѣ, к'то) — пропущений редукований ъ, ь.

б̣ца, б̣с знак над словом — скорочене написання слова або числове значення літер.

Літери праслов'янських реконструкцій

*u — укр. [у]

*z — укр. [з]

*c — укр. [ц]

*s — укр. [с]

*ž — укр. [ж]

*č — укр. [ч]

*š — укр. [ш]

*d̄z — укр. [д̄з]

*d̄ž — укр. [д̄ж]

*ě — ст.-сл. ѣ

Назви мов та діалектів

<i>авест.</i> — авестійська	<i>луж.</i> — лужицька
<i>алб.</i> — албанська	<i>пол.</i> — польська
<i>болг.</i> — болгарська	<i>праіє.</i> — праіндоєвропейська
<i>білорус.</i> — білоруська	<i>прасл.</i> — праслов'янська
<i>гот.</i> — готська	<i>прус.</i> — пруська
<i>гр.</i> — грецька	<i>рос.</i> — російська
<i>двн.</i> — давньоверхньо-німецька	<i>серб.</i> — сербська
<i>діал.</i> — діалектна форма	<i>слов.</i> — словацька
<i>д-інд.</i> — давньоіндійська	<i>словен.</i> — словенська
<i>д-ір.</i> — давньоіранська	<i>сп-сл.</i> — спільнослов'янська
<i>д-прус.</i> — давньопруська	<i>сскр.</i> — санскрит
<i>д-рус.</i> — давньоруська	<i>ст-сл.</i> — старослов'янська
<i>індоєвр.</i> — індоєвропейська	<i>сх-сл.</i> — східнослов'янська
<i>ірл.</i> — ірландська	<i>хорв.</i> — хорватська
<i>лат.</i> — латинська	<i>ц-сл.</i> — церковнослов'янська
<i>лит.</i> — литовська	<i>чес.</i> — чеська

Назви старослов'янських пам'яток

- Асс. єв.* — Ассеманієве, або Ватиканське, євангеліє
- Зб. Кл.* — Збірник Клоца
- Зоґр. єв.* — Зоґрафське євангеліє
- Зоґр. лис.* — Зоґрафські листки
- Київ. лис.* — Київські листки
- Лис. Унд.* — Листки Ундольського
- Мар. єв.* — Маріїнське євангеліє
- Остр. єв.* — Остромирове євангеліє
- Охр. лис.* — Охридські листки
- Пр. ур.* — Празькі уривки
- Рил. лис.* — Рильський листок
- Сав. кн.* — Савина книга
- Син. пс.* — Синайський псалтир
- Син. тр.* — Синайський требник
- Супр.* — Супрасльський рукопис
- Фр. ур.* — Фрейзінґенські уривки
- Хіл. ур.* — Хіландарські уривки

ГОЛОВНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКУ МОВУ

Курс старослов'янської мови є першою навчальною дисципліною серед історико-лігвістичних дисциплін, що вивчаються на філологічних факультетах педінститутів та університетів.

Старослов'янська мова — це умовна назва найдавнішої писемно-літературної мови слов'ян, якою в середині IX ст. було здійснено перший переклад богослужбових книжок з грецької мови. В ній зафіксовано фонетичну систему, граматичний устрій та лексичний склад одного з діалектів тогочасної слов'янської мови. Старослов'янську мову, яку було створено спеціально для потреб християнської церкви, здавна вважали *мертвою* мовою. Проте, набувши свого поширення як єдина книжно-писемна мова у різних слов'янських областях, під впливом живої народної мови вона поступово збагачувалася місцевими мовними особливостями. Такі хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови у науковій літературі називають *церковнослов'янською*¹ мовою болгарської, сербської, чеської, хорватської та інших редакцій (або *ізводів*). Дослідники вирізняють три головні ізводи церковнослов'янської мови, які мають різні особливості, засвідчені в пам'ятках:

- болгарсько-церковнослов'янський;
- сербсько-хорватсько-церковнослов'янський;
- русько-церковнослов'янський.

1. Болгарсько-церковнослов'янський ізвод характерний змішуванням *ѣ, ѥ* з *ѧ, ѡ*, тобто *ѣ, ѥ* можуть вживатися

¹ У вітчизняній науковій літературі розрізняють старослов'янську мову і церковнослов'янську як таку, що вийшла зі старослов'янської і продовжувала її традиції та функції. Дехто з учених заміняє термін "церковнослов'янська" терміном "давньослов'янська", включаючи сюди і старослов'янську мову як найдавніший етап розвитку літературної мови.

замість колишніх **л, ѡ**. Напр.: **насытишж** зам. **насытишл**; **ловла** зам. **ловлж**. Виразним прикладом пам'ятки цієї редакції є Добромирове євангеліє, досліджене В. Ягичем, та псалтир, який зберігається у Болонській бібліотеці, теж досліджений і виданий В. Ягичем (*Psalterium Boloniense*, Берлін, 1907 р.).

2. Сербсько-хорватсько-церковнослов'янський ізвод мав такі особливості: замість **ж, ѡж** вживаються **оу[u], ю[ju]**; замість **л, ѡл** вживаються **е[e], к[je]**. Напр.: **роука** зам. **ржка**, **молю** зам. **моляж**, **кзыкь** зам. **кзыкьж**, **редь** зам. **радъ**. Сербсько-хорватські пам'ятки замість **ь, ѣ** вживають лише **ь**. Серед пам'яток цієї редакції слід відзначити Євангеліє, написане для князя Мирослава XII ст., та Четвероєвангеліє Нікольського монастиря XIII—XIV ст.

3. Русько-церковнослов'янський ізвод відзначався тим, що замість **ж, ѡж** вживалися **оу[u], ю[ju]**; замість **л, ѡл** вживався **ѡ[ja]**. Напр.: **вѣчьноюю** зам. **вѣчьнѡжж**; **сжштоу** зам. **сжштж**; **чюжеа** зам. **чюжеѡ**. Найважливішими з пам'яток цієї редакції є: Остромирове євангеліє, Ізборник Святослава.

Переклади священного письма з грецької мови слов'янською, здійснені безпосередньо Костянтином і Мефодієм та їхніми учнями, не збереглися, до нас дійшли пізніші копії їх (с п и с к и), що датовані X—XI століттями. Вони є найдавнішими літературно-писемними пам'ятками слов'янського світу, бо всі інші слов'янські мови були закріплені в писемності значно пізніше: (болгарська, словенська, чеська — X ст.; давньоруська — XI ст.; сербохорватська — кінець XII ст.; польська — кінець XIII — поч. XIV ст.; серболужицька — XVI ст.; словацька — XVII ст.). Таким чином, у старослов'янській мові в ряді випадків зустрічаємо специфічні явища, які на час закріплення їх на письмі в інших мовах було вже втрачено; вона допомагає реконструювати фонетичну та граматичну системи слов'янської мови на найдавнішому етапі її існування.

Для найменування мови найдавніших слов'янських перекладів священного письма у науковій літературі побутує кілька термінів: давньослов'янська, церковнослов'янська, давньоболгарська, старослов'янська.

Термін "*давньослов'янська*" дуже невизначений, під ним можна розуміти давні форми будь-яких слов'янських мов. Поширений у науковій літературі термін "*церковнослов'янська*" слід вживати лише на позначення мови, для функціонування якої характерні певні хронологічні та територіальні обмеження (*ізводи церковнослов'янської мови*). Найточніше визначає суть і призначення мови назва "*давньо-церковнослов'янська*" (англ. Old Church Slavonic), проте

через свою громіздкість вона не набула значного поширення. Недоліком цієї назви відомий німецький дослідник А. Лескін¹ вважав також те, що вона не вказувала на народ, якому ця мова належала. Назва "*давньоболгарська*" ґрунтується на тому, що створено її на основі одного з діалектів давньоболгарської мови, але цей термін спотворює суть мови слов'ян. Справа в тому, що у IX ст. "болгарами" (булгарами) називали народ не слов'янського, а тюркського походження, який близько 860 р. прийшов на Балкани з Азії і підкорив місцеве населення. Осівши на Балканському півострові, вони поступово асимілювалися з корінним населенням, яке теж пізніше стало називатися "болгарами".

У мовознавчій літературі загальноприйнятим є термін "*старослов'янська мова*", який є найбільш нейтральним, хоча й він не дає чіткої кваліфікації сутності цієї мови.

Вивчення старослов'янської мови сприяє розумінню найважливіших фонетичних процесів та особливостей формування граматичної системи слов'янських мов. Сучасні слов'янські мови мають багато спільного чи близького на всіх рівнях своєї системи, а на час створення першої слов'янської писемності були ще ближчими між собою. Тому старослов'янську мову, створену в одній з областей слов'янського світу, розуміли всі слов'яни. Як зазначає відомий дослідник історії слов'ян М.І. Толстой, "розвиток окремих слов'янських літературних мов був взаємопов'язаний через давньослов'янську (старослов'янську) мову як мову надетнічну і наднаціональну та безпосередньо — шляхом двосторонніх і багатосторонніх контактів"². Спочатку її використовували лише для потреби церкви, зокрема здійснювали переклади релігійних книг, проте згодом вона почала обслуговувати різноманітні потреби писемності. Так, у болгар, починаючи з IX ст., старослов'янська мова сприяла створенню оригінальних творів не лише релігійного, а й світського характеру; серби користувалися нею в усіх галузях аж до XV ст. Старослов'янською мовою було написано не лише канонічні (євангеліє, Псалтир) і літургічні тексти, а й твори аскетичні, проповідницькі ("*слова*"), агіографічна література, апокрифічна, історична (*хронографи, літописи*), паломницька ("*ходіння*"), художньо-поетична. Завдяки надетнічному функціонуванню, посередницькій ролі у формуванні слов'янських літе-

¹ Лескинъ А. Грамматика древнеболгарского (древнецерковнославянского) языка. — Казань, 1915. — С. 2.

² Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. — М., 1988. — С. 3—4.

ратурних мов протягом значного періоду паралельного вживання з іншими мовами старослов'янська мова в загальнослов'янській мовній ситуації мала виняткове значення.

З ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Основоположником наукового вивчення старослов'янської мови вважають патріарха слов'янської філології, чеського вченого **Йозефа Добровського** (1753—1829). Його перу належать такі праці: "Glagolitica" ("Глаголиця", 1807), "Institutiones linguae slavicae dialecti veteris" ("Основи давнього наріччя слов'янської мови", 1822), "Суттл и Method der Slawen Apostel" ("Кирило і Мефодій — слов'янські апостоли", 1823).

Праця присвячена глаголиці, алфавіту, який, на думку автора, є пізнішою переробкою кирилиці, що її здійснили далматинські священики для збереження слов'янського письма від переслідувань з боку католицького духовенства. Аналізуючи начертання літер, учений доходить висновку про деякий вплив східних алфавітів.

Найзначнішою працею Й. Добровського є "Основи давнього наріччя слов'янської мови", яка вийшла друком у Відні у 1822 р. У ній вперше було дано системний аналіз граматики старослов'янської мови, визначено її південнослов'янську мовну основу. Праця складається з великої передмови, у якій розглянуто ряд загальних питань, вступу, присвяченого аналізу особливостей старослов'янської фонетики і орфографії, та трьох частин, у яких описується словотвір, морфологія, синтаксис. У 1833—34 рр. вона була опублікована в Росії під назвою "Грамматика языка славянского по древнему наречию" у перекладі М.Погодіна та С.Шевирьова.

"Основи" мали виняткове значення для вивчення старослов'янської мови, хоча деякі засади теорії Й.Добровського пізніше було піддано критиці.

Інша грандіозна постать в історії славістики — один з основоположників європейського порівняльно-історичного мовознавства **Олександр Востоков** (1781—1864). Його праці "Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка" (1820), "Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума" (1842), перше видання Остромирова євангелія (1843) стали етапними в історії слов'янського мовознавства.

У результаті порівняльного аналізу слов'янських мов О.Востоков зумів зробити науковий опис фонетичної си-

стеми найдавнішого етапу старослов'янської мови, в тому числі визначити природу носових голосних ж, л та редукованих ь, ъ. Він обґрунтував походження слов'янських мов з однієї мови-основи, але при цьому не вважав старослов'янську мову такою основою. Безперечними здобутками у розвитку історичної славістики стало послідовне розмежування старослов'янської та церковнослов'янської мов, визначення різних редакцій (ізводів) церковнослов'янської мови. У 1858—1861 рр. О.Востоков видав двотомний "Словарь церковнославянского языка".

Починаючи з 30-х років XIX ст. активізується робота зі збирання та дослідження пам'яток старослов'янського письма, що призводить до перегляду теорії Й.Добровського про походження двох азбук.

У 1830 р. словенець **Варфоломій Копітар** (1780—1844) віднайшов, а у 1836 р. опублікував дуже давню глаголичну пам'ятку "Збірник Клоца" ("Glagolita Clozianus"). Ця глаголична пам'ятка за палеографічними даними була набагато давнішою за всі відомі кириличні, що спричинило перегляд теорії про походження кирилиці та глаголиці. В.Копітар обґрунтував погляд, згідно з яким першою була глаголиця, створена Костянтином, а кирилицю набагато пізніше створили його учні. У передмові до цього видання В.Копітар виклав свою "паннонську теорію", за якою мовою перших слов'янських перекладів була мова паннонських слов'ян, а не слов'ян Македонії.

Погляди В.Копітара про походження слов'янських азбук знайшли своє підтвердження у діяльності професора Новоросійського університету (Одеса) **Віктора Григоровича** (1815—1876). У 1844—1847 рр. він здійснив тривалу поїздку по монастирях Афіньського півострова, під час якої віднайшов дуже цінні давні глаголичні пам'ятки — Зографське і Маріїнське євангелія, а також ряд палімпсестів, у яких кириличний текст було написано по змитій глаголиці.

Відкриття В.Григоровича дали поштовх подальшим дослідженням старослов'янської мови. Обґрунтовану теорію походження слов'янської писемності сформулював один з найвизначніших славістів **Павел Шафарик** (1795—1861). Спочатку він підтримував думку Й.Добровського про давність кирилиці, проте під впливом знахідок В.Григоровича, а також віднайдених у 1855 р. глаголичних Празьких уривків, змінив свої погляди. Головні положення його теорії сформульовано у працях "Rozkwet slowanske literatury w Bulharsku" ("Розквіт слов'янської писемності в Болгарії", 1848), "Uber den Ursprung und die Heimath des

Glagolitismus" ("Про походження і батьківщину глаголиці", 1858): 1) глаголиця за походженням є давнішою за кирилицю; 2) автором глаголиці був Костянтин; 3) кирилицю було створено пізніше учнем Мефодія Климентом у Болгарії. Він також підтримував паннонську теорію В.Копітара.

В Росії академік Ізмаїл Срезневський (1812—1880) відкрив і видав низку цінних старослов'янських пам'яток, зокрема Київські листки, Савину книгу. Його перу належать чотири томи досліджень, присвячених давньослов'янській писемності, найвідомішими з яких були: "Древние письменна славянские" (1848), "Древние глаголические отрывки, найденные в Праге" (1857), "Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кирилицы" (1866), "Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках" (1867—1881). Він також уклав чотиритомний словник давньоруської мови, включивши до нього лексику церковнослов'янських пам'яток руського ізводу, починаючи з Остромирова євангелія.

Надзвичайно велику роль у порівняльному вивченні слов'янських мов відіграли праці словенця за походженням віденського професора Франца Міклошича (1813—1891). Його фундаментальне дослідження "Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen" ("Порівняльна грамати́ка слов'янських мов", 1852—1874) стало підсумком досягнень слов'янського мовознавства. У цій праці Міклошич здійснив детальний опис граматики окремих слов'янських мов із залученням даних праслов'янської та старослов'янської мов. У 1899 р. частину цієї граматики було опубліковано у перекладі російською мовою під назвою "Сравнительная морфология славянских языков".

Ф.Міклошичу належать також два словники: старослов'янсько-греко-латинський "Lexicon palaeoslovenico-graeco-latīnum" (1862—1865) та етимологічний словник слов'янських мов "Etymologisches Wurterbuch der slavischen Sprachen" (1886).

Аналізуючи питання походження старослов'янської мови, Ф.Міклошич дотримується поглядів свого вчителя В.Копітара, розвиваючи паннонську теорію.

Водночас із працями Ф.Міклошича з'явилися розвідки відомого німецького мовознавця Августа Щейхера (1821—1863), який у 1852 р. опублікував фундаментальне дослідження "Formenlehre der kirchenslavischen Sprache" ("Морфологія церковнослов'янської мови"). Він розширив горизонти порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов, уперше залучивши до них дані литовської

мови, що дало відповіді на питання праслов'янських реконструкцій.

Відчутного удару паннонській теорії, що спричинило перегляд питання про мовну основу старослов'янської мови, завдав своїми дослідженнями словенець **Ватрослав Облак** (1864—1896). Дослідивши македонські говори в районі Солуня, він знайшов у них багато спільного зі старослов'янськими мовними особливостями (сполучення *жд*, *шт* на місці колишніх сполучень **dj*, **tj*; розрізнення нових *о*, *е*, що утворилися з редукованих; сліди носових голосних). Публікація цих досліджень "Macedonische Studien" ("Македонські дослідження", 1896) стала розвінчанням паннонської теорії, що була основоположною у слов'янському мовознавстві майже півстоліття.

Найбільший внесок у розвиток слов'янського мовознавства, зокрема дослідження старослов'янської мови, зробив **Ігнатій (Ватрослав) Ягич** (1838—1923), хорват за національністю, професор Новоросійського (Одеса), Берлінського, Петербурзького та Віденського університетів. Він увійшов в історію як талановитий організатор і пропагандист наукових досліджень, залишивши нам величезну наукову спадщину, яка нараховує більше 700 робіт.

У 1876 р. у Берліні І. Ягич заснував і почав регулярно видавати славистичний журнал "Archiv für slavische Philologie" ("Архів слов'янської філології"), який проіснував більше 40 років. На сторінках цього журналу друкувалися найвідоміші дослідження в галузі славістики: розвідки І. Ягича про мову Зографського євангелія, праці В.Облака про Київські листки та Празькі уривки, аналіз мови Остромирова євангелія, здійснений А.Лескіним та ін.

З 1908 р. з ініціативи І.Ягича розпочинається видання "Енциклопедії слов'янської філології", у випусках якої беруть участь найвизначніші вчені.

Найвідомішими його працями стали: "Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке" (1895), "История возникновения церковнославянского языка" (2-ге вид., 1913), "Глаголическое письмо" (1912). В "Истории возникновения церковнославянского языка" на аналізі великого фактичного матеріалу І.Ягич доводить неспроможність паннонської теорії. У праці, присвяченій глаголиці, він подає історію дослідження глаголиці, визначає, вслід за І.Тейлором, її зв'язок з грецьким мінускулом, доводить давність глаголиці щодо кирилиці.

Крім палеографічних досліджень І. Ягич прославився ще й як видавець пам'яток: йому належать найкращі ви-

дання Зографського і Маріїнського євангеліїв, Київських листків з передмовами та зауваженнями.

Відомий чеський мовознавець **Вацлав Вондрак** (1859—1925) створив двотомну порівняльну граматику слов'янських мов "Vergleichende slavische Grammatik" (1906—1908). На відміну від граматики Ф.Міклошича у ній простежується історія слов'янських звуків і форм від праслов'янської епохи до сучасності. Він також написав "Давньоцерковнослов'янську граматику" (1900), яку було перекладено й видано російською мовою у 1915 р. У питанні походження глаголиці він відстоює її зв'язок з давньоєврейським і самаритянським алфавітами.

Значною подією у слов'янознавстві стала публікація праці французького вченого **Антуана Мейє** (1866—1936) "Le slave commun" ("Спільнослов'янська мова", 1924). А.Мейє, відомий як основоположник французького соціолінгвізму, був автором більше як 500 праць з індоевропейського мовознавства і організатором французького Інституту слов'янознавства. Дуже широкої популярності набула його розвідка "Вступ до порівняльного вивчення індоевропейських мов" (1903), яка сім разів перевидавалася у Франції і тричі у Росії.

Майже водночас із "Спільнослов'янською мовою" А.Мейє вийшла книга відомого голландського славіста **Ніколауса Ван-Вейка** "Історія давньоцерковнослов'янської мови" (1931, в рос. перекл. "История старославянского языка", 1957). Здобутком цієї праці стало визначення основних тенденцій розвитку праслов'янської мови, які зумовили пізніші особливості окремих слов'янських мов.

Досить близькою до "Історії..." Н.Ван-Вейка була праця французького лінгвіста **Андре Вайана** "Manuel du vieux slave" (1948, в рос. перекл. "Руководство по старославянскому языку", 1952), у якій вичерпно представлено описову фонетику і граматику старослов'янської мови.

Несправедливо забутим тривалий час був український учений із світовим ім'ям, громадський, політичний і релігійний діяч **Іван Огієнко** (митрополит Іларіон) (1882—1972) — професор Київського університету, міністр освіти і віросповідань в уряді УНР, професор Варшавського університету, архієпископ Холмський і Підляський УАПЦ, редактор і видавець журналів "Слово істини", "Наша культура", "Віра й культура" (Канада). Широке коло його наукових інтересів охоплювало історію церковнослов'янської мови, слов'янську палеографію, історію розвитку друкарства, українську культуру та ін. Курс лекцій з церковнослов'янської мови, який він читав у Варшавському уні-

верситеті, є одним з найкращих посібників з історії давньослов'янської мови.

Значний внесок у дослідження історії слов'янських мов зробили видатні вчені П.Фортунатов, І.Бодуен де Куртене, А.Лескін, В.Вондрак, А.Селищев, М.Трубецької.

ПИТАННЯ ПРО ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН

Питання походження слов'ян та первісного ареалу, на якому сформувалися слов'янські племена, не мають однозначного вирішення у науковій літературі і складають дві основні теорії: міграційну та автохтонну.

Міграційна теорія. В історіографії ХІХ ст. побутувала думка про те, що слов'яни не були корінним народом Європи, а прийшли сюди і розселилися протягом І тисячоліття нашої ери. Склалася вона переважно під впливом невідомого автора "Повѣсти временныхъ лѣтъ", який зазначав: "По мьнозѣхъ же временѣхъ сели сѣть словени по Дунакви, где ныне Угорська земля и Болгарська. И от тѣхъ словен разидошася по землѣ и прозвашася имены своїми".

Змальована картина приходу слов'ян на Дунай і розселення по Європі, проте, ґрунтувалася не на достовірних фактах, а на бажанні автора вивести історію слов'янського народу від найдавніших часів і пояснити в світлі біблійної розповіді про походження народів та їхніх мов, підкресливши цим почесне місце слов'ян серед інших народів.

Теорію про прихід слов'янських племен на Дунай з Азії і пізніше розселення їх по території Європи розробляли С. Соловійов, В. Ключевський.

Автохтонна теорія. Перегляд міграційної теорії і обґрунтування погляду про споконвічність слов'ян на території Європи було підтверджено даними порівняльного мовознавства. Видатний учений О. Шахматов, продовжуючи дослідження індоєвропейської сім'ї мов, започатковані А. Шлейхером, А. Мейє, Н. Ван-Вейком та ін., знайшов у них багато спільного і довів, що слов'яни виділилися в результаті розпаду індоєвропейської спільності.

Сучасні наукові дані підтверджують, що в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери з індоєвропейської єдності виокремилися грецькі, кельтські, італійські народності, протогерманці і протослов'яни.

На території між Середнім Дунаєм і Тисою почали виділятися праслов'яни зі своїми діалектами, сформованими на основі середньодунайських індоєвропейських діалектів. Середньодунайський регіон, на думку О. Трубочова, і є найдавнішою територією формування слов'янських племен.

Цим пояснюється і той факт, що на образ Дунаю часто натрапляємо у старовинних народних піснях, календарному та обрядовому фольклорі майже всіх слов'янських народів, більшість з яких не була з ним пов'язана ні історично, ні географічно. Цей фольклор виник набагато раніше від Київської Русі і походів київських князів на Візантію, коли східні слов'яни вперше познайомилися з Дунаєм.

Про споконвічність слов'янських племен на території Європи пише М. Грушевський, поширюючи лише межі первісних слов'янських поселень на береги Вісли і Волинь.

Щодо прабатьківщини слов'ян, то крім дунайської гіпотези в науці поширені також вісло-одерська, середньодніпровсько-бузька. Дехто з учених (В. Гензель, Б. Рибаків, М. Артамонов, П. Третьяков) визначає територію від Одера до середнього Дніпра і від Прип'яті до Прикарпаття як ареал формування слов'янських племен. Сучасний американський славіст Х. Бірнбаум вважає, що прабатьківщина слов'ян пролягала на сході Центральної Європи, північніше Карпат.

Приблизно у IV ст. слов'яни проживали на великій території від басейну Одера на заході до басейну центрального Дніпра на сході. Цей ареал простягався від південних берегів Балтійського моря до Прип'ятських боліт. З V ст. слов'яни почали просуватися на північний схід і заселили територію в районі Верхнього Дніпра і Прип'яті, де жили балтійські племена, які частково були асимільовані слов'янами, частково витіснені. Отже, з VII по IX ст. включно слов'яни заселяли величезну територію Східної і Центральної Європи.

Перші згадки про слов'ян датовано V ст. до н.е., і належать вони грецькому історичу Геродоту. Він розповідає про те, що грецькі багатії дуже полюбили бурштин, який купці привозили з далекої країни, що знаходилася на Півночі, біля річки Ерідан і холодного моря. Видобуток і торгівля янтарем була одним з важливих занять жителів південно-східного узбережжя Балтійського моря, яких він називає *і н і г а м и*.

Історичні свідчення про слов'янські поселення між Карпатами і Балтійським морем знаходимо в документах римських і грецьких істориків I—II ст. н.е. Пліній Старший (23—79 рр.) в "Природній історії" (77 р.) говорить про слов'ян, що населяють територію в басейні р. Вісли, називаючи їх *венетами* (*Venedi(s)*). Корнелій Тацит (55—120 рр.) в "Історії" (5 р.) називає їх *венетами* (*Venet*). До нашого часу збереглася географічна карта олександрійського

Бібліотека
Львівського державного
педагогічного університету

географа та історика **Птоломея Клавдія** (помер близько 178 р.), на якій Карпатські гори називаються *Венетськими*, Балтійське море — *Венетським*, а жителів цієї місцевості у своїй "Географії" він називає *в е н е г а м и*. За їх свідченнями, слов'яни — великий народ, чисельний і войовничий.

Щодо походження назви "**венед**" існує кілька версій, але найсуттєвішими можна вважати дві, пов'язані з етимологією спільнослов'янського кореня *-vent-*. Перша з них характеризує цей корінь як вищий ступінь порівняння прикметників *високий, великий*. Звідси **венед** — людина високого зросту, велетень, як її називали у своїх творах грецькі та римські історики.

Заслуговує на увагу і друга версія, згідно з якою *-vent-* — це різновид кореня *-od-* (-онд-). Пор.: старослов'янське **жда**; давньоруське **оуда**; українське **вудка**; польське **wędką**. Тому ця назва пов'язується з поняттями "рибалка", "мисливець", "ловець", що також є цілком обгрунтованим.

Найповніші й найдокладніші відомості про слов'ян датовано VI—VII ст., коли вони виступили як вирішальна сила у боротьбі з Візантійською імперією. Про слов'ян розповідають Прокопій Кесарійський ("Історія війни з готами" 554 р.), готський історик Іордан ("Історія готського народу" 551 р.), Псевдо-Маврикій ("Стратегіка", кінець VI ст.). Псевдо-Маврикій і Прокопій Кесарійський називають слов'ян *антими і склавінами*; Іордан — *венетами, антами, склавінами*, маючи на увазі предків майбутніх трьох груп слов'янських народів (*венети* — західні слов'яни; *анти* — східні слов'яни; *склавіни* — південні слов'яни). Однак всі вони відзначають, що на цій великій території жив один народ, спільнота слов'ян.

Хоча територія, яку займали слов'яни, не була однорідною за етнічним і лінгвістичним складом, більшість учених вважає, що приблизно до 500 р. н.е. усі слов'янські племена жили як єдність, тому цей період історії слов'ян називається **спільнослов'янським**. Незважаючи на існування чисельних діалектів, для спільнослов'янського періоду історії слов'ян характерна наявність єдиної мови, яка одержала назву **спільнослов'янської** (англ. *Common Slavic*), або **праслов'янської** (англ. *Proto-Slavic*). Ідея про єдність слов'янських племен та їх мов знаходить своє підтвердження й у найдавніших пам'ятках. Так, давньоруські літописи, відмежовуючи Русь від болгар, поляків, чехів як племена, об'єднують їх за спільністю мови: "**Бѣ ѡдинъ ѡзыкъ словеньскъ, словени нже сѣдяху по Дунаевн, нхъ же приишаху грн и морава, еже нъне зовома Русь. Симъ бо прьвок**

прѣложены книги мораве, кже прозваша грамота словѣньская, яже грамота кств в Руси и в болгарѣхъ дѣнайскнхъ (898 р.)¹.

Реальність існування спільнослов'янської мови-основи незаперечна. Спільність походження сучасних слов'янських мов легко підтверджується тотожністю їх на різних рівнях мовної структури, а в епоху створення перших слов'янських пам'яток вони були ще ближчими. Така близькість фонетики, граматичного ладу і словникового складу діалектів, поширених на території від Ельби до Північного Кавказу і від Балтійського моря до Балканського півострова, не могла бути підсумком випадкового паралельного розвитку чи збігу, а, безсумнівно, стала результатом того, що всі слов'янські мови розвинулися з спільної мови-основи. Як відзначав А. Мейс: "Мовна єдність слов'ян безперечна. Навіть тепер вона всюди зразу кидається у вічі; при вивченні давніх форм слов'янських мов ми знаходимо в них риси подібності, що часто наближаються до тотожності"².

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Мова, на ґрунті якої утворюються споріднені мови, називається *п р а м о в о ю*. Такою прамовою для сучасних слов'янських мов була праслов'янська, яка виникла приблизно у II тис. до н.е. і була єдиною мовою для всіх слов'ян приблизно до VII—VIII ст. н.е.

Становлення праслов'янської мови починається її виокремленням з балто-слов'янської мовної єдності на межі III—II тис. до н.е. і завершується між 1500—1300 рр. до н.е. Процес її формування пов'язаний із розпадом індоєвропейської мови на окремі групи мов. До індоєвропейської сім'ї мов належать слов'янські, балтійські, романські, германські, індійські, іранські, кельтські групи, багато з яких нині є мертвими. Найближчими до слов'янських є балтійські мови, бо виникли вони на основі сусідніх діалектів і найбільше контактували між собою. А. Мейс зазначає, що з індоєвропейської мови виокремилася спочатку балто-слов'янська мовна єдність, яка пізніше розмежувалася на слов'янську і балтійську групи мов. Порівнюючи праслов'янську мову з іншими індоєвропейськими мовами-основами, він відзначає, що вона вигідно відрізняється від інших словниковим багатством, мобільністю і досконалістю граматичної системи.

¹ *Повесть временных лет.* — М.: Л., 1950. — С.11.

² Мейс А. *Общеславянский язык.* — М., 1951. — С.5.

Праслов'янська мова, як і індоєвропейська, писемністю не засвідчена, тому вона є *реконструкцією*.

Давні слов'яни жили первісним ладом. Господарською одиницею була велика патріархальна сім'я, більшими суспільними ланками — рід і плем'я. Кількість слов'янських родів і племен увесь час збільшувалася, що було закономірним для епохи родового суспільства. Племена, як і роди, із зростанням чисельності свого населення і територіальним поширенням дробилися на частини, з яких пізніше формувалися нові племена. Паралельно розпадалася і мова племені, утворюючи нові відмежування. Результатом таких процесів стало утворення багатьох споріднених за походженням і близьких між собою діалектів.

Разом з тим слов'янські племена, розкидані по величезній території і розділені ріками, горами, болотами, значною мірою втрачали безпосередні економічні, політичні і мовні контакти між собою, набуваючи характерних особливостей культури, традицій, мови. Ці процеси і зумовили розпад спільнослов'янської мови. Розмежування спільнослов'янської єдності в етнічному та мовному аспектах було складним і тривалим процесом. Оформилася давня диференціація на три групи слов'янських народів у зв'язку з так званими великими *переселеннями слов'ян*. Цим терміном називається значний вихід групи слов'янських племен за межі прабатьківщини (як *правило*, переселення через великий вододіл) і втрата контактів із співплемінниками. Історія слов'янських народів фіксує два великі переселення слов'ян.

Перше переселення слов'ян припадає на I—II ст. н.е., коли окремі племена перейшли через Ельбу та Одру і заселили частину Центральної Європи. Слов'янська єдність розподіляється на дві групи: *західну і східну*.

Друге переселення датовано IV—VI ст. н. е., коли слов'яни перейшли Дунай і заселили Балкани, відмежувавшись у південну групу слов'янських племен.

Усі слов'янські мови зберігають цей поділ і нині, об'єднуючись у названі три групи.

До *східнослов'янської* групи належать українська, російська і білоруська мови.

Західнослов'янська група об'єднує польську і споріднені кашубську, чеську, словацьку, а також верхньолужицьку та нижньолужицьку мови, поширені на території Східної Німеччини. Там само ще у XVIII ст. було засвідчено полабську мову, носії якої проживали у нижній течії річки Ельби (словацька назва Лаба).

Південнослов'янську групу складають болгарська, сербсько-хорватська, словенська, македонська та мертва старослов'янська мови.

Усі названі мови є однією мовною системою у плані лексики, фонетики і граматики, об'єднаною спільністю походження і подальшого розвитку. З типологічного боку всі слов'янські мови, за винятком болгарської, належать до синтетичних мов¹.

Слов'янські мови, як живі, так і мертві, походять з одного кореня — спільнослов'янської мови, що зумовлює лексичну і структурно-граматичну близькість між ними. Це можна спостерігати, порівнюючи назви побуту, виробничої діяльності, частин тіла у різних слов'янських мовах.

рос.	укр.	білорус.	пол.	чес.	болг.	серб.-хорв.
голова	голова	галава	głowa	hlava	глава	глава
сердце	серце	сэрца	serce	srđce	сърце	срце
рука	рука	рука	ręka	ruka	ръка	рука
нога	нога	нага	noga	noha	нога	нога

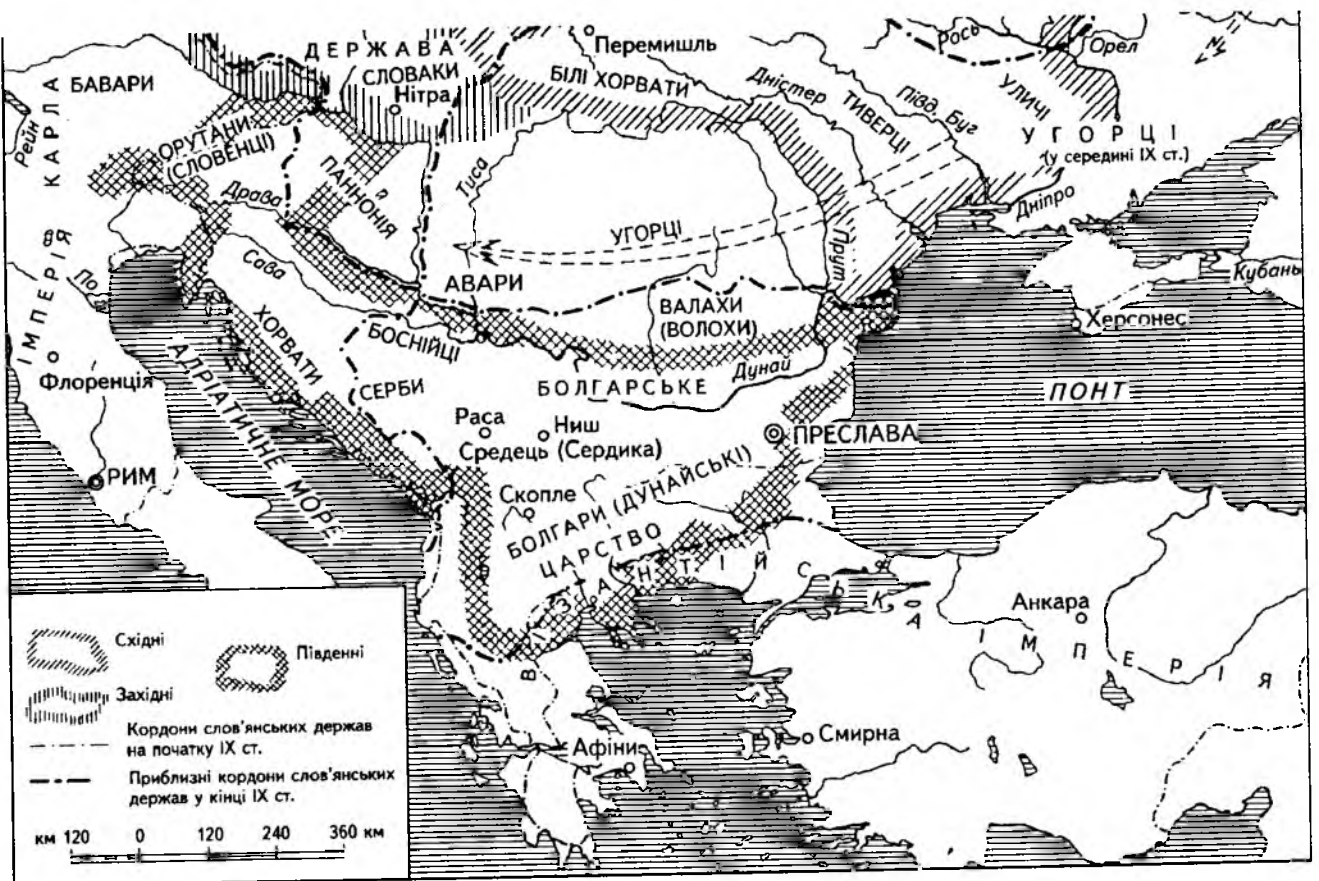
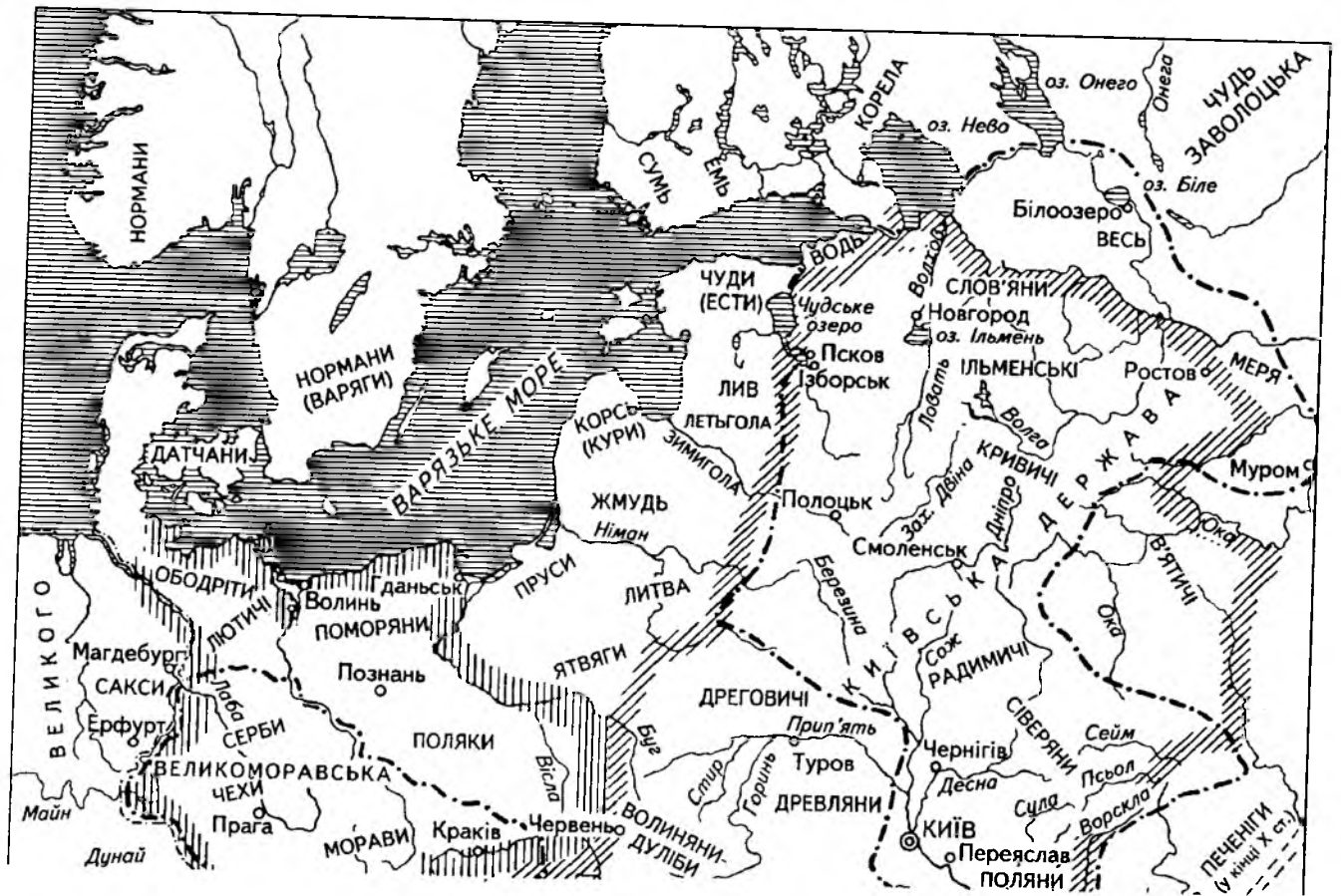
Вагомим показником лексичної спільності слов'янських мов є тотожність їх в області десятичної системи числівників.

рос.	пол.	чес.	болг.	серб.-хорв.
один	jeden	yeden	един	едан
два	dwa	dva	два	два
три	trzy	tri	три	три
четыре	cztery	ctyři	четири	четири
пять	pięć	pet	пет	пет
шесть	sześć	sest	шест	шест
семь	siedem	sedm	седем	седам
восемь	osiem	osm	осем	осам
девять	dziewięć	devet	девет	девет
десять	dziesięć	deset	десет	десет

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПИСЬМА У СЛОВ'ЯН

Мова є однією з головних ознак нації, вона забезпечує єдність, функціонування і розвиток етносу у просторовому і часовому вимірах. "Мова посідає одне з найвищих місць на шкалі національних вартостей" (У. Вайнрайх).

¹ Синтетичними називаються мови, в яких граматичні значення разом з лексичними виражено самою формою слова (до них належать майже усі слов'янські, балтійські, німецька, латинська та ін.); аналітичними — мови, в яких грам. значення виражено за допомогою службових слів (англійська, французька, італійська, болгарська).

Питання історії створення мови слов'ян є проблемою не лише і не стільки лінгвістичною, скільки історико-культурною. Це питання, що має більше ніж тисячолітню історію, весь час було об'єктом наукових досліджень і політичних маніпуляцій, визначних відкриттів і різноманітних фальсифікацій, копіткої роботи вчених і псевдонаукових знахідок.

Проблему створення письма слід розглядати на суспільно-політичному тлі життя тогочасних слов'янських народів та тих причин, які до цього спонукали.

IX ст. стало одним з найважливіших в історії слов'ян. На цей час слов'янські народи поступово звільняються від первісного ладу, починають формуватися основні класи і складатися державність нового феодального суспільства. Зародки феодальних держав потребували створення цілісної системи управління народом, розширення міжнародних контактів, наявності єдиної релігії. Головними причинами, що спонукали правлячу верхівку слов'янських народів змінити язичництво на християнську релігію, були: *по-перше*, необхідність релігії, яка б відповідала потребам феодального суспільства, допомагала утримувати в покорі соціальні низи і, *по-друге*, для повноправного виходу на міжнародну арену однією з основних умов була наявність *всесвітньовідомої* релігії. Найпоширенішим у Європі і найближчим до слов'ян було християнство, яке найбільше відповідало потребам феодального суспільства. Германські племена — безпосередні сусіди слов'ян — раніше прийняли християнство, і римська церква вогнем і мечем, спираючись на підтримку німецьких феодалів, поширювала свій вплив на сусідні народи. При цьому всіляко придушувалися будь-які вияви національної культури, традицій, мови. Достойними священного письма вважали лише три мови, якими Понтій Пілат наказав зробити напис на хресті, що на ньому було розіп'ято Ісуса: *латинську, грецьку, єврейську*. Уся відправа у західноєвропейських церквах проводилася чужою для народів латинською мовою.

У країни, які приймали християнство від Риму, зразу ж посунула лавина німецько-католицьких прелатів і абатів. Церкви і монастирі захоплювали величезні помістя, обкладали населення обов'язковим десятинным податком та іншими поборами. Слідом за церковниками з'являлися німецькі князі, які, підтримувані духовенством, завершували економічну і політичну кабалу спільно завойованих земель.

Іншим центром християнства була Візантія, яка, на відміну від Риму, краще зберегла традиції античної культури, науки, освіченості. Крім того, Візантійська імперія

та церква, що постійно ворогували з римською, проводили гнучкішу політику щодо інших народів. Так, візантійські імператори дозволяли слов'янським племенам заселяти землі імперії, залучали слов'янських воїнів до своєї армії, навіть допускали слов'янську знать до участі в державному управлінні. Свою релігію візантійське духовенство поширювало обережно, поступово і ненасильницькими методами. На освячених землях воно не збирало обов'язкового десятинного податку, а існувало переважно за рахунок добровільних подаянь прочан. Найважливішим було те, що східнохристиянська церква досить довго не заборонила проведення священного обряду рідною мовою, навіть не заперечувала існування власного письма та переклади ним богослужбних книг. Зважаючи на це, слов'янська верхівка більше тяжіла до Візантії, ніж до Риму, тим більше, що це підкріплювалося значними політичними інтересами. Слов'янські князі також мали на меті заручитися підтримкою могутньої Візантійської імперії у боротьбі проти німецької експансії.

Близько 830 р. моравські племена об'єдналися у Великоморавську державу з столицею Белеград. У 846 р. моравський князь Ростислав прийняв християнство від Риму. Приблизно тоді ж відбулося і хрещення словаків. На той час Моравія була великою і сильною державою з феодалним ладом.

Зміцнення Моравії і незалежна політика Ростислава дратували короля Людовика Німецького, який спробував підкорити її силою. Проте Ростислав зумів відбити усі напади і розширити межі своєї держави. Тоді Людовик схилив на свій бік болгарського князя Бориса, і разом вони вторглися у Моравію. Важливо відзначити, що на цю війну благословив Людовика папа римський Микола I. Щоб розбити цей союз і заручитися підтримкою могутньої Візантії, Ростислав посилає місію до візантійського імператора Михайла III. Він просить прислати місіонерів для вихрещення Моравії.

Боротьба римської і візантійської церков за вплив на південних і західних слов'ян на той час набула такої гостроти, що римський папа Микола I публічно прокляв візантійського патріарха Фотія. Особливо яскраво ця боротьба виявилася у Болгарії, яка прийняла християнство у 865 р. від Візантії. Проте у 866 р. князь Борис спокусився посулами Риму і порвав з візантійською церквою, запросивши римських священників. Через 4 роки, розчарувавшись у діяльності римської церкви, Борис знову повертається у лоно візантійської церкви.

Свѣтъ Кириллъ

Свѣтъ Мефодій

Костянтин і Мефодій

Моравія була далі від Візантії, ніж Болгарія, маючи безпосередніми сусідами німецькі племена. Тим важливішим для Візантії було поширити свій вплив на захід, а Фотію помститися папі Миколі. Це й зумовило теплий прийом моравської місії імператором Михайлом III і патріархом Фотієм.

Очолити місію доручили братам Костянтину і Мефодію. Це було викликано тим, що Костянтин мав значний досвід місіонерської діяльності, зарекомендував себе блискучим дипломатом, а Мефодій виявив неабиякі організаційні здібності. Крім того, обидва брати добре володіли слов'янською мовою.

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯНТИНА І МЕФОДІЯ

Візантія не залишила жодних офіційних відомостей про діяльність Костянтина і Мефодія, документальні свідчення зберіг лише Рим: це послання (булли) папи Іоанна VIII, листи німецького духовенства та листи Анастасія Бібліотекаря¹, який особисто знав братів. Дивним видається те, що візантійські літописці замовчують діяльність Костянтина і Мефодія, проте це пояснюється тим, що місія "солунських братів" мала велике історичне значення для слов'янського світу, а не для відстоювання інтересів Візантії. Офіційна Візантія, відрядивши місію, перестає цікавитися роботою слов'янських просвітителів, не підтримує з ними ніяких зв'язків.

Головними джерелами для вивчення життєвого і творчого шляху братів є "житія" — літературні твори про діяльність Костянтина і Мефодія, які було написано на початковому етапі формування старослов'янської мови. Списків "Житія Кирила" налічується більше трьох десятків, а "Житія Мефодія" — вісім. Житія називаються "Паннонськими" тому, що О. Горський, який відкрив їх, вважав, що вони написані у Паннонії, хоча інші вчені цього не підтверджують. Серед дослідників немає єдиної думки щодо авторства житій: В. Ундольський вважав їх автором Климента — одного з учнів Костянтина й Мефодія; П. Шафарик "Житія Кирила" приписував Клименту, а "Житія Мефодія" — Гораздові, учню Мефодія.

Костянтин і Мефодій народилися в грецькому місті Солунь (Фессалоніки, Салоніки) — великому портовому

¹ Анастасій Бібліотекар (800—880 рр.) — один із найосвіченіших діячів свого часу, який відігравав значну роль у політичному житті Риму середини IX ст. Під час перебування солунських братів у Римі він зблизився з Костянтином.

промисловому і торговому центрі. Населення міста скла-дали переважно греки і слов'яни, тому брати могли знати слов'янську мову з дитинства. Цим і мотивував Михайло III свій вибір, сказавши: "Въ во еста селоуяннина да селоуяне въси чисто словѣньски вестѣдоують" (ЖМ)¹. Національність Костянтина і Мефодія в літописних джерелах прямо не вказується, тому одні дослідники називають їх греками, інші — болгарами. Їхній батько, за однією афонською ле-гендою, був болгариним, а мати — грекинею. Родина на-лежала до вищих кіл тодішнього суспільства: батько Лев обіймав посаду друнгарія стратига (другої людини у най-вищій військовій ієрархії Візантії). У них було сім синів, найстаршим з яких був Мефодій (815—885 рр.), а наймен-шим — Костянтин (827—869 рр.)². Мефодій у вісімнадця-тирічному віці у 833 р. почав військову службу в імпера-тора Феофіла, де виявив виняткові здібності. Коли йому виповнилося 20 років, його призначили воеводою у слов'ян-ській області. Обіймаючи цю посаду близько 10 років, Ме-фодій досконало вивчив слов'янську мову і набув велико-го життєвого досвіду. Раптово він залишає військово-адмі-ністративну службу і згодом постригається в монахи. Став-ши настоятелем невеличкого монастиря Поліхрон на азі-атському березі Мармурового моря біля гори Олімп, він веде тихе і скромне життя, заглибившись у вивчення кни-жок. Є свідчення про те, що саме він зумів переконати болгарського князя Бориса прийняти християнство і ох-рестив його. За заслуги Мефодія у поширенні християн-ства в Болгарії патріарх запропонував йому сан архі-єпископа. Та він відмовився від високого сану і обрав по-саду настоятеля невеличкого монастиря Поліхрон.

Костянтин з дитинства виявляв виняткові здібності до науки. Як розповідається у "Житті", хлопчиком він бачив сон, ніби його батько зібрав усіх дівчат Солуні і запропо-нував йому обрати собі дружину. Оглянувши всіх, він ви-брав найпрекраснішу на ім'я Софія. "Софія" у перекладі з грецької означає мудрість, з якою обручився на усе жит-тя Костянтин.

Після смерті батька, коли Костянтину виповнилося 14 років, один з найближчих до імператора людей — Лого-фет, почувши про визначні здібності й розум юнака, за-бирає його до столиці. Логофет після смерті імператора

¹ ЖМ — Житіє Мефодія.

² Датою народження Костянтина різні вчені вважають 826 чи 827 рік. Дату народження Мефодія у жодних джерелах не зафіксовано, тому вчені встановлюють її, порівнюючи з іншими фактами життя братів, і визначають роки від 815 до 820 р.

Феофіла у 842 р. став регентом малолітнього імператора Михайла III, а фактично — правителем Візантії. Про виняткові здібності хлопчика Логофет дізнався від відомого візантійського вченого-математика Лева і відправив Костянтина до Константинополя, де той навчався разом із майбутнім імператором Михайлом. Одним із учителів Костянтина був знаменитий Фотій¹, який пізніше став візантійським патріархом. За короткий час юнак вивчив граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику та інші науки, проте відмовився від блискучої кар'єри, яку йому пропонували при дворі, і посів скромне, але почесне місце патріаршого бібліотекаря, фактично — секретаря патріарха при найбільшій у Константинополі церкві святої Софії. Невдовзі він кидає це місце, їде на півроку в один із монастирів у Малій Азії. Після повернення очолив кафедру філософії знаменитого Константинопольського університету, де, незважаючи на молодість, прославився прекрасними лекціями і публічними виступами. Маючи винятковий ораторський талант і глибокі знання, він отримує блискучу перемогу у публічному диспуті з колишнім патріархом Іоаном VII Граматиком. Після цього його призначають керівником візантійських дипломатичних місій у Сирії, Хазарії та Арабському халіфаті, де він виступає публічним захисником православ'я, здобуваючи перемоги над опонентами.

Дорогою з Візантії до хазар Костянтин зупиняється в грецькому місті Херсонес² (слов'янська назва Корсунь) на південному узбережжі Криму. Там він вивчає єврейську мову, якою користувалися вищі кола хазар після прийняття іудейства. Швидко оволодівши цією мовою, він навіть складає граматику єврейської мови, яка, на жаль, не збереглася. Глибоке знання давньоєврейського, особливо самаритянського³, письма Костянтин продемонстрував після повернення до Константинополя, де він зумів прочитати незрозумілий напис на древній самаритянській чаші.

¹ Фотій (між 810—827 — між 891—897) — визначний діяч просвітництва, філолог, знавець давніх авторів і водночас знаменитий теолог IX ст., з 858 р. — патріарх Константинопольський.

² Херсонес (Херсон) — місто в районі сучасного Севастополя, центр візантійських володінь на Кримському півострові. Факт відвідання Костянтином Херсонеса документально підтверджено іншими джерелами.

³ Самаритяни — назва етнічної групи семітського населення, яка утворилася в VII—V ст. до н. е. в результаті змішання залишків населення Ізраїльського царства з колоністами із Ассіро-Вавилонії. В період раннього середньовіччя колонії самаритян були в ряді країн Близького Сходу.

Диспут Костянтина з сарацинськими мудрецьми
(зі старовинної гравюри)

Під час перебування у Херсонесі він розшукує мощі римського єпископа Климента (між I та II ст. н.е. язичники втопили його з якорем на шиї) і забирає їх із собою до Візантії.

За свідченнями усіх списків "Паннонського життя", під час цієї місії у Херсонесі, Костянтин знайшов євангеліє і псалтир, писані руською мовою, і зустрів людину, яка говорила цією мовою "...обрѣте же тоу евангеле и псалтирь роуцьскыи писменъ писано...и чловѣка обрѣтъ глаголюща тоу бесѣдою и бесѣдова с нимъ....". Він дуже швидко зрозумів руську мову і вів бесіди з руською людиною. Хоча цей факт і не можна вважати абсолютно достовірним, проте є свідчення, що в середині IX ст. східні слов'яни часто бували в Криму, а деякі навіть жили там, тим більше, що за князювання Святослава майже весь Крим перебував під впливом Київської держави. До середини IX ст. серед східних слов'ян було багато тих, хто вже прийняв християнство. Так, за свідченням Фотія, на початку 60-х років було охрещено багато "россів", у тому числі цілу князівську дружину, а на Русь з Візантії послано єпископа¹. В деяких джерелах знаходимо свідчення місіонерської діяльності Костянтина серед слов'янських племен на річці Брегалниці за 7—8 років до моравської місії.

Після завершення хазарської місії Костянтин знову відходить від активного політичного та наукового життя й оселяється у монастирі на горі Олімп, де жив і Мефодій. Там, у монастирській бібліотеці, близько 5 років він "вів бесіди з книжками" і, за гіпотезами вчених, уперше почав роботу над створенням слов'янської азбуки.

Життєвий шлях Костянтина і Мефодія — це зразок служіння переконанням та ідеям, суспільним інтересам. Усе своє життя вони боролися за втілення власних ідеалів, не прагнучи слави, багатства, кар'єри. Обоє братів ніколи не мали дружин, дітей, власного пристанища, усе своє життя мандруючи різними країнами, і навіть померли на чужині.

До нас не дійшов жоден із літературних творів Костянтина і Мефодія, хоча відомо, що вони написали і переклали багато наукових і літературних праць, ми навіть точно не знаємо, яку азбуку створив Костянтин. Молодшого брата називали філософом, він увесь час тікав від мирської суєти до монастиря, де багато читав, набирився знань, якими потім щедро ділився під час просвітницьких місій та публічних виступів, дискусій. Він писав, а Ме-

¹ *История культуры древней Руси: В 2-х т. — М.; Л. — 1951. — Т.1; Т.2. — С. 81.*

Костянтин показує імператору Михайлу III створену слов'янську азбуку
(зі старовинної гравюри)

фодій перекладав його роботи. Молодший брат створив слов'янську азбуку, а старший зумів впровадити її в слов'янському світі, домогтися визнання її навіть Римом, організувати школи, де продовжувалися традиції "солунських братів". Освіченістю та науковістю молодший брат переважав старшого, який зарекомендував себе здібним організатором і талановитим керівником, послідовним продовжувачем спільної справи.

Старший, досвідченіший, фізично загартований Мефодій турбувався та опікав Костянтина, який був хворобливим, і супроводжував його у поїздках, місіях.

На соборі, зібраному з приводу моравської місії, імператор Михайло III висловив думку, що цю місію ніхто не виконає краще, ніж Костянтин Філософ. На час місії той був уже серйозно хворим, проте погодився.

Для успішного виконання місії хрещення слов'ян слід було вирішити питання поширення богослужбних книжок, за якими б вівся церковний обряд. Це ускладнювалося тим, що слов'яни не мали власного письма. Коли імператор доручив Костянтинові очолити місію до Моравії, той запитав: "Аще имоутьъ въ языкъ свои? Михайло відповів: "...дѣдъ мон, и отьць мон, и инѣи мнози искаше того не обрѣли соуть. То како азъ могу обрѣсти?". В період язичництва слов'яни, за свідченням Чорноризця Храбра, користувалися власним примітивним письмом "чертами и резами". З початком хрещення слов'янських племен таке письмо уже не задовольняло зростаючих потреб, здійснювалися спроби використання літер латинського алфавіту "без оустроки". Проте в латинському алфавіті не було багатьох літер для передачі характерних слов'янських звуків, тому найголовнішим завданням моравської місії було створення слов'янської азбуки. Є свідчення, що Костянтин працював над створенням слов'янської азбуки ще до моравської місії у Константинополі та монастирі Поліхрон за активної участі Мефодія. Це письмо згодом стало називатися *глаголицею*. Точного уявлення про первинний вигляд глаголиці ми не маємо, бо найдавніші тексти, які збереглися, молодші за новостворені на 150 років, а за цей час азбука могла зазнати великих змін, що підтверджується долею глаголиці у хорватів.

Створення алфавіту стало лише першим кроком у підготовці моравської місії. Треба було здійснити переклад на слов'янську мову богослужбних книжок, насамперед Євангелія (Апракоса) — найважливішої книги церковної служби. За свідченнями пам'яток, до від'їзду в Моравію ще у Візантії було зроблено переклад короткого Апрако-

са, який дійшов до нас у слов'янському варіанті XI ст. (напр., Ассеманійове євангеліє).

Наприкінці 863 р. після довгої підготовки моравська місія на чолі з Костянтином Філософом вирушає до Великої Моравії. Костянтин везе князеві Ростиславу послання від імператора Михайла, в якому той вітає моравський народ із входженням до числа великих народів.

Солунські брати з учнями починають активно працювати у Моравії. На богослужінні у Велеграді вони читають слов'янською мовою релігійні книжки, організують школи, де навчають учнів слов'янської азбуки та проведенню церковного обряду слов'янською мовою, продовжують перекладати грецькі богослужбні книги (за цей час було перекладено Євангеліє, Псалтир, Апостол та вибрані церковні служби).

Поступово морави звикли до рідної мови у церкві, а церкви, де літургія проходила латинською мовою, обезлюдніли. Німецько-католицьке духовенство поступово втрачало свій вплив і доходи, тому всіма можливими засобами воно намагалося чинити перепони солунським братам.

Пробувши у Моравії 40 місяців, до середини 866 р., Костянтин і Мефодій вирушають до Риму. Щодо причин, які нашолюбнули братів звернутися до ворогів Візантії, вчені висловлюють дві версії. Згідно з гіпотезою В. О. Істрина, головною причиною поїздки до Риму було бажання Костянтина домогтися дозволу на богослужіння і переписування церковних книжок слов'янською мовою. На той час папа Микола I, почувши про успіхи солунських братів у поширенні християнства на слов'янських землях і зміцненні впливу Візантійської церкви, змінює ставлення до проведення церковного обряду слов'янською мовою і запрошує Костянтина й Мефодія з урочистою місією до Риму¹.

Кінцевим пунктом подорожі братів, як вважає відомий російський мовознавець С. Бернштейн, був Константинополь, а не Рим. Перебуваючи у Венеції (Костянтин у публічній дискусії отримав блискучу перемогу над прихильниками тріязичництва), брати дізналися про значні зміни у Візантії, де було вбито імператора Михайла. Патріархом став заклятий ворог Фотія — Ігнатій. Повертатися до Константинополя за таких умов не було сенсу, і вони їдуть до Риму.

¹ Папа Микола I, який запросив братів до Риму, помер 13 листопада 867 р., а зустрічав їх новий папа Адріан II, який зайняв престол 14 грудня 867 р. Звідси точні дані про час місії.

Дорогою вони зробили тривалу зупинку у Блатнограді — столиці паннонського князівства¹ у князя Коцела (Коцела) і навчили слов'янської грамоти 50 учнів.

Наприкінці 867 або на початку 868 р. група на чолі з Костянтином Філософом прибула до Риму. Папа Адріан II, який зайняв престол, урочисто приймав їх, у церквах проводилося богослужіння слов'янською мовою, папа освятив слов'янську літургію і церковні слов'янські книги, а учнів Костянтина і Мефодія рукопоклали у священники.

У кінці 868 р. під час перебування у Римі Костянтин тяжко захворів. Передчуваючи свою смерть, він у середині грудня під Різдво прийняв схиму і з дозволу папи прибрав слов'янське ім'я Кирило². 14 лютого 869 р. основоположник слов'янської писемності помер. Його поховали з усіма можливими почеснями в церкві Климента поряд з мощами святого, хоча Мефодій просив Адріана відправити небіжчика на батьківщину. Мефодій, призначений архієпископом Моравії і Паннонії, повертається до Моравії.

Таке призначення колишнього простого монаха викликало ненависть і заздрість з боку німецьких єпископів і прелатів, що звикли отримувати прибутки із слов'янських земель. Цей тиск направлено також і проти Ростислава, який послідовно проводить незалежну політику. Людовик Німецький схиляє до зради племінника Ростислава — Святополка, і за його допомогою німці обманом беруть у полон Ростислава. Закутого у кайдани, його привозять до німецького міста Регенсбурга, де восени 870 р. сам німецький король Людовик засуджує його до смерті. Для того щоб кара ця була більш жахливою, Людовик звелів осліпити Ростислава — гарячим залізом випалити очі й кинути до в'язниці, де той невдовзі й помер.

Історія не забула ініціатора й організатора вихрещення слов'янських народів, керівника боротьби проти німецьких феодалів за незалежність, палкого патріота рідної землі — 29 жовтня 1994 р. у Пряшеві рішенням Священного Синоду Ростислава канонізовано, тобто залучено до лику святих.

¹ Паннонія — колишня римська провінція, розташована між річками Дравою і Дунаєм; нині це західна частина Угорщини, у IX ст. була заселена предками словенців.

² За традицією постриг у монахи супроводжувався зміною імені, яке починається з тієї ж літери, що й справжнє. Костянтин узяв ім'я Кирила на честь видатного грецького теолога першої половини V ст. Кирила Александрийського.

Знищення слов'янських книжок німецькими священиками
(зі старовинної гравюри)

Стративши Ростислава, німці організують судилище над Мефодієм, знущуються з нього й кидають до в'язниці. Майже два з половиною роки провів Мефодій у холодній темниці у Швабії, і лише під час повстання селян під проводом учня Мефодія, священика Славомира, стає вільним.

Змучений, але нескорений, він продовжував активно працювати і пропагувати слов'янське письмо, проповідувати слов'янською мовою. З двома учнями Мефодій завершує переклад більшості біблійних текстів (так званих *канонічних книг Старого й Нового заповітів*) та книжок, що визначають норми церковного життя (*номоканаона*). Невдовзі хвороби та напружена праця зовсім знесли Мефодія. Він зібрав учнів, призначив своїм спадкоємцем Горазда і звернувся з останнім словом до моравського народу. Архієпископ говорив про ті випробування, які їх чекають, і закликав до стійкості. Того ж дня, 19 квітня 885 р., у Велеграді він помер.

Після смерті Мефодія Святополк дав повну свободу німецьким священикам на чолі з лютим ворогом слов'янства єпископом Віхінгом. Папа Стефан V знову заборонив слов'янське богослужіння, а в листі до князя Святополка наказав учнів Мефодія викинути з церкви і вигнати далеко з Моравської країни.

Віхінг організовує гоніння на все, що було пов'язано з Костянтином і Мефодієм: книги спалювали на вогнищах, учнів та прихильників солунських братів кидали до в'язниць, продавали у рабство, виганяли з Моравії. Вигнання учнів Мефодія пройшло у 886 р., але справа їх продовжувала жити, бо римські папи ще два рази (у 890 р. — Стефан V, а в 915 р. — Іоанн X) офіційно піддавали анафемі слов'янське письмо і слов'янське богослужіння.

Так трагічно завершився початковий етап становлення слов'янської писемності у західних слов'ян — у Моравії та Паннонії. Частина учнів (Климент Охридський, Наум Охридський, Ангеларій, Григорій Пресвітер, Мніх) переселилися до Болгарії, де за часів правління царя Симеона (893—927 рр.) їм було створено сприятливі умови для праці. Разом з болгарськими вченими Іоанном Екзархом Болгарським, Чорноризцем Храбром вони продовжують перекладати з грецької на слов'янську, працюють над створенням літературних збірників, навчають грамоти багатьох учнів. За їх безпосередньою участю створюються великі літературні школи: одна в столиці Болгарії Преславі, друга — у південно-західній Македонії в Охриді, а Пантелеймонів монастир у Преславі

поступово перетворюється на щось подібне до літературної академії.

Проте "золотий вік" слов'янської писемності у Болгарії завершується за царювання наступного правителя Петра, а з XI ст. центр слов'янської писемності поступово переміщується до Київської Русі, куди слов'янське письмо прийшло разом з хрещенням Русі у 988 р.

ДВІ АЗБУКИ: КИРИЛИЦЯ І ГЛАГОЛИЦЯ

До нас не дійшли писемні пам'ятки періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія, тобто другої половини IX ст. Найдавніша з них — напис на руїнах церкви Симеона у Преславі (Болгарія), — на думку вчених, датована X—XI ст. Приблизно в цей час написано й відомі найдавніші рукописи та написи, виконані двома графічними різновидами старослов'янського письма. Один з них отримав назву "кирилиця" (за ім'ям Костянтина Філософа, у схимі Кирила); інший — "глаголиця" (від старослов'янського "глаголъ" — слово). Кирилиця пізніше лягла в основу сучасних східнослов'янських, болгарського, сербського, македонського алфавітів, а глаголиця поступово вийшла з ужитку, використовуючись лише у Хорватії та Далмації для потреб церкви¹.

Наявність двох азбук у слов'янському світі й досі викликає наукові суперечки, адже відомо, що Костянтин розробив одну азбуку. Коли, ким і де було створено другу азбуку і яку саме з них створив Костянтин, до сих пір односторонньо не вирішено.

Кирилиця мала 43 літери, глаголиця — 40.

З 40 глаголических літер 39 передавали майже одні й ті самі звуки, що й літери кирилиці, а літера ꙗ "гервь", якої не було у найдавнішому варіанті кирилиці, передавала палатальний [г']². У глаголиці були відсутні також літери ѡ ("ксі"), ѱ ("псі"), ꙗ, к.

Літери кирилиці та глаголиці мали абсолютно однакову назву і майже однаковий порядок розміщення, але дуже різнилися за формою. Форма кирилических літер була геометрично простою, чіткою і зручною для письма. З 43 літер кирилиці 24 було запозичено з грецького письма, а

¹ Хорватія та Далмація постійно перебували під церковною юрисдикцією римського папського престолу, і грецьким алфавітом там не користувалися.

² У пізніших кирилических пам'ятках під впливом глаголиці почала вживатися літера, аналогічна до герви.

Таблиця 1. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери	Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.			Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.		
Ѧ	1	Ѧ	1	[а]	азъ	Ѧ	500	Ѧ	500	[ф]	фрьтъ
Ѣ	2	Ѣ	—	[б]	боукы	Ѣ	600	Ѣ	600	[х]	хѢръ
Ѧ	3	Ѧ	2	[в]	вѢди	Ѧ	700	Ѧ	800	[о]	отъ
Ѧ	4	Ѧ	3	[г]	глаголи	Ѧ	800	Ѧ	—	[шт]	шта
Ѧ	5	Ѧ	4	[а]	добро	Ѧ	900	Ѧ	900	[ц]	ци
Ѧ	6	Ѧ	5	[е]	ксть	Ѧ	1000	Ѧ	90	[ч]	чрьвь
Ѧ	7	Ѧ	—	[ж]	живѣте	Ѧ	—	Ѧ	—	[ш']	ша
Ѧ	8	Ѧ	6	[Дз]	зѣло	Ѧ	—	Ѧ	—	[ѡ]	кръ
Ѧ	9	Ѧ	7	[з]	земла	Ѧ	—	Ѧ	—	[ы]	кры
Ѧ	20	Ѧ	8	[і]	ниже	Ѧ	—	Ѧ	—	[ѣ]	кръ
Ѧ	10	Ѧ	10	[і]	нижен	Ѧ	—	Ѧ	—	[ѧ]	ѧтъ
Ѧ	30	(Ѧ)	—	[г]	гервь	Ѧ	—	Ѧ	—	[ʹy, jy]	ю
Ѧ	40	к	20	[к]	како	Ѧ	—	Ѧ	—	[ʹa, ja]	ѧ
Ѧ	50	л	30	[л]	людик	Ѧ	—	Ѧ	—	[ʹe, je]	к
Ѧ	60	м	40	[м]	мыслѣте	Ѧ	—	Ѧ	(900)	[е]	юс малий
Ѧ	70	н	50	[н]	нашь	Ѧ	—	Ѧ	—	[ʹe, je]	юс малий
Ѧ	80	о	70	[о]	онъ	Ѧ	—	Ѧ	—	[о]	юс великий
Ѧ	90	п	80	[п]	покон	Ѧ	—	Ѧ	—	[ʹo, jo]	юс великий
Ѧ	100	р	100	[р]	рьци	Ѧ	—	Ѧ	60	[кѣ]	кѣи
Ѧ	200	с	200	[с]	слово	Ѧ	—	Ѧ	700	[пѣ]	пѣи
Ѧ	300	т	300	[т]	твьрдо	Ѧ	800	Ѧ	9	[ф]	ѧнта
Ѧ	400	оу	400	[у]	оукъ	Ѧ	—	Ѧ	400	[і, в]	ижица

решту 19 — з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю. Форма ж літер глаголиці, насичена гачками, петлями, заокругленнями, була дуже складною. Незважаючи на значну відмінність у написанні алфавітів, зауважимо: якщо глаголичні літери звільнити від петель, завитків, деяких декоративних елементів, то за формою вони наблизяться до аналогічних літер кирилиці. Особливо це виявляється у тих літерах, які не запозичено з грецького письма, а створено для передачі специфічних слов'янських звуків (ж "живѣте", ц "ци", ч "чрьвь", ш "ша"). Літери ц "шта", оу "оукъ", ы "кры" в глаголиці і кирилиці були лігатурами інших літер. Це дає підстави твердити, що одна з цих азбук мала великий вплив на створення іншої.

Поява азбуки для передачі однієї з слов'янських мов була спричинена поширенням християнства у слов'янському світі і перекладацькою діяльністю Костянтина і Мефодія. Для того щоб відповісти на питання, яку з азбук було створено безпосередньо Костянтином, слід визначити джерела азбук та взаємовідношення кирилиці і глаголиці. Варто враховувати і той факт, що жодну з відомих азбук не було створено абсолютно самостійно, без впливу раніше існуючих алфавітів. Так, наприклад, фінікійське письмо було створене на основі давньоєгипетського; давньоєврейське та грецьке — на основі фінікійського; латинське — на основі грецького; французьке, німецьке, англійське — на основі латинського і т. д. Щодо кирилиці, то практично всі вчені дійшли однозначного висновку: джерело цієї азбуки — *візантійський унціал* (урочисте письмо, яке застосовували у написанні богослужбених книжок). Кирилиця запозичила такі грецькі літери: а, в, г, д, є, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ш, ѓ, џ, Ѡ, ѡ (див. табл. 2). Решту — 19 літер — було введено в кирилицю для передачі специфічних слов'янських звуків. Майже всі ці нові букви (15 з 19) були розташовані в кінці кириличного алфавіту, і лише 4 з них ("воукы", "живѣте", "зѣло", "оукъ") стояли серед літер, запозичених з грецького письма. Походження цих 19 літер різне: в ("воукы") — це незначна стилізація грецької ("бети"); з ("зѣло") утворилася з візантійського варіанта грецької "дігами"; ц ("ци"), ч ("чръвь"), ш ("ша") запозичені з єврейського алфавіту; інші — новостворені літери (див. табл. 3).

Децю складніше питання походження літер глаголиці. Багато відомих дослідників намагалися знайти прототипи їх серед відомих у світі графічних систем. Походження глаголиці намагалися вивести: з кирилиці (І. Добровський, І. Срезневський, В. Григорович); із скандинавських рун (Я. Гануш); з сірійських алфавітів (П. Шафарик); з хазарського письма (М. Грунський); з візантійського скоропису (І. Тейлор, І. Ягич); з албанського письма (Л. Гейтлер); з іранського письма (В. Міллер); з вірменського та грузинського алфавітів (М. Гастер); з єврейського (В. Вондрак); з коптського (П. Фортунатов) та ін.

П. Селищев вважав головним джерелом глаголиці комбінацію грецького мінускульного та самаритянського письма. Зважаючи на чисельність версій і відсутність достатньої аргументованості жодної з них, найвірогіднішою видається теорія самотності глаголиці, яка стала результатом індивідуальної творчості Костянтина — глибокого знавця різних мов, зокрема східних. Не дивно, що в глаголиці

Таблиця 2. Походження кириличного та українського письма

Літери греко-візантійського письма	Назви літер грецького уставиного письма	Кирилиця				Сучасний український шриффт (у дужках – вибірає літер, що виїшли з ужитку)
		Літери кирилиці	Назви літер	Звукове значення	Числове значення	
Α	альфа	А	азъ	[а]	1	А а
Β	-	Б	воуқы	[б]	-	Б б
Γ	бета (віта)	В	вѣди	[в]	2	В в
Δ	гамма	Г	глаголи	[г]	3	Г г, г
Ε	дельта	Д	добро	[д]	4	Д д
Ε	епсилон	Е	ксть	[е]	5	Е е, Є є
-	-	Ж	живѣте	[ж']	-	Ж ж
Σ	дигамма	Σ	зѣло	[д'з']	6	[з]
Ζ	дзета	Ζ	земла	[з]	7	З з
Η	ета (іта)	И	иже	[і]	8	И и, Й й
Ι	йота	Ι	ижен	[і]	10	І і, І і
Κ	каппа	К	како	[к]	20	К к
Λ	лямбда	Л	людик	[л]	30	Л л
Μ	мі	М	мыслѣте	[м]	40	М м
Ν	ні	Н	нашь	[н]	50	Н н
Ο	омікрон	О	онъ	[о]	70	О о
Π	пі	П	покон	[п]	80	П п
Ρ	ро	Р	ръци	[р]	100	Р р
Σ	сигма	С	слово	[с]	200	С с
Τ	тау	Т	теръдо	[т]	300	Т т
-	-	У, Ѵ	укъ	[у]	(400)	У у
Φ	фі	Ф	фрътъ	[ф]	500	Ф ф
Χ	хі	Х	хѣръ	[х]	600	Х х
Ω	омега	Ω	отъ	[о]	800	[о]
-	-	Ч	чи	[ч']	900	Ц ц
-	-	У	чръвь	[ч']	90	Ч ч
-	-	Ш	ша	[ш']	-	Ш ш
-	-	Щ	шта	[ш'т']	-	Щ щ
-	-	Ъ	кръ	[ъ]	-	-
-	-	Ы	кры	[ы]	-	[и]
-	-	Ь	кръ	[ь]	-	Ь ь
-	-	Ѣ	патъ	[ѣ]	-	[і]
-	-	Ю	ю	[у, ју]	-	Ю ю
-	-	Ѧ	Ѧ	[а, ја]	-	[я]
-	-	ѧ	к	[е, је]	-	[е]
-	-	Ѩ	юсъ малыи	[е]	(900)	Я я
-	-	ѩ	-	[е, је]	-	[я]
-	-	Ѫ	юсъ большии	[о]	-	[у]
-	-	ѫ	-	[о, јо]	-	-
Ξ	ксі	Ξ	кси	[кс]	60	[кс]
Ψ	псі	Ψ	пси	[пс]	700	[пс]
Θ	тета	Φ	фнта	[ф]	9	Ф ф
Υ	псилон	Υ	ижица	[і, и, в]	400	У у

Таблиця 3. Походження літер кирилиці, створених для передачі специфічних слов'янських звуків

В	в (вєди)	о + у — оу (оукъ)
	в (воукъ)	ш + т — ц (шта)
Ѣ	ц (цъ)	ъ + і — ѣ (єръ)
Ѥ	ч (чрьвь)	і + є — к (є йотований)
Ѧ	ш (ша)	і + а — Ѧ (а йотований)
	л (юс малий)	і + оу — ю (у йотований)
А	ж (юс великий)	і + л — ѡ (юс малий йотований)
І	ь (єръ) — ѣ (єр)	і + ж — ѡж (юс великий йотований)
	ѣ (ятъ)	
Ѣ	Ѣ — Ѣ — Ѣ (ѣло)	з + і + є — ж (живѣте)

вчені вбачають окремі елементи, подібні до різних східних алфавітів. Історія знає приклади створення нового оригінального письма. Так, Стефан Пермський у XIV ст. створив азбуку зирян для місіонерської діяльності. Специфічність і новизна глаголиці, її незалежність від чужинського базису висловлені автором "Похвального слова свв. Кирилу і Мефодію" XII ст.: "Не на тоужемь основани свое дѣло полагающа, нъ изнова писмена въображыша и съвършиста въ языкъ новъ"¹. З цим слов'янським підтвердженням перекалюється лист папи Іоанна VII князю Святополку Моравському від 3 червня 880 р., де він говорить: "...Слов'янське письмо, винайдене Костянтином Філософом, по праву хвалим".

Питання походження та взаємин слов'янських азбук дуже давнє, проте однозначно його не вирішили і понині. Незаперечним є те, що часом створення першої з цих азбук є 863 р., а другу було створено після смерті Мефодія і вигнання його учнів з Моравії. Ще у XVIII ст. чеський учений Ф. Добнер відстоював ідею про більш давнє походження глаголиці. Цю гіпотезу свого часу розвивали П. Шафарик, В. Григорович, І. Ягич. Пізніше у XIX ст. чеський дослідник І. Добровський розробив теорію, згідно з якою глаголицю було створено шляхом видозмінення вже існуючої кирилиці, щоб зберегти слов'янське письмо в період жорстокого переслідування Римом та німецько-католицьким духовенством усього, що було пов'язане з грецькою

¹ Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — Л., 1930. — С. 83—84.

церквою, з Візантією. Щоб приховати грецькі корені слов'янського алфавіту, Костянтин і Мефодій або їхні учні деякі літери випустили як непотрібні для слов'ян (ψ, Ϸ), а інші замаскували декоративними елементами — гачками, петлями тощо.

Серйозного удару по цій теорії завдало віднайдення у 1836 р. словацьким філологом В. Копітаром невідомої глаголичної пам'ятки ("Збірник Клоца"), яку, за палеографічними показниками, було написано раніше за всі відомі кириличні.

Важливим підтвердженням більш давнього походження глаголиці стали відкриті В. Григоровичем у монастирських бібліотеках на Афоні Марійнське та Зографське євангелія XI—XII ст., писані глаголицею, і палімпсест XII ст., написаний кирилицею по змитій глаголиці. Цікавою знахідкою цього періоду було віднайдення у Празі в обкладинці латинського рукопису двох глаголичних аркушів X ст. та глаголичного напису, зробленого на грецькому акті Іверського монастиря на Афоні 982 р.

Нині більшість учених вважає, що Костянтин створив глаголицю, а кирилицю було створено його учнями найвірогідніше у східній Болгарії за правління царя Симеона. Місцем її офіційного утвердження була болгарська столиця Преслав, де Симеон у 893 р. провів собор¹. Глаголична азбука була створена для слов'ян, які жили на території Моравії і Паннонії, де працювали Костянтин і Мефодій. Звідси найдавніші глаголичні рукописи поширювалися на Південь і Південний Схід, в Болгарію, Сербію. В кінці IX ст. у Болгарії, куди на той час перемістились учні Костянтина і Мефодія, спостерігається посилення впливу Візантії на культуру, літературу, мистецтво. У зв'язку з цим зрозумілими були спроби учнів "солунських братів" наблизити слов'янське письмо до грецького. Новостворена азбука, яка одержала назву "кирилиця", почала поступово витісняти глаголицю, поширюючись на захід і північний захід, а з XI ст. кирилиця стала основним алфавітом слов'ян.

На користь того, що глаголиця давніша за кирилицю, відомі вчені П. Шафарик, В. Щепкін, П. Селищев наводять такі факти:

1. Головні глаголичні пам'ятки пов'язані з Моравією та Паннонією (де почали свою діяльність Костянтин і Мефодій), у них зустрічається багато моравізмів.

¹ Ильинский Г. А. Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена кириллицей// Byzantinoslavica, 1931. — Рос. 3. — S. 1. — P. 79—88.

2. Мова глаголичних пам'яток більш архаїчна порівняно з кириличними пам'ятками, що підтверджує безпосередній їх зв'язок із першими слов'янськими перекладами.

3. Глаголична азбука менш досконала за своїм складом, ніж кирилична. У кирилиці є спеціальні позначення для йотованих голосних, розрізняються а та ѣ.

4. У глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, у кирилиці ж цифрове значення мають лише знаки, запозичені з грецького письма.

5. Серед кириличних текстів зустрічаються *п а л і м п с е с т и*, так звані рукописи, в яких змито один текст і поверх нього написано інший. Відомо кілька пам'яток, у яких кириличний текст написано по змитій глаголиці, проте немає жодної, у якій би глаголичний текст було написано по кирилиці.

Оригінальний погляд на взаємовідношення двох азбук висловив у 1884 р. російський учений В. Міллер¹. Він вважав, що протокирилиця, основу якої складав візантійський унціал, була для Костянтина зразком для створення глаголиці, звідки він узяв порядок літер та звукове значення їх і додав новостворені слов'янські літери. Проте ця глаголиця виявилася досить незручною для користування слов'ян, тому через деякий час учні Костянтина удосконалили протокирилицю за зразком глаголиці, щоб зберегти звичний уже для слов'ян порядок та склад літер алфавіту. Ця нова кирилиця досить швидко витіснила глаголицю.

Гіпотеза В. Міллера знайшла свій подальший розвиток у працях болгарського вченого Е. Георгієва², який вважав, що кирилиця не була кимось спеціально створена, а сформувалася в процесі еволюції. Візантійський алфавіт поступово пристосовувався до мови слов'ян шляхом уведення літер на позначення специфічних слов'янських звуків, і ймовірно, що саме цю мову називав Чорноризець Храбр письмом "без упорядкування": "...римскими и грѣчьскими писмены, нѣждаахъ сѧ словѣнскы рѣчь везъ оустроения"³. Остаточно вдосконалення протокирилиці було завершено у Болгарії у Преславській школі учнями Костянтина.

¹ Міллер В. С. К вопросу о славянской азбуке // Журнал Министерства народного просвещения. — 1884. — № III—IV.

² Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952.

³ Куев К. М. Черноризец Храбър. — София, 1967. — С. 189.

ЖИВОМОВНА ОСНОВА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Для повного об'єктивного опису старослов'янської мови дуже важливим питанням є встановлення мовного ґрунту, на фундаменті якого створювалася перша слов'янська азбука. Багатовікова історія дослідження старослов'янської мови фіксує кілька теорій, згідно з якими той чи інший діалект вважали основою для створення певної графічної системи. Найпоширеніші з них: *сербська* (Й. Добровський, С. Кульбакін); *паннонська* (В. Копітар, П. Шафарик); *моравська* (К. Калайдович, Є. Голубинський); *руська* (І. Огієнко); *болгарська*. Надійшли і найбільш обґрунтованою з них є болгарська, яку висунув О. Востоков у праці "Рассуждение о славянском языке" (1820 р.). Головними доказами правильності цієї теорії були такі.

1. Костянтин, як свідчать джерела, розпочав роботу над створенням слов'янської азбуки та перекладами книг ще до моравської місії. Проте він міг орієнтуватися лише на відомий йому з дитинства солунсько-македонський діалект староболгарської мови.

2. За лексичним складом старослов'янська мова найбільш наближена до болгарської.

3. За окремими фонетичними показниками простежується беззаперечна спільність старослов'янської і болгарської мов, чому немає аналогів у інших слов'янських мовах:

— вживання неповноголосних сполучень *-ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-* в середині слова між приголосними на місці колишніх *-og-, -ol-, -eg-, -el-*: ст.-сл. *градъ, брѣгъ, глава, мѣко*; болг. *град, бряг, глава, мяко*;

— спільні сполучення *жд, шт* на місці колишніх *d, t* перед *j*: ст.-сл. *мѣжда, свѣшта*; болг. *межда, свешт*;

— наявність носових голосних *ѣ, ѡ*, наслідки яких спостерігаються у македонських говірках;

— систематичне вживання так званих *глухих голосних ѣ, ѡ*, які послідовно вживаються у болгарській мові.

Виходячи з цих та інших чинників, учені дійшли висновку, що старослов'янську мову створено на ґрунті *солунсько-македонського* діалекту староболгарської мови.

На мовній батьківщині старослов'янської мови, в Болгарії, тривав розвиток народних говорів, і, починаючи з XII ст., у пам'ятках засвідчено мову, яка значною мірою відрізняється від давньоболгарської, що стала за основу старослов'янської мови. Мову цього етапу розвитку прийнято називати *середньоболгарською*, яка, в свою чергу, стала підґрунтям для сучасної болгарської мови.

ПРОБЛЕМА ДОХРИСТИЯНСЬКОГО ПИСЬМА У СЛОВ'ЯН

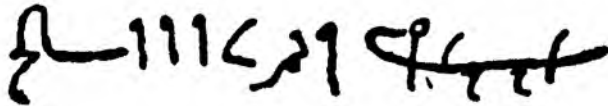
Багато вчених робили припущення, що слов'яни ще до запровадження християнства користувалися власним письмом. Ця гіпотеза ґрунтується на свідченні болгарського письменника X ст. Чорноризця Храбра, який у своєму сказанні "О писменехъ" згадує, що до прийняття християнства слов'яни книг хоча й не мали, проте користувалися примітивним письмом: "Прѣжде оубв словѣне не имѣху книгъ, нж чрътами и рѣзми чьтѣху и гатааху погани сжше"¹. Там же відзначається, що задовго до моравської місії робилися спроби запису слов'янської мови латинськими і грецькими літерами, але неточно, "без оустроєнни".

Решта свідчень про існування дохристиянського письма у слов'ян пов'язана зі *східнослов'янськими племенами*. Найважливіші з них такі:

1. Повідомлення древнього східнослов'янського літопису "Повѣсти временныхъ лѣтъ", що під час осади князем Володимиром Святославовичем Херсонеса в кінці X ст. один із жителів на ім'я Анастасій пустив у стан Володимира стрілу з написом "Кладези кже сжтъ за тобою отъ востока, из того вода идетъ по троубѣ".

2. Свідчення арабського мандрівника Ахмеда ібн Фадлана, який у 921 р. спостерігав обряд поховання руса. Він згадує, що на могилі було закопано стовп, на якому написано ім'я небіжчика та ім'я царя русів.

3. Дохристиянський руський напис, відтворений арабським ученим Ібн-Якубом-ель Недімом у книжці "Книга росписи наукм" 987 р. Цей напис він записав із шматка білого дерева, принесеного від царя русів послом одного з кавказьких князів. Графіка цього напису, й досі не розшифрованого, відрізняється від грецького, латинського і пізніших слов'янських алфавітів.

Напис, відтворений Ібн-Якубом-ель Недімом

4. Повідомлення арабського письменника Ель Массуді (пом. у 956 р.), який в одному з руських храмів знайшов пророцтво, написане на камені.

5. Свідчення єпископа Мерзбургського Тітмара (976—1018 рр.) про те, що в язичницькому храмі м.Ретри він бачив слов'янських ідолів, на кожному з яких було начертано його ім'я.

¹ Куев К.М. Черноризец Храбръ. — София, 1967. — С.188.

6. За свідченням "Повѣсти временныхъ лѣтъ", у договорі з Візантією київського князя Олега 911 р. є вказівка на письмові заповіти, а у договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. йдеться про письмові документи, які використовувалися у русько-візантійських дипломатичних стосунках.

Дуже цікавим, але спірним є повідомлення у "Паннонському житті" про віднайдення Костянтином у Херсонесі під час місії до хазар Євангелія і Псалтиря, писаних руськими письменами¹. Висувалися гіпотези про те, що це була пізніша вставка в текст життя, проте аналіз усіх 23 списків життя це спростував. Багато вчених піддавали сумніву достовірність назви "руський", називаючи цим терміном скандинавські руна, занесені східним слов'янам варягами племені "Русь" (П. Шафарик, П. Фортунатов), або готські ("пруські", "фрушські") (П. Лавров), чи навіть самаритянські руна (І. Гошев). М. Толстой з абсолютною переконаністю називає це метатезою літер р та с у первинному "соурьськими", тобто "сірійськими", що намагалися аргументувати ще А. Вайан, Р. Якобсон. Однак у "Житті" наводиться точний перелік мов, якими володів Костянтин, і серед яких не було сірійської. Отже, він не зміг би так швидко оволодіти цією азбукою і прочитати ці книжки. Та й сама поява сірійських книг у Херсонесі видається маловірогідною, адже Сірія знаходилася далеко від Херсонеса, крім того, вона ще в VII ст. була завойована арабами, які нав'язали мусульманську релігію і арабське письмо. Найбільш імовірною видається гіпотеза, висунута І. Срезневським і підтримана І. Огієнком, згідно з якою книги, знайдені у Херсонесі, писані руською мовою протокириличним письмом. Підтвердженням цього може бути той факт, що у приписці XIV ст., зробленій у Реймському євангелії першої половини XI ст., кирилична частина тексту називається "писмом руске", а глаголична — словѣнскимъ ѣзыкемъ".

Свідчення про те, що Костянтин був обізнаний з деякими слов'янськими книжками, зустрічаємо і в "Житті" Мефодія; а згідно з "Італійською легендою" організацію моравської місії пов'язано з успіхом місії до хазар.

Відомості про застосування на Русі у IX ст. відомішого грецького письма зустрічаються в одній з грецьких

¹ У різних списках "Життя Костянтина" це письмо називається роушскими писмены, роуш*ки(м) писмене(м), роушьскы писменъ.

пам'яток. Там згадується, що візантійський імператор Василь Македонець у 866 р. послав архієпископа, який охрестив русів і поширив видозмінене грецьке (тридцятип'ятибуквене) письмо. Це засвідчує також і арабський літопис, який наводить П. Успенський.

Таким чином, досить ймовірним видається існування дохристиянського письма у слов'ян (особливо у східних), а також використання слов'янами водночас кількох його різновидів і виникнення на грецькій основі протокириличного письма.

НАЙДАВНІШІ ПАМ'ЯТКИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПИСЬМА

Як уже відзначалося, пам'ятки періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія та їхніх учнів до нас не дійшли. Їх було знищено після вигнання учнів Мефодія з Моравії. Нам відомі досить точні копії найдавніших рукописів, зроблені учнями Костянтина і Мефодія. Ці пам'ятки нечисельні, кілька з них датовані кінцем X ст., а решта — XI ст.

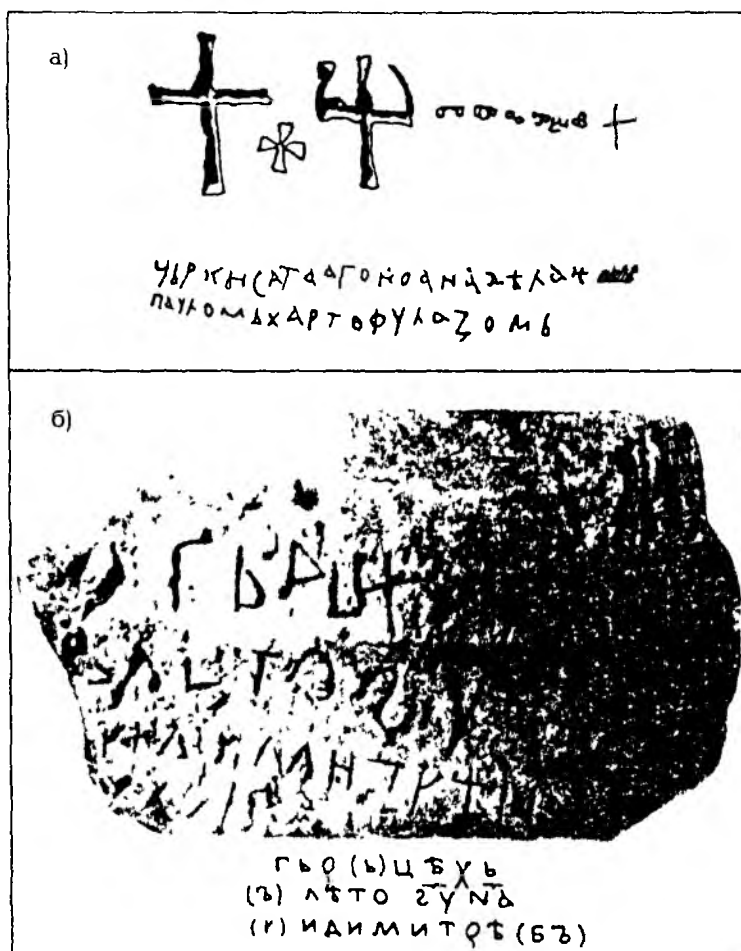
До недавнього часу найдавнішим датованим слов'янським написом вважався кириличний *напис на надгробній плиті членів сім'ї болгарського царя Самуїла 993 р.* Проте болгарські вчені К. Міятев та І. Гошев віднайшли написи на стінах і плитах церкви болгарського царя Симеона (893—927 рр.), зроблені почасти кирилицею, почасти — глаголицею. За переконанням відомого спеціаліста зі староболгарської писемності Є. Георгієва, на одному з цих написів проглядається дата — 893 р.

Назви пам'яток, які збереглися, умовні й утворені на підставі:

- назв місця, *де їх знайдено* (Маріїнське євангеліє, Празькі листки);
- *прізвища особи, яка віднайшла чи була власником їх* (Збірник Клоца, Листки Ундольського);
- *імені писаря, який писав пам'ятку* (Савина книга);
- *імені особи, для якої було написано пам'ятку* (Остромирове євангеліє, Напис царя Самуїла).

За **змістом** пам'ятки поділяються на *євангелія, псалтирі, требники, поучення, життя, проповіді* та ін.; **за азбукою** — на *кириличні та глаголичні*. Переписування пам'яток у кожній із слов'янських областей під впливом живої народної мови надавало їм певних діалектних особливостей, тому прийнято виділяти територіальні редакції, або **ізводи**. Найголовніші з них:

- *староболгарська редакція* — Зографське євангеліє, Ассеманієве євангеліє, Синайський требник, Синайський псалтир, Савина книга, Супрасльський рукопис, Листки Ундольського, Напис царя Самуїла, Зографські листки;

Найдавніші кириличні та глаголичні написи:

а) напис на руїнах церкви царя Симеона (близько 893 р.);

б) кириличний напис, знайдений у Добруджі (943 р.).

— моравсько-чеська редакція — Київські листки, Празькі листки;

— сербська редакція — Маріїнське євангеліє, Збірник Клоца;

— словенська, або паннонська, редакція — Фрейзінгенські уривки;

— давньоруська редакція — Остромирове євангеліє 1056 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельське євангеліє 1092 р., Мінеї 1095—1097 рр. та ін.

Це найдавніша пам'ятка старослов'янського письма, що найточніше відтворює початковий етап слов'янської писемності. Нині зберігається в Центральній бібліотеці НАН України. Видання пам'ятки здійснив І. Ягич у 1900 р. у Відні. До IX Міжнародного з'їзду славистів у Києві було видано фотографічний (факсимільний) варіант тексту з кириличною транслітерацією, описом, коментарями та бібліографією. Видання здійснив В. Німчук.

2. *Зографське євангеліє*. Одержало свою назву від Зографського монастиря на Афоні, де воно довгий час зберігалось. Це неповний рукопис на 304 пергаментних аркушах. У ньому втрачено частину тексту (Матфей XVI, 20 — XXIV, 20), а цю прогалину заповнив пізніший переписувач, однак теж глаголицею і в старослов'янській редакції. Час написання тексту — XI ст.

Відкрив пам'ятку у 1845 р. В. Григорович. У 1860 р. євангеліє подарували Олександрю II, який передав його Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, де воно й понині зберігається (бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна). Видання Зографського євангелія здійснив у 1879 р. у Берліні І. Ягич.

3. *Маріїнське євангеліє*. Назва походить від монастиря св. Богородиці Марії на Афоні, де ця пам'ятка зберігалася і була відкрита В. Григоровичем 1845 р. Маріїнське євангеліє написано в XI ст. найвірогідніше у Македонії і складається з 173 пергаментних аркушів, у ньому відсутні початок, частина середини і кінець. Зараз воно зберігається у Державній бібліотеці у Москві. Видав його І. Ягич у 1883 р. у Петербурзі.

4. *Ассеманійове євангеліє*. Назву отримало за прізвищем папського бібліотекаря Йосифа Ассемані, який у 1736 р. купив його в Єрусалимі у монахів і передав у власність Ватиканської бібліотеки у Римі, де воно нині зберігається (тому існує інша назва пам'ятки — *Ватиканське євангеліє*). Це *апракос* (тобто збірник євангельських читань за християнським календарем). Написане у XI ст. в Македонії і складається з 158 аркушів. Перше повідомлення про цю пам'ятку зробив Й. Добровський у 1822 р., видали її вчені Й. Вайс та Й. Курц у Празі в 1929 р.

5. *Збірник Клоца*. Це залишки великої збірки проповідей і повчань, яка складається з 14 аркушів. 12 аркушів знайшов відомий слов'янський філолог В. Копітар у бібліотеці графа Клоца у м. Трієнто (Італія) і видав у 1836 р. Пізніше Ф. Міклошич знайшов у музеї м. Інсбрука ще два аркуші цієї пам'ятки, які видав у 1860 р. Збірник написано у XI ст., і за своєю мовою він дуже подібний до

Маріїнського євангелія. Повне його видання з коментарями здійснив В. Вондрак у 1893 р. у Празі.

6. *Синайський псалтир*. Це рукопис на 177 аркушах, який зберігається у монастирі св. Катерини на горі Синай в Аравії. Знайдений П. Успенським у 1850 р. Найкраще видання здійснив С. Сєвер'янов у 1922 р. у Петербурзі. Вчені припускають, що псалтир написано в XI ст. в Македонії.

7. *Синайський требник*. Збірник молитов і служб на всі випадки життя. П. Успенський у 1850 р. знайшов його у тому ж монастирі св. Катерини на Синаї, де він зберігається і нині. Це рукопис на 106 аркушах без початку і кінця, який належить до македонських пам'яток XI ст. 4 аркуші рукопису, придбані Успенським, Кондаковим, Криловим, зберігаються в Москві та Санкт-Петербурзі. Найкраще видання глаголицею з передачею глаголичного тексту кирилицею здійснено відомим словенським вченим Р. Нахтигалом у 1941—1942 рр. у Любляні.

8. *Рильські глаголичні листки*. Назва походить від Рильського монастиря в Болгарії. Пам'ятка складається з двох пергаментних аркушів глаголичного тексту молитвослова. Пізніше між дощатою обкладинкою було знайдено ще 2 аркуші та кілька обривків, писаних тією ж рукою. Повністю видана болгарським дослідником І. Гошевим у 1956 р. в Софії. Відкрив цю пам'ятку В. Григорович у 1845 р. разом з *Охридськими листками*, які теж є фрагментом давньої слов'янської пам'ятки.

Охридські листки — це півтора пергаментних аркуша з недільного євангелія, пов'язані з м. Охридом — одним із центрів слов'янської писемності. Пізніше ця пам'ятка перейшла у власність І. Срезневського, а тепер зберігається у рукописному відділі Одеського університету. Найкраще видання здійснив Г. Ільїнський у 1915 р. в серії "Пам'ятники старославянського язика".

9. *Боянський палімпсест*. Так називається змитий глаголичний текст, поверх якого писана пам'ятка XIII ст. *Боянове євангеліє*. Відкрив цю пам'ятку В. Григорович у 1845 р. у селі Бояна під Софією. Лише у наш час, використовуючи сучасні методи дослідження тексту, болгарський вчений І. Добрев зумів відновити 26 сторінок змитого глаголичного тексту, який виявився фрагментами євангелія, написаного в XI ст. Боянський палімпсест видав І. Добрев у 1972 р. в Софії.

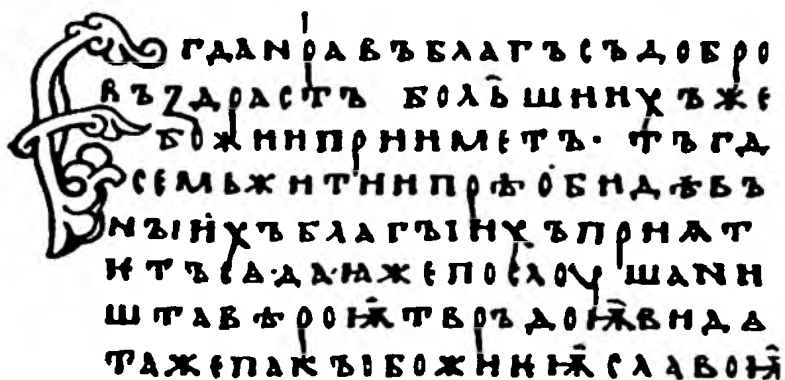
10. *Празькі уривки*. Пам'ятку складають два пергаментні аркуші, знайдені у 1855 р. у Празі німецьким

істориком К. Гефлером. Імовірно, що перший аркуш написано у другій половині XI ст., а другий — на початку XII ст. Це пам'ятка моравсько-чеської редакції, видана у 1857 р. П. Шафариком та К. Гефлером.

Кириличні пам'ятки

1. *Напис царя Самуїла*. Напис зроблено на могольній плиті членів сім'ї Самуїла у 993 р., він містить 11 рядків тексту. Знайдено пам'ятку в кінці минулого століття у селі Герман у Південно-Західній Македонії.

2. *Супрасльський рукопис*. Пам'ятка XI ст. болгарського походження, за своїм складом березнева мінея, тобто книга церковних читань на всі дні березня — життя святих, легенди, проповіді Іоанна Златоуста та ін. Її складають 280 аркушів, об'єднаних у три частини. Було знайдено в 1823 р. у Супрасльському монастирі проф. Віленського університету М. Бобровським. Нині зберігається у різних місцях: 118 аркушів у Любляні в колишній лицейській бібліотеці; 151 — у Варшаві; 16 — у бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Повне видання пам'ятки здійснив С. Север'янов у 1904 р. у Санкт-Петербурзі.

3. *Савина книга*. Це збірник євангельських читань, який має дві приписки із згадкою про попа Саву, іменем якого і названо пам'ятку. Написано книгу в XI ст. у Східній Болгарії. Відкрив її І. Срезневський у Московській Типографській бібліотеці, він же і видав у 1868 р. Нині зберігається у Москві в Центральному архіві давніх актів.

Є У Г Ъ Л Ю Б А І Д Ш Ж С В О Ж П О Г О У
Ж Н Н Г Н А В Н Д Д І Д Ш А С В О С А В Ъ М
М Ъ В З Ж Н В О Т Ъ В Ъ Ч Ъ Н Ъ І М Ъ С З Х Р А
Ж Н А Ц Е І С Т О М Н Ъ П О С Л О У Ж И Т
П Н Ъ Д А Х О Д Н Т Ъ Н І Д Е Ж Е Е С Л И

4. *Хіландарські листки*. Уривок повчання Кирила Ієрусалимського на двох аркушах, знайдений В. Григоровичем у 1844 р. у Хіландарському монастирі на Афоні. Пізніше В. Григорович подарував пам'ятку бібліотеці Одеського університету, де вона і зберігається. Це пам'ятка XI ст. болгарського походження. Перше видання 1848 р. належить В. Григоровичу.

5. *Македонський кириличний листок*. Старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження, яку знайшов у Македонії О. Гільфердінг, а опублікував у праці "Древние глаголические памятники" у 1866 р. І. Срезневський. Зберігається в Академії наук Росії. За характером це уривок оригінального твору граматичного змісту.

6. *Листки Ундольського*. Уривки євангельського тексту на двох аркушах. Назву отримали за прізвиськом власника їх — бібліографа В. Ундольського, після смерті якого перейшли у власність Московського Румянцевського музею. Пам'ятка XI чи XII ст. болгарського походження.

7. *Єнінський апостол*. Збірник апостольських читань, знайдений у 1960 р. у селі Єніна (Болгарія). Ця пам'ятка є найстарішим із слов'янських списків "Апостола", її складають 39 аркушів і датовано другою половиною XI ст. Видана у Софії 1965 р. К. Мирчевим і Х. Кодовим.

8. *Слуцькі листки*. Рукописний уривок на 5 аркушах, знайдений у 1867 р. в м. Слуцьку біля Мінська і привезений до Санкт-Петербурга. Виданий у 1868 р. І. Срезневським. Оригінал пам'ятки загублено.

9. *Остромирове євангеліє*. Найдавніша східнослов'янська датована пам'ятка, написана в 1056—1057 рр. руським дияконом Григорієм для новгородського посадни-

ОТЪ МАТѢЕА ГЛА СНО

ЗБРѢМАНО

ЗАКОНЬНИКЪ

НѢКЪИ ПРН

ДЕКЪНИСКИ

НСКОУШАІА

НИГЛА ОУЧНТЕ

ЛЮ КАМЗАПОВЪ

ДЪБОЛЬШНЪЗА

КОНЪ НІСЖЕРЕУЕ

НМОУ БЪЗЛЮБН

ШНГАСКОНОГО

ВЪСѢМЪСРДЦЫМЪ

СВОИМЪ НВЪСЕЖ

ДШЕНТЪКОИЖ Н

ка Остромира. Вона складається з 294 аркушів, має чудове оформлення. Зберігалася у Новгороді, потім у Москві, а з 1720 р. у Петербурзі. Вперше опублікована О. Востоковим у 1843 р. Остромирове євангеліє фіксує фонетичні особливості та лексичний склад давньоруської мови і тому є цінним свідченням тогочасного стану мови східних слов'ян.

Латинські пам'ятки

Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки.

Це єдина старослов'янська пам'ятка, написана латинськими літерами. Вона знайдена у м. Фрейзінгені (Німеччина) у 1803 р. і видана О. Востоковим у 1827 р. Нині зберігається в Мюнхені. Це три невеличкі уривки текстів, написаних латинськими літерами по-слов'янськи, два з яких — формули сповіді, а один — казання. Перші два датовані 900 чи 950 р., а останній — 1020 р. Пам'ятка належить до паннонської редакції, її мова старослов'янська, але зазнала значного впливу словенської мови.

7

uoxa uoi iuxa h p d h a
 m h a x a . z y k e w a h i p k h a .
 l a x a y h a h a i m h a p h a
 u u y a k a i l i x a u a h p a u a .
 h a h a h a h a i m h a p h a i i
 w a u a i h a u i h a i . k u a h a
 m a i a n a . a i m h a h a z y a
 m h a p h a h a i a n a . i i p i l i a x a
 p a
 m h
 h a
 m a .
 b a h a h a i w a h a i a n a h a
 u i h a i . p a x a n a i m h a u u
 i m h a y a h a u a n a h a u i h a h a
 k u i h a m h a i m h a u a n a i i
 m h a i m h a u a n a i y h a h a
 h a m h a y a p h a . m h a u a y a
 m h a y a a m h a i a n a u a h a h a
 z u a i h a u a . h a m h a i a n a

z a m a m u i m h a p h a i m h a p h a
 z a u a i h a h a z a x a u a i h a
 h a h a u a n a i m h a u a n a . h a
 u a h a i m h a p h a i m h a p h a
 p a h a u a i . a i . k a h a i m h a i m h a
 y a x a u a i h a i m h a h a h a u a . z .
 h a m h a i m h a p h a i m h a u a h a
 m a y a p a h a u a n a i m h a u a
 m h a w a y a z a m h a z a h a h a h a u a
 z a z a m h a u a n a u a h a p a h a
 m h a u a n a . h a h a w a h a u a h a
 z a m h a p h a i m h a u a i m h a
 i m h a u a n a . k a y a h a m a z a f a
 z a y a u a n a h a h a u a h a u a h a i
 p a z a . p a h a u a i m h a u a n a
 u a h a i . h a h a y a a u a h a u a n a
 h a h a h a i m h a u a n a u a n a : a
 i m h a p h a i m h a i a n a h a u a h a i a
 h a z a y a i a h a p a z a h a i m h a p h a h a
 z a . p a h a u a h a m h a h a i m h a h a .

Дивно, що більше як через 100 років існування двох слов'янських азбук слов'янську пам'ятку переписано латинськими літерами, які для цього не зовсім пристосовані. Вчені припускаються думки, що або пам'ятку написано для тих людей, які володіли лише латинню, або сам автор не знав слов'янської грамоти. Про використання латинських літер для запису слов'янської мови свідчать також копії давніх текстів, переписаних у XV ст., що містяться у Клагенфуртському рукописі, зокрема запис латиною молитв "Вірую", "Отче наш", "Аве Марія"¹.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ЗІ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ

Палеографія (від гр. *παλαιός* — давній і *γράφω* — пишу) — це історико-філологічна наука, яка вивчає створення і розвиток письма, досліджує старовинні тексти.

Найдавніші старослов'янські тексти писали на пергаменті². Сам термін походить з назви малоазійського міста Пергамен, де вмiли дуже якісно виготовляти цей матеріал. У найдавніших східнослов'янських пам'ятках він називався "мѣхъ", "телятина", "кожа", а в творах високого стилю — грецьким словом "хартия" або "пергаментъ".

Починаючи з XII ст. для переписування пам'яток першими зі слов'ян використовують папір болгари. На Русі папір з'явився у XIV ст. Спочатку його привозили зі Сходу, про що свідчить іранське походження назви "бумага". Українська назва "папір", як і польська "papier", чеська "papír", походить від романо-германського "papier" — папірус (водяна рослина, яка росте у дельті річки Ніл). Папір порівняно з пергаментом має багато переваг: він дешевший, красивіший і практичніший. Філігранні водяні знаки на ньому дають змогу дослідникам з максимальною достовірністю встановити не лише час написання пам'ятки, а й місце її виготовлення.

За розмірами рукописи були різні. Траплялися книги великого формату "в десьть" і меншого — "пів десьть", рідше зустрічалися невеличкі книжечки. Рукописи найчастіше мали вигляд книги, рідше — сувою, особливо грамоти. Пергамент спочатку розлінювали за допомогою спеціального інструмента, так званого *хараксало*, який при натискуванні робив лінії зразу на кількох сторінках.

¹ Сказання о начале славянской письменности. — М., 1981. — С.176.

² *Пергамент*, або пергамен, — це теляча шкіра, оброблена так, що перетворювалася на тонкий матеріал, придатний для письма. З цієї метю використовували також шкіри інших тварин, але рідше.

Нерідко в рукописах робили так звані *заставки*, тобто розмальовували окремі літери певним орнаментом; інколи у текст вставляли малюнки — *мініатюри*.

У кирилиці використовували кілька способів письма. Найстаріші пам'ятки виконані так званим "уставом", яким користувалися до XIV ст. Для уставу характерне чітке каліграфічне накреслення літер, кожна з яких мала бути виписана окремо, розташована майже перпендикулярно до рядка і мати форми, близькі до геометричних. Під час написання, як правило, не робили проміжки між словами, а скорочення вживали рідко. Одним із найдавніших і найкрасивіших зразків уставного письма є графіка Остромирова євангелія. Найдавніші зразки уставу близькі до грецького унціального письма літургічних книг IX—XI ст. і відрізняються від нього тим, що грецькі літери мають нахил, а слов'янські — пряме начертання. Однак зустрічаються південнослов'янські рукописи з похилим уставом (напр., Савина книга). Поступово характер уставу змінюється, зникає правильність заокруглень, чітке геометричне накреслення літер. Так утворюється *півустав*, для якого нехарактерні правильність та краса літер. Починаючи з XIV ст. *півустав* стає основним типом письма, а на його ґрунті поступово формується *скорпис*.

У глаголиці теж розрізняється устав та *півустав*, але для цієї азбуки характерним було вживання особливого типу глаголиці — *кутасної* — з прямими уставними буквами.

ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ІХ СТОЛІТТЯ

Доля двох слов'янських азбук склалася по-різному: глаголицю, починаючи з кінця X — поч. XI ст., поступово витіснила кирилиця, і перша вживалася лише у Хорватії та Далмації насамперед для релігійних потреб. Кирилиця стала основою для сучасних українського, російського, білоруського, болгарського, сербського та македонського алфавітів. Із двох азбук більший практичний інтерес для нас має кирилиця, якою ми донині (хоча із значними змінами) користуємося.

Характер звукової системи старослов'янської мови кирило-мефодіївської епохи можна встановити шляхом порівняльного аналізу старослов'янських пам'яток між собою. Найхарактернішими рисами старослов'янської мови були такі:

1. У старослов'янській мові діяв закон відкритого складу. Згідно з цим законом усі склади були відкритими, тобто закінчувалися складотворчим. Напр.: **о-въ-ца, оу-чи-те-ль**. Відкритість складів старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської, винятки становили лише деякі слова-проклітики: **из, без, въз, раз, об**. Однак у процесі приєднання їх до повнозначних слів змінювалося морфемне членування, і всі склади ставали відкритими: **из + ити = и-зи-ти; без + именьнъ = бе-зи-ме-нь-нъ**.

2. Склад будувався за принципом висхідної звучності, тобто кожний наступний звук має бути звучнішим за попередній. Групи приголосних у середині слова не розчленовувалися між складами, а завжди стояли на початку складу: **вы-стръ, ро-ждь-ство**.

3. При передачі запозичених слів теж діяв закон відкритого складу; закриті склади при цьому штучно відкривалися за допомогою редукованих голосних **ь, ъ**. Напр.: гр. Αἴϋλλοϝ — **Ѧгильтъ**; гр. ψαλμοϝ — **пъсалъмъ**; гр. Παῦλοϝ — **Павьль**. Кінцевий приголосний, який закривав склад у запозичених словах, як правило, випускався: *sunus — **сынъ**, *vŕikos — **влькъ**.

4. У старослов'янській мові складотворчими могли виступати не тільки голосні, а й плавні [р], [л]. Напр.: зръно, връхъ, плънъ.

Оскільки кирилиця була створена на основі грецької азбуки, то вона зберігала окремі риси грецької передачі звуків. Так, звук [у] передавався сполученням літер оу; деякі грецькі літери вживалися лише тому, що за ними було закріплене певне числове значення: ϰ ("ксі") та ψ ("пси") не вживалися для передачі слов'янських слів, бо звукосполучення [кс], [лс] до X ст. у слов'ян були неможливими, а для передачі грецизмів можна було використовувати сполучення кс, пс. Але буква ϰ мала закріплене числове значення "60", а ψ — "700", тому вони зберігалися в азбучі і зрідка використовувалися для передачі грецьких слів. Напр.: *Александръ, ψалъмъ*. Особливість кирилиці полягала також у наявності літер-дублетів, тобто у передачі одного звука різними літерами. Так, звук [о] міг передаватися крім літери о також літерою ѿ ("омега"), яка використовувалася насамперед для передачі числа "800"; звук [ф], крім літери ф ("ферть") передавався літерою ѿ ("фіта"); звук [і] передавався літерами и ("іжеі"), і ("іже") та грецькою ѡ ("іжиця").

СИСТЕМА ГОЛОСНИХ

Система вокалізму ранньої старослов'янської мови об'єднувала 11 звуків. Їх класифікують за такими показниками.

1. **За місцем артикуляції у горизонтальному напрямі** вони поділяються на голосні *переднього, середнього та заднього* рядів; **за ступенем підняття спинки язика у напрямі до твердого піднебіння** — на голосні *високого, середнього та низького* піднесення.

Принципи класифікації	Ряд		
	Передній	Середній	Задній
Високе	и	ы	оу
Середнє	ь, ѡ, є		о, ѡ, ж
Низьке	ѣ		а

2. **Залежно від участі м'якого піднебіння в творенні звуків** голосні поділяються на *носові (ж, ѡ)* та *ротові*, або *чисті (и, ѣ, є, ь, ы, оу, о, ѡ, а)*. При творенні носових голосних струмінь видихуваного повітря попадає у носову порожнину, надаючи вимові носового призвуку. Фонетичне значення юсів відкрив О. Востоков, досліджуючи Остромирове євангеліє. Він перший звернув увагу на

те, що ж, ѡ у польській мові відповідають носові голосні я, ę:

ржака — ręka клатва — kłatwa
патъ — pięc мжака — męka

Думку О. Востокова продовжував розвивати Ф. Міклошич, порівнюючи дані старослов'янських пам'яток з відповідниками інших мов:

пѡтѡкостъ — гр. πεντεκοσθη
вѡзати — санскр. bandh
десѡтъ — санскр. daśan, лат. decem
гжсь — лат. anser, давн. верхн. нім. gans
жгль — лат. angulus
ржака — лит. ranká

Графічне написання глаголичних літер юса великого вчені пояснюють як лігатуру о+н, а юса малого відповідно е+н.

Голосні ѡ та ж спостерігаємо у позиції перед приголосними і в кінці слова; у позиції перед голосним кожному з них відповідали два звуки: ѡ відповідав голосний переднього ряду є або ь + носовий приголосний [н, м]. Напр.: сѣма — сѣмене, пѡти — пѣнж, вѣзати — вѣзьметъ. Юс малий мав кілька варіантів графічного зображення: ѡ (Остромирове євангеліє); ѡ (Савина книга); ѡ (Супрасльський рукопис).

Голосному ж у такій позиції відповідав голосний заднього ряду (о, ѡ) + носовий приголосний [н, м]. Напр.: пжто — запопа, наджти — надѣменъ.

Після пом'якшених приголосних [о] носовий передавався лігатурою ѡж: оръж, хвалѡж; на початку складу ця лігатура мала фонетичне вираження [j + носовий о]: знаѡж, тобоѡж.

Лігатура ѡ найчастіше вживалася на початку складу як сполучення [j + носовий е]: ѡза, ѡти, ѡзыкъ. Після приголосних вона вживається значно рідше і означає носовий [е] після пом'якшеного приголосного: мѡ, десѡтъ.

3. За тривалістю (часокількістю) усі звуки поділяються на *голосні повного творення*: и, е, ж, ѡ, ѣ, ѡ, оу, о, а та *неповного творення*, або *редуковані* (від лат. *reductio* — зменшення, скорочення), ѣ, ѡ. Позиційно редукованими були також ѣ та и, які утворилися з ѣ, ѡ перед j або i. Редукованими голосні ѣ, ѡ називаються тому, що вони були коротшими від голосних о, е, хоча передавали однакові з ними в якісному відношенні звуки. Редуковані голосні ніколи не вживали на початку слова, вони стояли після приголосних в середині чи кінці слова: чѣто, дѣнь, мѣногъ.

4. За участю губ у творенні голосні поділялися на *лабілізовані* *о, оу, ж* та *нелабілізовані* — решта звуків.

Написання *оу*, яке складається з двох літер *о + у*, означає один звук [y] і використовується за аналогією до грецького письма, де лігатура *ου* вживалася для позначення звука [y]. Інколи у такому самому фонетичному значенні кириличні тексти фіксують написання літери *Ѹ*, яка теж є своєрідною лігатурою літер *оу*. Після м'яких та пом'якшених приголосних голосний [y] передавався лігатурою *ю*: *любы, землю*. На початку складу *ю* передавала сполучення звуків [j+y]: *юноша, краю*.

Старослов'янська літера *ѣ* означала звук, який є досить загадковим і остаточно невизначеним щодо своєї фізіологічної природи. Так, на думку П. Фортунатова, старослов'янський *ѣ* у більшості слов'янських діалектів вимовлявся як сполучення "нескладовий [i] + складовий [e] + нескладовий [a] = [iea]".

Для виявлення фонетичної природи цієї літери слід звернутися до порівняльного аналізу слов'янських коренів з аналогічними відповідниками інших споріднених мов. Напр.:

дѣти — лит. *dėti*; гр. *τίθημι*; гот. *gatēts*;

сѣма — лит. *seju*; лат. *sēmen*;

цѣна — лит. *kaina*; гр. *ποινή*;

лѣвь — гр. *λαῖβς*; лат. *laevus*.

У російській мові на місці колишнього *ѣ* маємо [e]; українській — [i]; болгарській — [e, я, 'e]; сербсько-хорватській — [ije, je]; чеській — [ie, e]; у польській — [a, 'e].

Треба зважати також на те, що *ѣ* у кириличних і глаголичних пам'ятках передавали не тотожні звуки. У глаголиці не було окремої літери для позначення *а* (йотованого [a]), тому його передавали тією ж літерою, що й *ѣ*, тобто *ѣ*. Тому М. Грунський вважає, що глаголичний *ѣ* вимовлявся як звук, близький до [ja]. У кириличних пам'ятках *ѣ* і *ѧ* розрізнялися, хоча інколи зустрічаються написання *ѣ* замість *ѧ*: *волѣ, огнѣ, кораблѣ*.

П. Селищев вважав, що у старослов'янській мові *ѣ* передавав широкий голосний переднього ряду ['a] з пом'якшенням попереднього приголосного, а в мові східних слов'ян це був голосний закритий, вищого ступеня піднесення, ніж [e] — ймовірно [e'].

Голосний *ы* імовірно був схожим на російський [ы] і вживався лише після твердих приголосних: *сынѣ, паки, рабы*.

Сильна і слабка позиції редукованих

Характерною особливістю системи вокалізму старослов'янської мови було протиставлення голосних повного творення і редукованих. Причина цього розрізнення полягала в тому, що вимова голосних повного творення не залежала від положення у слові, а звучання редукованих зумовлювалося фонетичною позицією їх. За припущеннями учених, що ґрунтуються на порівнянні слов'янських і неслов'янських мов, у яких зафіксовані однакові корені, голосні **ъ, ь** мали різний фонетичний вияв. Однак ці порівняння дають досить чималу кількість відповідників: це можуть бути **o, e; a, ie; a** та ін. (пол. *sen, dzień*; чеське *sen, dep*; серб. *сан, дан*; болг. *сън, ген*). У словах з **ъ, ь**, що зберегли залишки спільного кореня, у неслов'янських мовах зафіксовано такі відповідники: ст.-сл. **дъшти**; гр. **δύστηρ**; лит. **ductė**; санскр. **duhitar**; нім. **Tocher**; ст.-сл. **медъ**; гр. **μευν**; ст.-сл. **огнь**, лат. **ignis**, санскр. **agni**. Голосні **[u, i]** в цих мовах, яким відповідають старослов'янські **ъ, ь**, були короткими, що свідчить про певну обмеженість тривалості **ъ, ь**. На підставі таких порівнянь вчені і називають старослов'янські **ъ, ь** голосними неповного творення, або редукованими.

В епоху створення слов'янської писемності, тобто в другій половині IX ст., у македонських говорах **ъ** і **ь**, мабуть, вимовлялися по-різному. Місце цих голосних у слов'янській системі фонологічних протиставлень та пізніша доля їх у слов'янських мовах дають підстави вважати, що в одних фонетичних умовах вони не вимовлялися (слабка позиція редукованих), а в інших — вимовлялися невиразно (сильна позиція редукованих). У сильній позиції **ъ** наближалася до вимови голосного **[o]**; **ь** — до **[e]**; у слабкій вони позначали фонетичний нуль звука.

Вчені вважають, що у другій половині IX ст. у говорах, які лягли в основу старослов'янської мови, редуковані перебували у тих же позиціях, що і в більш ранній період. Крім давніх слов'янських **ъ, ь** у фонетичній системі старослов'янської мови були **ъ, ь**, які з'явилися при фонетичному освоєнні запозичених слів — штучному відкритті закритих складів та деяких груп приголосних іншомовних запозичень за допомогою редукованих. Напр.: гр. **ψαλμός** — ст.-сл. **пъсалъмъ**; гр. **Αἴγυπτος** — ст.-сл. **агъптъ**.

Сильна позиція редукованих:

1. Під наголосом: **шъптъ**, **тъмьнъ**.
2. Перед складом з редукованим у слабкій позиції: **дънь**, **сънь**, **правдънь**.

Слабка позиція редукованих:

1. В абсолютному кінці слова: **пѣтъ, власть, домъ.**
2. Перед складом з голосним повного творення: **чѣто, дѣва.**
3. Перед складом з редукованим у сильній позиції: **вѣздѣхъ, дѣньсѣ.**

Позиції редукованих могли чергуватися в одному і тому ж слові залежно від фонетичного оточення: **дѣнь** — **дѣни**; **сѣнь** — **сѣна**.

+ Абсолютне ослаблення редукованих у слабкій позиції, відсутність фонетичного вияву їх зумовило поступову втрату цих голосних у написанні та часте змішування у пам'ятках. В сильній позиції редуковані, навпаки, посилювалися і поступово переходили у голосні повного творення, що знайшло своє відображення у слов'янських пам'ятках.

Редуковані **ы, и**

Крім **ъ, ь** у старослов'янській мові редукованими були **ы, и**, які стояли у позиції перед **[j, i]**. Напр.: **крыжшн, добрыи, выинж, вы истинж**. Такі голосні відрізнялися від **ы, и** у позиціях типу **сынъ, бити** і под., оскільки були голосними неповного творення, схожими в акустичному плані на **ы, и**. Творилися ці голосні з високим підняттям спинки язика під впливом наступних **[j, i]**. Підтвердженням неповноти творення їх є те, що ці голосні у старослов'янських пам'ятках представлені й передачею через редуковані **ъ, ь**: **нареченыи — нареченъи, гостник — гостък, людин — людъи** та ін.

СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Система консонантизму ранньої старослов'янської мови об'єднувала такі приголосні: **б, п, в, м, д, т, з, с, л, н, р, ј, њ, ц, ч, ж, ш, шт, жд, г, к, х, ф**. Класифікували їх за місцем творення, за способом творення, за співвідношенням голосу й шуму, за твердістю/м'якістю.

1. За місцем творення:

- губні — губно-губні: **б, п, м**
- губно-зубні: **в, ф**
- язикові — передньо-язикові: **д, т, з, с, њ, ц, л, н, ж, ч, ш, р**
- середньоязикові: **й**
- задньоязикові: **г, к, х**

2. За способом творення:

- проривні: **б, п, д, т, г, к**
- щільні: **в, ф, з, с, ж, ш, х, й**
- африкати: **ѡ, ц, ч**

Таблиця приголосних старослов'янської мови

Спосіб творення		Місце творення	Губні	Язикові		
				передньо- язикові	середньо- язикові	задньо- язикові
Шумні	проривні	дзвінкі глухі	б п	д т		г к
	щілинні	дзвінкі глухі	в (ф)	з, ж с, ш	й	х
	африкати	дзвінкі глухі		з ц, ч		
	складні	дзвінкі глухі		жд шт		
Сонорні	носові плавні		м	н р, л		

- складні: жд, шт
 - змично-щілинні: м, н, р, л
3. За співвідношенням голосу й шуму:
- сонорні: м, н, р, л, й
 - шумні: дзвінкі: б, д, г, в, з, ж, з
 - глухі: п, т, к, ф, с, ш, ц, ч, х

4. За твердістю/м'якістю:

- постійно тверді: г, к, х
- постійно м'які: й, з, ц, ж, ч, ш, жд, щ, шт
- решта приголосних залежно від позиції у слові могли бути твердими або пом'якшеними.

Після постійно твердих приголосних могли стояти лише голосні непереднього ряду, які не потребували пом'якшення попереднього приголосного. Виняток становили лише поодинокі пізні запозичення з грецької мови, де задньо-язикові могли сполучатися з голосними переднього ряду: кедръ, хероувимъ, Кгиптъ.

Для передачі приголосного звука [j] у старослов'янській мові не було спеціальної літери. Сполучення з j передавалися за допомогою йотованих букв-лігатур: ꙗ [je], ѡ [jen], ꙗ [ja] та ін. Напр.: кдинь, прньати, добриа.

Літери ц, жд передавали палатальні звуки [št'], [žd'].

Складотворчі сонорні р, л

Південнослов'янські мови (болгарська, сербсько-хорватська, словенська) і близькі до них західнослов'янські (словацька, чеська) здавна мали складотворчі сонорні r_0 , l_0 що

підтверджується сучасними формами: у сербсько-хорватській і словенській мовах зберігся складотворчий *г* (сербсько-хорв. *прст, хрват*; словен. *srce, trg* (базар); у чеській — *г, l* (*vlna* (шерсть), *prst, Plzen, Brno*); у словацькій — *г, l* (*vŕba, vlk, smrt'*).

У болгарській мові плавні втратили складотворчість уже в історичний період, вони замінилися сполученнями *р, л + ъ*: *вѣрба, зѣрно, вѣлк*.

У мовах північно-західних слов'ян (лужицькій, польській, полабській, кашубській) та східних (українській, російській, білоруській) немає складотворчих сонорних, їм відповідають сполучення "*о, е + р, л*": *торг, вовк, верба*.

У старослов'янській мові складотворчими могли бути не лише голосні, а й сонорні *р, л*. На письмі ці сонорні завжди виступали у сполученнях *рѣ, лѣ, рь, ль*. Складність виділення складотворчих сонорних полягає у тому, що ці сполучення мали подвійний вияв:

1. Нескладовий *р, л +* складовий *ѣ, ъ*. Напр.: *крѣвь, трѣхѣ, плѣть, врѣвь*. Таким сполученням у сучасних східнослов'янських аналогах відповідає той же порядок складових елементів: голосний стоїть після сонорного — *кров, плоть*.

2. Складовий *р, л +* нескладовий *ѣ, ъ*. Напр.: *грѣло, врѣхѣ, лѣкъ*. У їх сучасних східнослов'янських відповідниках порядок елементів зворотний: голосний стоїть перед сонорним — *горло, верх, полк*.

Складотворчість сонорних у таких сполученнях підтверджується і тим, що пам'ятки фіксують приклади без складових редукованих. Напр.: *врѣхѣ, срѣдѣ, цркѣве* (Зогр. єв.); *млосѣдова* (Мар. єв.); *твѣрдѣ, сѣмртї* (Син. пс.).

ДІАКРИТИЧНІ (АБО НАДРЯДКОВІ) ЗНАКИ

Кирилична і глаголична азбуки досить широко використовували систему діакритичних (розрізнявальних) знаків, запозичених з грецької мови. Найпоширенішими з них були камора, паерик, титло тощо.

К а м о р а, яка мала вигляд апострофа (') , скісної риски (') чи маленького півкола (·) і вживалася для позначення м'яких приголосних *л, р, н*. Напр.: *вол'я, кон'ь, мор'є*. Зрідка знак може вживатися над губними приголосними [б, п, в, м]. Напр.: *пристѣп'ь, пристав'єник*.

У словах, запозичених з інших мов, цей знак вживається над літерами *г, к, х* у позиції перед *є, н* для позначення пом'якшеної вимови цих приголосних. Напр.: *к'єсарь, агг'єль, рах'іль*.

Знак п а е р и к , або е р т и ц я , вживався для позначення пропущеної літери ъ або ѣ і мав вигляд ъ, ѣ, ѣ'. Напр.: кѣто, дѣва, мѣнѣ.

Найчастіше вживався знак т и т л о (~), який мав кілька варіантів написання і позначав скорочене написання слів або числове значення літер. Напр.: члѣкъ (чоловік), ісѣ (Ісус), бѣца (богородиця); .лї. — 11, .лм. — 40. Скорочували широковживані слова — найчастіше релігійні терміни, які легко могли початок і кінець слова, нерідко над пропусченням дописувалася одна з пропущених літер для орієнтира читачам. Напр.: црѣъ, прѣкъ, чкѣъ.

Дуже рідко, непослідовно, переважно за грецькою традицією над голосними ставляться д у х и або п р и д и х и , які мали суто графічне значення.

Поступово вживання діакритичних знаків стає обмеженим, бо вони не дістають живого підтвердження у старослов'янській мові, а вживають їх лише за традицією.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

Система розділових знаків старослов'янської мови перебувала у стадії формування, вживалися вони рідко і часто незакономірно. Найпоширенішими були: крапка, двокрапка, крапка з комою. Крапка могла бути нижньою, середньою, верхньою і ставилася в кінці та середині речення. У значенні крапки зрідка вживалася двокрапка, а крапка з комою мала значення знака питання.

Для позначення кінця розділу, частини або твору переписувачі ставили двокрапку чи вимальовували так звану с т и ш и ц ю , або с т а т т ю , що мала вигляд комбінації крапок чи крапок і рисок, хрестика. Напр.: ···, ·+·.

ЧИСЛОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЛІТЕР КИРИЛИЦІ

Слов'яни не користувалися ні арабськими, ні римськими цифрами, хоча мали досить розвинену систему лічби. Для позначення чисел за візантійською традицією використовувалися літери кириличного і глаголичного алфавітів, хоча між собою вони різнилися.

Кирилична азбука у числовому позначенні вживалася за грецьким зразком, тобто кириличні літери, які не мали відповідників у грецькій азбуці, для числового позначення не використовувалися.

Числове значення виділялося крапками з обох боків (рідше з одного боку) і титлом вгорі. Напр.: .л̄.—1; .кв.—22; .р̄лд.—134.

Числа від 11 до 20 позначалися поєднанням одиниць з і, причому одиниці писалися попереду десятка: 11— .āī; 12— .vī; для позначення чисел більше 20 показники одиниці писалися після показника десятків: 23— .kīg; 88— .pīh.

Якщо одиниці, десятки і сотні були закріплені за певними літерами, то тисяча позначалася спеціальним знаком ъ, який ставився перед літерами, що означали їх кількість. Напр.: ъā.—1.000; ъv.—2.000 і т.д.

Роки у слов'ян рахуються за візантійським літочисленням від створення світу, 5508 до н. е. Для з'ясування реального часу слід від числа, зафіксованого у пам'ятці, відняти цифру 5508.

ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ПЛАНІ

ОСОБЛИВОСТІ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВИ

Характер окремих звуків старослов'янської мови можна встановити на основі порівняльно-історичного методу, зіставляючи дані старослов'янських пам'яток з даними інших слов'янських мов, а також з даними інших індоєвропейських мов.

Залучення порівняльно-історичного методу у дослідження слов'янських мов дає можливість виявити ті загальні риси, що є спільними для всієї групи мов, і водночас виділити особливості розвитку кожної мови окремо.

Період історії слов'янських народів та їхніх мов до створення писемності називається до і с т о р и ч н и м . Він, у свою чергу, поділяється на такі етапи:

1. Найдавнішим є період індоєвропейської мови-основи.

2. Пізнішим доісторичним періодом є період спільнослов'янської мови-основи, яка сформувалася на ґрунті окремих діалектів індоєвропейської мови. Окремі дослідники називають його періодом ранньої праслов'янської системи, оскільки для фонетичної системи була характерною наявність елементів, спільних з багатьма індоєвропейськими мовами.

3. Останнім доісторичним періодом є період розпаду спільнослов'янської мови або пізньої праслов'янської системи. У цей час починають формуватися окремі діалекти, які пізніше виділилися як основа майбутніх окремих слов'янських мов.

Спільнослов'янська мова, як і праіндоєвропейська, є *реконструкцією*, оскільки науці невідомі безпосередні письмові фіксації цих мов. Проте порівняльне вивчення слов'янських мов і зіставлення результатів з фактами споріднених індоєвропейських мов дають можливість з великою достовірністю реконструювати фонетичну систему праслов'янської мови і простежити процес її розвитку аж до остаточного розпаду.

Характерними *особливостями* праіндоєвропейської звукової системи можна вважати такі:

1. У праіндоєвропейській мові не діяв закон відкритого складу, тому існували відкриті й закриті склади. Наявність закритих складів робило можливим уживання дифтонгів та дифтонгічних сполучень.

2. Для системи вокалізму характерним було розрізнення звуків не тільки в якісному плані, тобто за характером артикуляції мовних органів, а й у кількісному, тобто за довготою (короткістю). Кожний голосний виступав у двох варіантах: довгому та короткому: [*ā—*ā], [*ō—*ō], [*ē—*ē], [*ī—*ī], [*ū—*ū]. Такі розрізнення могли використовуватися для передачі різних лексичних і граматичних значень слів. Квантитативне розрізнення голосних зустрічається і в деяких сучасних слов'янських мовах: так, у чеській і словацькій мовах розрізняються довгі й короткі голосні, перші з яких вимовляються приблизно вдвічі довше за короткі. Довгота і короткість голосних тут теж використовується для розрізнення значень слів та форм їх. Напр.:

чеська мова: *vada* (недолік) і *váda* (суперечка)

dráha (дорóга) і *drahá* (дорогá)

píji (я п'ю) і *píji'* (вони п'ють)

словацька: *pas* (паспорт) і *pás* (пояс).

3. У ролі складотворчих могли виступати не лише голосні, а й плавні [*r], [*l] та носові [*m], [*n].

4. Проривні приголосні поділялися не лише на дзвінкі та глухі, а й на *придыхові* та *непридыхові*. Напр.: існував дзвінкий непридыховий [*b] і дзвінкий придиховий [*bʰ]; глухий непридыховий [*p] і глухий придиховий [*pʰ].

5. Кількість фрикативних приголосних була незначною: [*s], [*z], [*j], [*u(v)]. Зовсім не було шиплячих і африкат; сонорними були носові [*m], [*n] та плавні [*r], [*l].

6. У межах слова були можливі будь-які сполучення груп приголосних.

НАГОЛОС У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Значна частина звукових змін, які відбулися у праслов'янській мові, була пов'язана безпосередньо з наголосом, який мав певні особливості. На відміну від наголосу сучасної української мови праслов'янський був не силовим, а *інтонаційним*, тобто наголошений склад відрізнявся від ненаголошеного не силою видиху, а рухом тону.

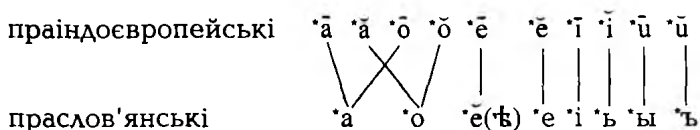
Наголошений голосний в одних випадках вимовлявся з підвищенням тону, який дещо знижувався у кінці складу. Таку інтонацію називають *висхідною*, або *акутною*. Вона мала місце в середині слів на складі, голосний якого походить з індоєвропейського довгого голосного, дифтонга з довгим голосним або довгого складотворчого сонорного.

У інших випадках наголошений голосний вимовлявся з пониженням тону, який дещо підвищувався у кінці складу. Таку інтонацію називають *нисхідною*, або *циркумфлексною*. У середині слів вона могла припадати на склад, голосний якого походить з індоєвропейського короткого голосного, з дифтонга з коротким голосним або короткого складотворчого сонорного.

Пізніше більшість слов'янських мов утратили інтонаційний наголос, замінивши його силовим, лише сербсько-хорватська та словенська мова мають наголос з різними інтонаціями.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

На праслов'янському ґрунті поступово зникає квантитивне розрізнення голосних звуків, яке було характерною ознакою праіндоєвропейської мови-основи. Формування системи голосних праслов'янської мови на основі голосних праіндоєвропейської мови можна передати такою схемою:

Фонема [a]

Спільнослов'янський голосний [a] за своїм походженням є довгим звуком. Порівняння зі словами інших індоєвропейських мов дає такі відповідники:

a < *ā — сп.-сл. mati; ст.-сл. **мати**; гр. μάτηρ; д.-інд. mātā
 a < *ō — сп.-сл. darъ; ст.-сл. **даръ**; лат. dōnum; гр. δῶρον
 a < *ē після палатальних приголосних — ст.-сл. дъшати
 лит. dusėti;

Отже, слов'янський голосний а *ā
 *ō
 *ē після j, č, ž, š

Крім того, старослов'янський [a] міг утворитися з праслов'янського [o] у тих випадках, коли сполучення *or, *ol перед приголосним змінилися на *ra, *la:

прасл. *bognъ — ст.-сл. **брань**;
 прасл. *moldъ — ст.-сл. **младъ**.

Фонема [o]

Спільнослов'янський голосний [o] за своїм походженням є коротким звуком. Слов'янському [o] в інших індоєвропейських мовах відповідають [ā] та [ō]:

o < *ō — сп.-сл. domъ; ст.-сл. **домъ**; лат. dōmus; гр. δῶμος;
 д.-інд. dāmas;

o < *ā — сп.-сл. osъ; ст.-сл. **ось**; лат. āxis; гр. ἄξων; д.-інд. ākṣah;

Фонема [e]

Спільнослов'янський голосний [e] за своїм походженням є коротким звуком і походить з [*ē]:

e < *ē — сп.-сл. berq; ст.-сл. **верж**; лат. fērō; гр. φέρω;
 сп.-сл. medъ; ст.-сл. **медъ**; лат. medus; гр. μένυ

Фонема [ě](^hk)

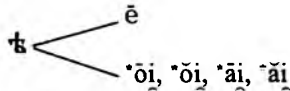
Спільнослов'янський голосний [ě] (^hk) за своїм походженням є довгим звуком і походить з [*ē̄].

e < *ē̄ — сп.-сл. seme; ст.-сл. **сѣма**; лат. sēmen; лит. sēmens;
 сп.-сл. zveгъ; ст.-сл. **звѣрь**; лит. zvėgis; гр. νήρ.

Однак якщо прайндоевропейський [*ē̄] попадав у позицію після приголосних j, č, ž, š, то замість [e] у слов'ян розвивався [a] (див. вище). Спільнослов'янський голосний [ě] міг бути також дифтонгічного походження (див. "Монофтонгізація дифтонгів"): **вѣдѣ** — прус. waidimai. Історія окремих слов'янських мов дає підстави вважати, що спільнослов'янський голосний [*ē̄] на період розпаду спільнослов'янської мови мав різний звуковий вияв у окремих діалектних групах. В діалектах, які сформували болгар-

ську, польську, полабську мови, він є довгим відкритим [e], близьким до [a], зміщеного до переднього ряду (у транскрипції він передавався як [ǣ]). Подальша його доля полягала у тому, що в позиції перед складом з голосним переднього ряду він змінився на [ʼa], а перед складом з голосним переднього ряду — на [e]. Напр.: болг.: *бягство*, але *беглец*; *лято* (літо), але *летен* (літній).

Вимова цього голосного у решті слов'янських мов була іншою: він був напруженим голосним переднього ряду з високим підняттям язика і передавався в транскрипції [ē].

Фонема [i]

Спільнослов'янський голосний [i] був довгим і за своїм походженням найчастіше утворювався на місці індоєвропейського [*ī].

i < *ī — сп.-сл. *živъ*; ст.-сл. *живъ*; лит. *gīvas*; лат. *vīvus*; прус. *jīva*; д.-інд. *jīvas*.

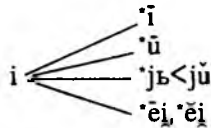
Спільнослов'янський [i] міг також утворюватися на місці сполучення *jъ, яке стояло на початку слова: i < *jъ — сп.-сл. *igo* < *ьгон*; ст.-сл. *нго*; лат. *jūgum*; д.-інд. *yugám*.

Голосний [i] міг утворюватися на місці *ū, який знаходився у позиції після м'якого приголосного:

i < *u — сп.-сл. *s'iti* < *siuti; ст.-сл. *шти*; гот. *siūjan*; д.-інд. *siūtás*; лит. *siūti*.

Крім цього, голосний [i] міг мати також дифтонгічне походження з *ēi, *ēi: ст.-сл. *видъ* — лит. *véidas*;

ст.-сл. *ити* — лит. *eiti*:

Фонема [ь]

Відповідно до індоєвропейського короткого голосного [*ī] у спільнослов'янській мові вживався редукований [ь], для передачі якого у старослов'янській мові використовувалася літера "ерь" — ь:

ь < *ī — сп.-сл. *вьдова*; ст.-сл. *вьдова*; лат. *viduā*; д.-інд. *vidhāvā*; гот. *widuwo*.

Фонема [ъ]

Відповідно до індоєвропейського короткого голосного [ʷ] у спільнослов'янській мові вживався редукований [ъ], для передачі якого у старослов'янській мові використовувалася літера "єр" — ѣ:

ъ < *ū — сп.-сл. дѣва; ст.-сл. дѣва; гр. δῦω; д.-інд. duvā; лат. duo;

сп.-сл. дѣкти; ст.-сл. дѣшти; лит. duktė; д.-інд. duhitā

Фонема [у], [ы]

Слов'янський голосний [у] за своїм походженням є довгим і походить з індоєвропейського [ū].

у < *ū — сп.-сл. сунѣ; ст.-сл. сынѣ; лит. sūnūs; д.-інд. sūnūsh;
сп.-сл. думѣ; ст.-сл. дымѣ; д.-інд. dhūmah; лат. fūmus.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРИГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Система приголосних праслов'янської мови сформувалася теж на основі праіндоєвропейської мови, при цьому дещо її трансформували: так, зникли придихові проривні, зазнали певних змін складотворчі сонорні, з'явилися нові м'які приголосні.

Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської

сп.-сл.	p	b	t	d	g	k	ch	s	z	i	j	v	m	n	ъ	ь	г	л	ъ	ь
	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧	∧
праіндоєвр.	p	b	t	d	g	k	kh	s	z	i	j	u	m	n	ṃ	ṅ	r	l	ṛ	ḷ
	ph	bh	th	dh	gh	kh														

НАЙДАВНІШІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Формування системи вокалізму праслов'янської мови з втратою розрізень голосних за квантитативною ознакою спричинило до ряду чергувань, пов'язаних з долею довгих і коротких голосних. Ці чергування поділилися на кількісні та якісні.

Кількісними називаються чергування однакових за артикуляцією, але різних за тривалістю звучання голосних; *якісними* називаються чергування однакових за тривалістю, але різних за артикуляцією звуків.

Кількісні чергування

ǫ/ō > o/a. Таке чергування виявляється у дієсловах із значенням короткочасної одноразової дії (короткий голосний) — тривалої повторюваної дії (довгий голосний); рідше — в іменниках, утворених від дієслів. Напр.: ст.-сл. **скочити** — **ска-кати**;

— ě/ē > e/ѣ. Напр.: ст.-сл. **летѣти** — **лѣтати**;

— ĭ/ī > ь/i. Напр.: ст.-сл. **вьрати** — **свьрати**;

— ū/ū > ъ/ы. Напр.: ст.-сл. **дъхнѣти** — **дышати**.

Якісні чергування

ě/ǫ > e/o. Це найпоширеніше якісне чергування голосних, яке фіксується у багатьох індоевропейських мовах. Напр.: ст.-сл. **нести** — **носити**; **ведѣ** — **водити**;

— ū/ou > ъ/у. Напр.: ст.-сл. **сѣхнѣти** — **соушити**;

— ě/ī > e/ь. Напр.: ст.-сл. **рѣж** — **рѣци**.

ПЕРЕХІДНІ ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

На ранньому праслов'янському етапі, як вважають дослідники, існувала стійка тенденція до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду. Відтак відповідно артикуляція приголосних зміщувалася у напрямку середньоязикових. Таке зміщення артикуляції у передньоязикових не призводило до якісних змін, на відміну від них задньоязикові не могли наближатися до середньоязикових, і поєднання з голосними переднього ряду викликало якісну зміну.

Історія слов'янських мов фіксує три перехідні палаталізації задньоязикових (перехідними вони називаються тому, що призводили до якісних змін приголосних, а не лише до пом'якшення).

I перехідна палаталізація

Ця палаталізація відбулася у ранній праслов'янський період, ще до монофтонгізації дифтонгів, тому засвідчена в усіх слов'янських мовах.

Задньоязикові постійно тверді *g, *k, *ch не могли пом'якшуватися, а тому, попадаючи у позицію перед голосними переднього ряду **є, ь, ѡ, ѣ, и**, які вимагали обов'язкового пом'якшення, вони змінилися на **dž > ž, č, š**:

g	_____	dž > ž
k	_____ є, ь, ѡ, ѣ, и _____	č
ch	_____	š

сп-сл. *goка* — *рогоїти*; ст-сл. *ржка* — *поржчити*;
 сп-сл. *grechъ* — *grešiti*; ст-сл. *грѣхъ* — *грѣшити*;
 сп-сл. *boгъ* — *boжъскъ*; ст-сл. *богъ* — *божъскъ*.

У результаті цього процесу в праслов'янській мові з'явилися нові приголосні *ž, š, ř*. Першу перехідну палаталізацію широко представлено в сучасній українській літературній мові у вигляді чергувань задньоязикові — шиплячі: *грут* — *гружити*; *сухий* — *сушити*; *мука* — *мучити*. Ці чергування виникли як позиційні, але з часом закріпилися як історичні. Такий перехід започатковується уже в праслов'янській мові, коли відбувається перехід [*e*] > [*a*] після м'яких шиплячих: **begeti* > **bežati*.

На час створення старослов'янських пам'яток уже не було причин для чергувань типу *крикъ* — *кричати*, *слухъ* — *слышати*, але за традицією вони фіксувалися.

II перехідна палаталізація

Після монофтонгізації дифтонгів [*oi*], [*ai*], [*ei*] утворилися нові голосні переднього ряду *ѣ* та *и*. Задньоязикові **g*, **k*, **ch*, попадаючи у позицію перед новоствореними голосними, зазнавали перехідного пом'якшення, результатом якого стало чергування *g, k, ch* із свистячими *z', c', s'*:

<i>g</i> ————— <i>z'</i>	<i>нога</i> — <i>нозѣ</i>	<сп-сл. * <i>nogai</i>
<i>k</i> — <i>ѣ, и</i> — <i>c'</i>	<i>ржка</i> — <i>ржцѣ</i>	<сп-сл. * <i>ranjai</i>
<i>ch</i> ————— <i>s'</i>	<i>вльха</i> — <i>вльсѣ</i>	<сп-сл. * <i>bl̥schai</i>

До монофтонгізації дифтонгів у таких словоформах не було фонетичних умов для пом'якшення задньоязикових, бо наступний дифтонг починався з голосного заднього ряду [*o*], [*a*]. Напр.: у слові **koina* задньоязиковий вільно сполучався з дифтонгом, і лише пізніше стає неможливим сполучення *k + ѣ*, яке закономірно зазнало зміни.

Наслідки другої палаталізації спостерігаються найчастіше в кінці основи слова, дуже рідко засвідчені на початку слова. Найтиповішими прикладами цієї зміни були такі:

- форми давального і місцевого відмінків однини і множини іменників і прикметників: *влькъ* — *вльцѣ*, *рѣка* — *рѣцѣ*, *снъха* — *снъсѣ*, *ветъха* — *ветъсѣ*, *велнка* — *велнцѣ*;
- форми називного відмінка множини іменників і прикметників чоловічого роду: *вльци*, *оученици*, *высоци*;
- форми наказового способу дієслів: *помогж* — *помози*, *пекж* — *пецѣте*.

Результати цього пом'якшення зафіксовані в усіх слов'янських мовах, крім російської, словацької та словенської.

У мовах південних і східних слов'ян задньоязикові приголосні зазнавали такої зміни не лише при безпосередньому контакті з **ѣ**, **и** дифтонгічного походження, а й тоді, коли між ними стояв приголосний ***v**: *kvoitъ > *kvetъ > **цвѣтъ**; *gvoizda > *gvezda > **свѣзда**. У мовах західних слов'ян така зміна не зафіксована: укр. *цвіт* — пол. *kwiat* — чes. *kvet*.

III перехідна палаталізація (закон Бодуена де Куртене)

Якщо I та II перехідна палаталізація є результатом типової для слов'янських мов регресивної асиміляції, то III палаталізація фіксує нехарактерний приклад прогресивної палаталізація.

Цим, мабуть, і пояснюється обмеженість дії цього закону та незначна кількість прикладів, що дає підстави окремим дослідникам називати його різновидом II палаталізація.

Сутність III палаталізація полягає у зміні задньоязикових ***g**, ***k**, ***ch** на свистячі **z'**, **c'**, **s'** після голосних переднього ряду **и**, **ѣ**, **а** та складотворчого **р**.

g — **z'**
и, ѣ, а, р — **k** — **c'** (якщо в наступному складі не було **ъ**, **ы**)
ch — **s'**

сп-сл. *lice* < *likon — ст-сл. **лице**;

сп-сл. *vъsъ* < *vъchъ — ст-сл. **въсь**;

сп-сл. *penędzъ* < *pfenning — ст-сл. **пѣназь**;

сп-сл. *mъgcati* < *mъgkati — ст-сл. **мръцати**.

Дію цього закону обмежувала наявність у наступному складі голосних заднього ряду **ъ** та **ы**. Напр.: *ликъ* — **лице**; *кънагъни* — **къназь**.

У результаті дії перехідних палаталізація задньоязикових у мовах слов'ян з'явилося чергування приголосних: **г** — **ж** — **з**, **к** — **ч** — **ц**, **х** — **ш** — **с**, але вони не однаковою мірою представлені в усіх слов'янських мовах.

ДОЛЯ ПРИГОЛОСНИХ У СПОЛУЧЕННІ З НАСТУПНИМ **j**

Для спільнослов'янської фонетичної системи сполучення приголосних з наступним **j** були нехарактерними, бо він здійснював асимілятивний вплив на попередній приголосний. Результатом такого впливу стало пом'якшення приголосних та зміщення їх артикуляція у напрямку до середньоязикового. В усіх випадках **j** врешті зникав у результаті взаємної асиміляція з попереднім приголосним, який

міг або лише пом'якшитися, або якісно змінитися, або розвинути після себе епентетичний звук.

гj, lj, nj

Передньоязикові сонорні **г, л, н** під впливом **ј** спочатку пом'якшувалися і зміщували свою артикуляцію до середньоязикового, потім повністю асимілювали **ј**, перетворившись на довгі м'які.

Пізніше довгота приголосних втрачається і приголосні залишаються пом'якшеними:

гj>r'j>ř'>r' *bourja > боура;

lj>l'j>l̄'>l' *volja > волла;

nj>n'j>n̄'>n' *konjъ > конь.

bj, pj, mj, vj

Сполучення "губний + j" змінювалося особливим шляхом. Пом'якшившись, губний асимілює **ј**, перетворюючись на довгий м'який. Втрата довготи супроводжується розвитком супровідного палатального призвука [l'], який згодом перетворюється в самостійний звук:

bj>b'j>b̄'>b''>b1' *bjudo > блюдо;

pj>p'j>p̄'>p''>p1' *pjujо > плюж.

Цей процес, проте, мав певні обмеження:

а) сполучення "префіксальний *b + j початку кореня" у жодній із слов'янських мов не розвинуло епентетичного [l']: обкляжѣть, объльати;

б) на стику морфем "губний + суфіксальний j" у пізній праслов'янській мові фонетичний процес проходив по-різному: так, у східнослов'янських та південнослов'янських мовах розвивається звук [l'], а в західнослов'янських — не розвивається: сп-сл. *l'ubjо — ст-сл. люблж; укр. люблю; але пол. lubię; сп-сл. *zemja — ст-сл. земля; укр. земля; але пол. ziemia.

zj, sj

Свистячі **z, s** в результаті взаємної асиміляції з наступним **ј** перетворювалися на довгі м'які приголосні, які при втраті довготи розвивали супровідний шиплячий призвук, що поступово витісняє свистячий елемент і стає основним звуком.

zj>z'j>z̄'>z̄̄'>ž сп-сл. *lizjо>ližо; ст-сл. лизати — лижж;

sj>s'j>s̄'>s̄̄'>š сп-сл. *nosjо>nošо; ст-сл. носити — ноша.

gj, kj, chj

Зміна задньоязикових приголосних перед **j** мала аналогічний характер з першою перехідною палаталізацією, тому частина дослідників ці процеси ототожнює. При втраті довготи м'якими задньоязиковими розвивався шиплячий призвук, який ставав основним, замінивши собою задньоязиковий.

gj>g'j>g̃'>gʲ>ž' сп.-сл. *lъgja — ст.-сл. лѣжа;
 kj>k'j>k̃'>kʲ>č' сп.-сл. *sekja — ст.-сл. сѣча;
 chj>ch'j>ch̃'>chʲ>š' сп.-сл. *suchja — ст.-сл. соуша.

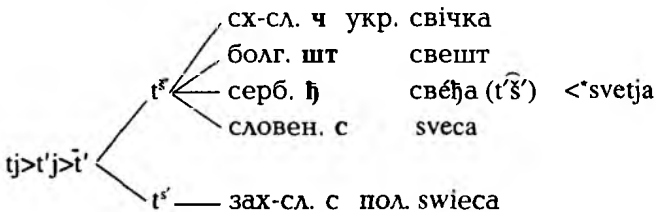
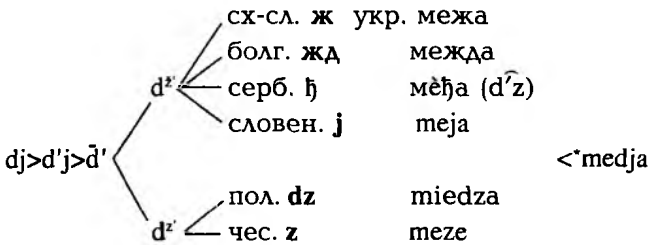
skj, stj, zgj, zdj

У сполученнях з **j** зазнавали змін не лише окремі приголосні, а й цілі групи приголосних:

skj>št' сп.-сл. *iskjо — ст.-сл. иштѣ;
 stj>št' сп.-сл. *rustjо — ст.-сл. рѣштѣ;
 zgj>žd' сп.-сл. *dъzgjъ — ст.-сл. дѣждь;
 zdj>žd' сп.-сл. *prigvozdjо — ст.-сл. пригвождѣ.

dj, tj

Зміна сполучень **dj, tj** мала свої особливості в тому, що втрата довготи м'якими приголосними після асиміляції [j] проходила значно довше і припала на час розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Результатом цього стали різні рефлекси цих сполучень у різних слов'янських мовах.

ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

Формування фонетичної системи праслов'янської мови потребувало значної перебудови тих діалектів індоєвропейської мови, які лягли в її основу. Головною причиною цих змін була дія закону відкритого складу, який передбачав побудову складів за принципом висхідної звучності. На праслов'янському мовному ґрунті всі слова, які порушували дію закону відкритого складу, зазнали певних змін. Найголовнішими з цих фонетичних процесів були такі:

1. Монофтонгізація дифтонгів.
2. Зміна дифтонгічних сполучень "голосний + m, n".
3. Зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
4. Доля сполучень *og, *ol на початку слова.
5. Зміни приголосних у кінці слова.

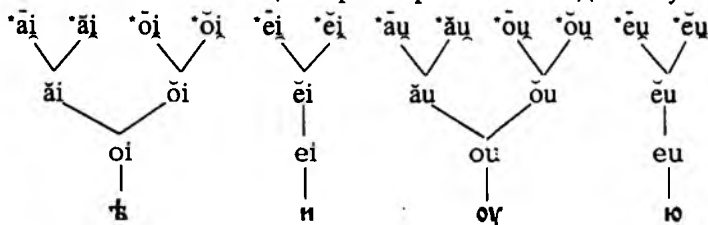
Монофтонгізація дифтонгів

Побудова складів за принципом висхідної звучності була несумісною з функціонуванням дифтонгів, успадкованих з праіндоєвропейської мови. Ці дифтонги склалися з більш звучного першого складового елемента і менш звучного нескладового другого.

Як складові виступали *a, *o, *e, як нескладові — *i, *u. Перебудова складів за принципом висхідної звучності передбачала ліквідацію дифтонгів як фонетичних єдностей.

Якщо у позиції перед наступним голосним дифтонг просто розривався і нескладовий елемент відходив до наступного складу, відкриваючи попередній, то перед приголосним і в кінці слова дифтонги *монофтонгізувалися*, тобто перетворилися на один звук.

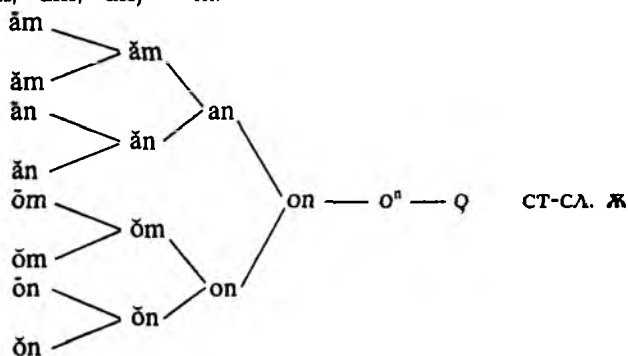
Цей процес проходив у кілька етапів: на першому зникла різниця між довгими та короткими голосними, потім голосні *a та *o злилися, а складові частини дифтонга шляхом взаємної асиміляції перетворилися на один звук.

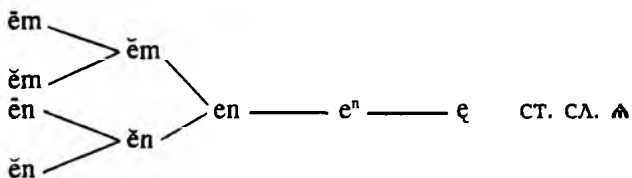
лит. kaina — ст.-сл. цѣна; нім. Kaiser — ст.-сл. цѣсарь;
гр. cheima — ст.-сл. зима; лит. kreivas — ст.-сл. кривь;
лит. ausis — ст.-сл. оухо; лат. taurus — ст.-ст. тоурь;
нім. Leute — ст.-сл. людик; лит. liaupse — ст.-сл. лювь.

Зміна дифтонгічних сполучень “голосний + *m, *n”

Після монофтонгізації дифтонгів типу *oi, *ai, *eu та ін. почався процес зміни дифтонгічних сполучень “голосний + *m, *n”, який проходив у кілька етапів. Спочатку сонанти *m та *n збіглися в *n: *m + *n = *n. Довгі голосні збіглися з короткими і стали короткими, а закономірне злиття коротких [ō] та [ǎ] дали два сполучення *on, *en. Відкриття складів здійснювалося шляхом ослаблення артикуляції сонанта *n та поступового його перетворення на носовий призвук попереднього голосного. Результатом цього процесу стала поява носових голосних ж, љ, причому сполучення з голосними переднього ряду (*em, *en, зрідка *im, *in) дало љ, а сполучення з голосними заднього ряду (*om, *on, *am, *an) — ж.

двн. gans; лат. anser; ст-сл. ГЖСЬ
лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. ПЖТЬ

лит. penki; гр. pente; ст-сл. ПАТЬ
лит. zentas; лат. genitor; ст-сл. ЗАТЬ

У інших індоєвропейських мовах, у яких не діяв закон відкритого складу, старослов'янським носовим голосним відповідають сполучення голосних з носовими приголосними. За аналогією до загального процесу відбувалися і пізніші зміни у праслов'янських запозиченнях: давньогерманське запозичення kuning (нім. König) перетворилося на КЪНАЗЬ; pfenning (нім. Pfennig) — на ПЪНАЗЬ.

Зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt

У сполученнях типу *tort літера t є схематичним позначенням будь-якого приголосного. Якщо сполучення *or, *ol, *er, *el у середині слова стояло перед наступним голосним, то при складоподілі воно розривалося і тому не суперечило дії закону відкритого складу. Напр.: *prostorgъ (pro-stro-gъ), *rozogъ (ro-zo-gъ); ст.-сл. про-сто-ръ, по-зо-ръ. Якщо після плавного стояв j, то таке сполучення закономірно давало r', l': *volja>*vol'a (vo-l'a), ст.-сл. во-ля; *koljq>*kol'q (ko-l'q), ст.-сл. ко-льж. У позиції перед наступним приголосним склад був закритим. Частина закритих складів праслов'янської мови у середині слова відкривалася шляхом опускання кінцевого приголосного, але сонанти *r, *l ніколи з вимови не зникали, тому ця зміна була складнішою і одержала назву "перестановки плавних"¹. У мовознавчій літературі зустрічаються різні тлумачення цього процесу, бо він дав неоднакові рефлекси у різних групах слов'янських мов і навіть у межах однієї західної групи.

Більшість дослідників пов'язує особливості зміни цих сполучень з різним акцентом довготи.

1. У мові південних слов'ян (на ґрунті діалектів яких створено старослов'янську мову — болгарська, сербсько-хорватська, словенська), а також здавна близьких до них двох західнослов'янських — словацькій і чеській — довгота зосереджувалася на голосному, тому закономірно змінилося ô>a, ê>ѣ(ě). Склад у цій групі мов відкривався шляхом метатези:

*tort>*tart>*trat

*tolt>*talt>*tlat

*tert>*tert>*tret

*telt>*telt>*tlet

прасл. *goldъ, ст.-сл. гладъ, болг. глад, серб.-хорв. глад.

На думку М. Станівського², цей процес відбувався шляхом пересування сонорних до наступного складу, де вони розвивали побічну складотворчість, яку пізніше втрачено, а склад відкривався шляхом метатези: *tort>*tart>*ta-rt>*trat.

У старослов'янській мові ці новостворені сполучення було представлено у вигляді -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-, які прийнято називати неповноголосними, бо у східнослов'янських мовах їм відповідають повноголосні сполучення -оро-, -оло-, -ере-, -еле-. Такі нові сполучення за звучанням збігалися з

¹ Матвеева-Исаева Л.В. Лекции по старославянскому языку. — Л., 1958. — С.48.

² Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. — Львів, 1967. — С.127.

аналогічними давніми праслов'янськими сполученнями, хоча мали різну природу, і розрізнити їх можна лише порівнюючи однорідні факти різних слов'янських мов. Давні сполучення -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ- належать до спільнослов'янських і тому матимуть однакові відповідники в різних групах слов'янських мов.

Старослов'янська	Українська	Польська
пъравѣда	правда	prawda
плакати	плакати	plakać
стрѣха	стріха	strzecha
слѣдѣ	слід	ślad

Якщо ж старослов'янським сполученням -ра-, -ла-, -ре-, -ле- в середині слова між приголосними в інших групах слов'янських мов відповідає інший порядок їх складових елементів та інший вияв, то це будуть новостворені сполуки, які розвинулися з праслов'янських *or, *ol, *er, *el.

Старослов'янська	Українська	Польська
градѣ	город	gród
злато	золото	złoto
срамѣ	сором	srom
клада	колода	kłoda

2. У мовах східних і західних слов'ян довгота зосереджувалася не на голосному, а на сонорному *r, *l, тому стадія складотворчості є досить закономірною: *tort > *to-rt. Поступово втрачаючи складотворчість сонорного, склад відкривався шляхом розвитку після сонорного нового голосного, подібного до попереднього: *to-rt > *to-r^ot > *to-rot. Подальша доля цих сполук була різною: у східних слов'ян утворилися так звані повноголосні сполучення *torot, *tolot, *teret, *telet, а у західних діалектах давній голосний, який стояв перед сонорним, поступово ослаблював свою артикуляцію і зникав: *to-rot > *t^orot > *trot.

східносл. *tort > *to-rt > *tor^ot > *torot
 *tolt > *to-lt > *tol^ot > *tolot
 *tert > *te-rt > *ter^ot > *teret
 *telt > *to-lt > *tol^ot > *tolot (звідка *telet)

західносл. *tort > *to-rt > *tor^ot > *torot > *t^orot > *trot
 *tolt > *to-lt > *tol^ot > *tolot > *t^olot > *tlot
 *tert > *te-rt > *ter^ot > *teret > *t^oret > *tret
 *telt > *te-lt > *tel^ot > *telet > *t^olet > *tlet

**Результати зміни сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt
у різних групах слов'янських мов**

сп-сл.	пд-сл.	зах-сл.	сх-сл.	
*tort	trat	trot	torot	
*tolt	tlat	tlot	tolot	
*tert	tret	tret	teret	
*telt	tlet	tlet	tolot (звідка telet)	
сп-сл.	польська	старосл.	українська	інші мови
*gordъ	gród	градъ	город	нім. Garten
*bergъ	brzeg	врѣгъ	берег	нім. Berg
*melko	mleko	млѣко	молоко	нім. Milch
*soldъ	ślodki	сладъкъ	солодкий	лит. saldus

Час цієї фонетичної зміни встановлено за терміном запозичення датованих імен. Так, ім'я германського імператора Карла Великого (742—814), яке було запозичено слов'янами як загальна назва правителя, закономірно має такі відповідники: пол. *król*, болг. *крал*, укр. *король*.

Доля сполучень *or, *ol на початку слова

Доля сполучень *or, *ol на початку слова залежала від звука, перед яким вони стояли: якщо далі був голосний, то ці сполучення при складоподілі розривалися і склади ставали відкритими. Такі звукосполучення не зазнавали змін. Напр.: *о-ра-ти*, *о-рж-жик*, *о-рь-лѣ*.

Перед наступним приголосним склади ставали закритими, і такі звукосполучення не могли існувати у праслов'янській мові. Відкривалися склади шляхом метатези, але характер голосного при цьому у різних слов'янських діалектах міг бути різним.

У південнослов'янських мовах сполучення *ort, *olt трансформувалися в *rat, *lat. Напр.: сп-сл. *ordlo* — ст-сл. *рало*; лит. *arklas*; сп-сл. *orbъ* — ст-сл. *равъ*; лат. *orbus*.

У східних та західних слов'ян цей процес залежав від інтонації: при висхідній інтонації утворювалися сполучення *rat, *lat; при нисхідній — *rot, *lot. Напр.: ст-сл. *ладин*; укр. *лодка*; пол. *lodz, lodka*; лит. *aldija*; ст-сл. *рамо*; лат. *armus* (рука, плече); нім. *Arm*; серб. *раме*; пол. *ramien*; чes. *rameno*.

Зміни приголосних у кінці слова

Уникнення закритості складів у кінці слів могло відбуватися шляхом ослаблення артикуляції кінцевого приголосного і поступового зникнення його з вимови. Слова при цьому закінчувалися на голосні, які змінювалися за-

кономірно так, як і в середині слова. Таких змін зазнавали кінцеві приголосні *t, *d, *s, *r. Напр.: лат. *sunus*, сп.-сл. **sunus* > **sunъ*, ст.-сл. *сѣнъ*; лит. *vilkas*, сп.-сл. **vьkos* > *vьkъ*, ст.-сл. *влькъ*; д.-інд. *abharat*, сп.-сл. **padet* > *раде*, ст.-сл. *паде*; гр. *ὑψατερ*, сп.-сл. **dukter* > *дѣкти*, ст.-сл. *дѣшти*.

До специфічних змін приголосних належить найдавніша зміна сонантів *m > *n. Напр.: **gostim* > **gostin*.

Якщо в кінці слова стояло сполучення (*ont, int*), то перед кінцевим (t) відбувалася монофтонгізація дифтонгічного сполучення, а пізніше втрачався кінцевий (t). Напр.: **padont* > *радо* — ст.-сл. *падж*.

Зникнення кінцевого приголосного у слові, яке відбулося на ранньому етапі праслов'янської мови, успадкували усі давні слов'янські мови, у тому числі й старослов'янська.

*Зміни в групах приголосних Зміни сполучень *dt, *tt*

У слов'янській фонологічній системі доісторичного періоду не могли вживатися сполучення двох однакових за місцем творення проривних приголосних. Серед запозичень, які успадкувала праслов'янська мова, найчастіше зустрічалися *dt, *tt. Уникнення таких сполучень відбувалося шляхом дисиміляції за способом творення, коли перший проривний змінювався на фрикативний. Сполучення "фрикативний + проривний" відповідало принципу висхідної звучності, тенденція до якого була визначальною у фонетичній структурі слів праслов'янської мови. Специфікою зміни сполучень *dt була початкова регресивна асиміляція за глухістю, а потім сполучення *tt змінювалися закономірно:

*dt > *tt > *st *vedti > *veti > *vesti — *вести*;
*tt > *st *pletti > *plesti — *плести*.

Спрощення в групах приголосних

У групах приголосних, які утворювалися на початку складу в результаті зміщення меж складів, відбувалося спрощення. При цьому найчастіше втрачався початковий проривний.

Основні групи приголосних, у яких відбулося спрощення:

— *pn, *bn, *tn, *dn > *n:
*vednṛti > *venonti, ст.-сл. *вѣнѣти*; *kanṛti > *kanṛti, ст.-сл. *канѣти*; *dybnṛti > *dynṛti, ст.-сл. *доуѣти*;
— *bt, pt > *t:
*grebti > *greti, ст.-сл. *грѣти*; *tepti > *teti, ст.-сл. *тѣти*;
— *dm, *tm > *m:

— *pledmen>*pleme, ст.-сл. племя; *vertme>*verme, ст.-сл. время;

— *skn >*sn:

— *bkisknonti>*blisnoti, ст.-сл. бльскнѣти.

У мовах південних і східних слов'ян у результаті асимілятивних процесів сполучення *dl, *tl змінилися на *l, а в мовах західних слов'ян вони змін не зазнали:

*mydlo>*mylo, ст.-сл. мыло, укр. мило, пол. mydło;

*pletъ>*plel, ст.-сл. плель, рос. плёл, пол. plotł.

ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗАСВІДЧЕНІ ПАМ'ЯТКАМИ (X—XI СТ.)

Створення слов'янської писемності і найперші фіксації слов'янської звукової системи припадають на другу половину IX—X ст. Найдавніші пам'ятки, які дійшли до нас, датовано кінцем X — початком XI ст., тобто пізніше на півтора століття. За цей проміжок часу старослов'янська мова зазнала певних змін, які більшою чи меншою мірою відбито в мові окремих пам'яток.

Ці зміни прийнято умовно поділяти на дві основні групи: 1) зміни, пов'язані з долею редукованих голосних; 2) зміни, не пов'язані з долею редукованих.

ЗМІНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ РЕДУКОВАНИХ

Доля редукованих ъ, ь

На час створення перших слов'янських пам'яток редуковані ъ та ь були ще нормально вживаними голосними, хоча у цей період починають зазнавати різноманітних змін і поступово виходити з ужитку. Подвійна позиція ъ, ь зумовила різну долю цих голосних: редуковані у сильній позиції поступово наближалися у вимові до голосних повного творення і ставали звичайними звуками; редуковані у слабкій позиції не мали фонетичного підтвердження і писалися за традицією, поступово виходячи з ужитку.

Асиміляція ъ, ь до наступного складу

(Закон Ягича)

У старослов'янських пам'ятках XI ст. досить часто спостерігаємо змішування ъ та ь у слабкій позиції. І. Ягич першим звернув увагу на те, що таку зміну було зумовлено характером наступного складу: перед наступним веллярним складом ь змінювався на ъ: вьрати>вьрати; вьдо-

вища > въдовнца; перед наступним палатальним складом замість ъ писався ь: дъвъѣ > дьвъѣ, въдѣти > вдѣти, зълѣ > зьлѣ.

І. Ягич вважав, що така заміна редукованих стала результатом регресивної асиміляції слабких ъ, ь наступним складом і відбувалася у кирило-мефодіївську епоху, коли редуковані у слабкій позиції ще мали живе підтвердження.

Дещо інакше пояснюють цей процес А. Лескін і А. Селищев, вважаючи, що така заміна відбиває явища, зумовлені занепадом слабких редукованих. На їхню думку, написання типу **върати** замість **ьрати** відбиває тверду вимову губного (в), який після втрати редукованого (ь) потрапив у позицію перед наступним твердим, і, навпаки, написання **дьвъѣ** замість **дъвъѣ** передає пом'якшену вимову (д'), який після втрати (ѣ) стоїть перед палатальним приголосним.

Цей закон мав певні обмеження: він не діяв після постійно твердих та постійно м'яких приголосних. Напр.: **кънига**, **къназь**, **львѣ**, **льнѣ**.

Зовнішню схожість із цим процесом має і графічне змішування ъ, ь, яке допускали переписувачі, оскільки редуковані на той час уже зникли в староболгарській мові і вживали їх лише за традицією.

Зміна ь>ъ після ствердіння приголосних

Однією з найдавніших змін редукованих була заміна ь на ъ у позиції після ж, ч, ш, жд, шт (рідко після ц, з, р) у зв'язку з поступовим ствердінням цих приголосних. Напр.: **пришьдѣше** (замість **пришъдѣше**); **възложѣше** (замість **възложьше**). Цю зміну не зафіксовано в найдавніших слов'янських пам'ятках: Київських листках та Зографському євангелії, проте у решті пам'яток її представлено досить широко.

Відбувалася така зміна незалежно від сильної чи слабкої позиції редукованих.

Процес “подвійної зміни” редукованих

Так звана *подвійна зміна редукованих* — це занепад голосних у слабкій позиції та подовження і перехід у голосні повного творення сильних редукованих.

1. *Зникнення слабких ъ, ь*. Приблизно у IX—X ст. перестає діяти закон відкритого складу, і основна місія редукованих — відкривати склади — стає непотрібною. З'являються нові закриті склади, а слабкі голосні, що не мали фонетичного вираження, починають зникати з написан-

ня. Спочатку вони зникають у болгарській мові, де з кінця IX ст. вже не мали звукового підтвердження, а потім у решті слов'янських мов. Цей процес був досить тривалим: він охоплював кінець IX—XI ст. включно; тривалий час паралельно вживалися слова з редукованими і без них.

Зникнення редукованих спочатку відбувалося у слабких ізольованих позиціях, а згодом у тих, які чергувалися із сильними позиціями. Пропуск на письмі *ъ*, *ь* раніше почався у середині слів, де переписувачі швидше почали забувати їх, адже легше запам'ятати традиційне закінчення слів на обов'язковий редукований приголосний. Крім того, вживання кінцевого редукованого передбачалося характером приголосного: кінцевий твердий приголосний потребував після себе голосного заднього ряду, а м'який — переднього ряду.

Після занепаду редукованих характер кінцевого приголосного залишився без зміни, лише замість *ь* (*ерь*) почали писати м'який знак: ст.-сл. *сънь* — укр. *сон*; ст.-сл. *кънь* — укр. *кінь*.

2. *Перехід сильних *ъ*, *ь* у голосні повного творення.* Занепад редукованих у слабкій позиції зумовив більш виразну артикуляцію сильних редукованих і поступовий перехід їх у голосні повного творення *ъ>о*, *ь>е*. Напр.: *пришедь* замість *пришьдъ* (Зогр. ев.); *висерь* замість *висьръ* (Зогр. ев.); *крѣпокъ* замість *крѣпкъъ* (Мар. ев.).

Вчені висловлюють припущення, що у зв'язку з переходом сильних *ъ*, *ь* у голосні *о*, *е* переписувачі нерідко припускалися помилок і часто замість етимологічних *о*, *е* писали *ъ*, *ь*. Напр.: *сльвеса* замість *словеса* (Син. пс.), *прюврѣтъхъ* замість *прюврѣтохъ* (Зогр. ев.).

Голосні *о*, *е*, які утворилися з сильних *ъ*, *ь*, називаються *новими*, або *секундарними*, на відміну від давніх, запозичених ще з праслов'янської мови. Специфікою нових голосних є чергування їх з нулем звука, що відбиває чергування сильних та слабких позицій редукованих у словах старослов'янської мови. Напр.: укр. *сон* — *сну*; ст.-сл. *сънь* — *съна*; укр. *день* — *дня*; ст.-сл. *днь* — *дъна*.

Наслідки занепаду редукованих

Перетворення редукованих *ъ*, *ь* було найважливішим процесом, який зумовив великі зміни у фонетичній системі старослов'янської мови:

1. Після занепаду слабких редукованих з'являються закриті склади як у кінці, так і в середині слова.

2. Занепад редукованих зумовлює появу нових сполук приголосних, часто таких, які раніше були неможливими в

старослов'янській мові: тл, дл, тн, дн, пн, вє, кє, кт, пє та ін. Напр.: *седъло*>*седъло*; *къто*>*кто*; *дъни*>*дни*. Наслідок появи таких сполук — закономірні процеси *асиміляції*, *дисиміляції*, *спрощення*.

Асиміляція. Найчастіше фіксується характерний для праслов'янської мови процес регресивної асиміляції за дзвінкістю. Напр.: *сьде*>*сде*>*зде* (Зогр. єв.); *къде*>*кде*>*где* (Мар. єв.). Досить поширеною була також асиміляція за глухістю. Напр.: *льгъкок*>*легкок*>*леккок* (Син. тр.).

Дисиміляція. Новоутворені незручні для вимови групи приголосних могли розподібнюватися шляхом дисиміляції. Напр.: *чүто*>*что*>*што* (Супр.); *къто*>*кто*>*хто* (Мар. єв.); *къннгъчни*>*книгчни*>*книхчни* (Супр.).

Спрощення. У багаточленних сполуках приголосних, що утворилися після занепаду між ними редукованих, відбувалося спрощення за рахунок опускання одного з приголосних, найчастіше проривного. Напр.:

- здын- — -зн-: *праздынъ*—*празни*;
- стън- — -сн-: *честъномоу*—*чесна*;
- жьств- — -ств-: *въжьство*—*бѣство*;
- сьск- — -ск-: *небесьскок*—*небескок*;
- дъст- — -ст-: *прѣдъстоѡи*—*прѣстоѡи*.

3. Відбувається утворення вторинних складотворчих плавних перед приголосними в результаті занепаду між ними редукованих. Протягом X—XI ст. зникли слабкі редуковані у сполученнях *ръ*, *лъ*, *рь*, *ль*, а складотворчість прийняли на себе сонорні *р*, *л*. Напр.: *кръста*>*крста*, але *кръстъ*; *кръви*>*кври*, але *кръвъ*. Якщо редукований перебував у сильній позиції, то він переходив у голосний повного творення, а у слабкій — зникав, тому одне й те саме слово у різних формах мало дві основи: або з складотворчим голосним повного творення, який походив з редукованого, або з складотворчим сонорним. Ці складові сонорні — новотвори старослов'янської мови, їх слід відрізняти від праслов'янських складотворчих *р*, *л*. Приклади розвитку таких складотворчих зафіксовано у кількох пам'ятках: *крститель* (Мар. єв.); *съ крста* (Зогр. єв.); *слзъ* (Син. пс.), *крста* (Зб. Кл.) та ін.

ЗМІНИ, НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ РЕДУКОВАНИХ

Початкові зміни ж та ѡ

Носові голосні на початку існування слов'янської писемності вживалися послідовно, але на цьому етапі вже починають відбуватися перші зміни, які призводять до пізнішого зникнення цих голосних. Для старослов'янських

пам'яток характерні два типи відхилень від послідовного вживання ж та л: 1) графічні описки; 2) заміна їх іншими літерами, зумовлена специфікою окремих діалектів.

Графічні описки характерні для Синайського псалтиря, Синайського требника, Маріїнського євангелія, Зографського євангелія та Збірника Клоца, де переписувачі ставили о замість ж та є замість л: роками, спешти, тего-тѣша.

Змішування ж, љ — оу, ю простежується в Маріїнському євангелії та Збірнику Клоца. Напр.: моука, моуцѣ, люблю.

Заміна носових голосних іншими літерами — найхарактерніша ознака староболгарських говорів, звідки беруть початок послідовні заміни ж та л. Найтиповішими з цих замін були: ж — о, л — є, л — ь, ж — л. Деназалізація ж — оу, зафіксована в Маріїнському євангелії та Збірнику Клоца, характерна для сербських діалектів.

Пізніше більшість слов'янських мов у різні часи втратила носові голосні. У східнослов'янських мовах носовий ж змінився на [у] і збігся з відповідним голосним: ст.-сл. ржка — укр. рука — рос. рука; носовий голосний л змінився на [а] з попереднім пом'якшенням приголосного: ст.-сл. зать — укр. зять — рос. зять.

Збереглися носові голосні лише в польській мові, де носовий [ɔ] передається літерою ą, а носовий [ɛ] — літерою ę:

wiązacz, ząb, mięso, zięć.

Початки зближення артикуляції ы та и

Доля голосних ы та и в різних слов'янських мовах неоднакова: так, вони збереглися без змін у російській, білоруській та польській, а в південнослов'янських мовах та чеській дали один рефлекс — і; в українській — и. Напр.: ст.-сл. сынъ — укр. син — рос. сын — слов. sîn — пол. syn — чес. syn.

Початки уніфікації ы та и фіксуються у староболгарських пам'ятках X—XI ст., про що свідчать випадки змішування цих голосних переписувачами.

Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j]

Після втрати інтервокального [j] поряд опинилися два голосні, які шляхом уподібнення та стягнення перетворювалися на один звук. Такі зміни найчастіше відбувалися у сполученнях:

-ак-ае-аа-а овладакъ — овладать (Син. пс.);

-оук-оуе-оуоу-оу доброукмоу — доброуемоу (Сав. кн.);

-ѣк-ѣе-ѣѣ-ѣ довѣкъмь — добръмь (Зогр. ев.);
-нїи-ни-и Гавриилъ — Гаврилъ (Мар. ев.).

Ствердіння приголосних

М'які приголосні р', л', н' починають диспалаталізуватися в X—XI ст., що знаходить своє вираження у заміні після них голосних переднього ряду голосними заднього ряду. Приклади такої заміни зафіксовано у Савиній книзі, Маріїнському евангелії, Остромировому евангелії, Супрасльському рукописі та інших пам'ятках. Напр.: распѣра, кесара, створж. М'які s', ц', с' зберігалися у коренях слів перед голосними переднього ряду, але стверділи у кінці основи слів перед закінченням -а, -оу, -ж. Напр.: пѣназоу, отьцоу, кьназа.

Пізніше стверділи ж', ч', ш', жд', шт', оскільки у пам'ятках XI ст. переписувачі постійно плутали написання голосних переднього і заднього ряду після цих приголосних.

Спрощення африкати ѕ в з

Африката ѕ утворилася в результаті II і III палаталізації із задньоязикового [g]. Дослідники вважають, що у ранній старослов'янській мові африката ѕ функціонувала як окрема фонетична одиниця, проте, починаючи з XI ст., у більшості говорів вона починає спрощуватися в з. Цей процес засвідчений у Савиній книзі, Супрасльському рукописі, Збірнику Клоца, Зографському евангелії та інших пам'ятках. Напр.: зѣло зам. ѕѣло; мънози зам. мънози; нозѣ зам. нозѣ.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Для сучасних слов'янських мов характерна спільність морфологічних систем. Така близькість морфологічної будови визначається двома чинниками:

1) від часу вживання спільнослов'янської мови і до нашого часу морфологічна будова слов'янських мов не зазнала значних змін;

2) основні морфологічні зміни були спільними для слов'янських мов і приводили, як правило, до однакового результату.

Старослов'янська мова мала в основному ті ж самі морфологічні класи слів, що й сучасна українська мова, причому можливим був той самий поділ на *самостійні* та *службові* частини мови. *Самостійні* слова об'єднують *імена*, *дієслова* та *прислівники*; *службові* — *прийменники*, *сполучники*, *частки*.

Виділення імен ґрунтується на спільності граматичних категорій роду, числа та відмінка і охоплює іменники, прикметники, числівники. Дуже близькими до них були займенники, які виконували ті ж синтаксичні функції в реченні, проте мали власну систему відмінювання. *Іменам* протиставлено *дієслова*, для яких характерні граматичні категорії часу, способу, особи, виду, стану.

Окремо стояли *прислівники*, які не мали системи відмінювання чи дієвідмінювання, були нечисельними і цікавлять учених в основному лише зі словотворчого погляду.

У старослов'янській мові було виділено два типи відмінювання іменних частин мови: *іменний* та *займенниковий*, які протиставлялися між собою. При такому розмежуванні прикметники та дієприкметники характеризувалися наявністю обох типів відмінювання. Категорію *роду* складало три роди: чоловічий, жіночий та середній; у системі *чисел* виділялися однина, множина та двоїна. Двоїну вживали для позначення двох або пар-

них предметів, і вона мала власну систему закінчень, яка відрізнялася від однини та множини. Пізніше у більшості слов'янських мов двоїна вийшла з ужитку, витіснена множиною, і залишилася лише у словенській та серболужицькій мовах.

У системі словозміни імен розрізнялося 6 відмінкових форм: *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий*. Клична форма як особливий відмінок звертання не виражала граматичного відношення іменника до інших слів у реченні і була наявною лише в однині іменників чоловічого та жіночого роду; у множині замість кличної форми вживалася форма називного відмінка. Особливістю вживання кличної форми було те, що вона була зафіксована не в усіх типах іменного відмінювання. Напр., іменник чоловічого роду *конь* має особливу кличну форму *коню*, а у слова *день* вона відсутня; іменник жіночого роду *кість* має кличну форму *кости*, а в іменника *мати* клична форма збігається з формою називного відмінка. На відміну від сучасної української мови місцевий відмінок можна було вживати і без прийменника. У двоїні розрізнялися лише три відмінкові форми: називний—знахідний—кличний; родовий—місцевий; давальний—орудний. На думку вчених, це пояснюється тим, що двоїна вже почала виходити з ужитку і поступово втратила систему відмінювання.

ІМЕННИК

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

Основними граматичними категоріями, які функціонували в системі іменників, були категорії роду, числа та відмінка. Категорія *роду* була найзагальнішою граматичною категорією і виявлялася у групуванні іменників за чоловічим, жіночим та середнім родами. Виділення родів впливає з протиставлення природної чоловічої та жіночої статі живих істот: *о́тьць* — *ма́ть*; *сы́нь* — *дѣшті*; *же́нихъ* — *невеста*.

Середній рід не має ознак статі і означає недорослих істот або неживі предмети, маючи винятково граматичне значення: *те́ла*, *о́сѣла*, *мо́ре*, *се́ло*, *и́ма*.

Іменники чоловічого роду мали у називному відмінку однини закінчення:

- *ъ*: *сто́лъ*, *раба́тъ*, *члоуѣ́къ*;
- *ь*: *о́тьць*, *ко́нь*, *де́нь*;
- *а*: *слоу́га*, *во́квода*, *юноша*;

— и: сґднини, бални, сокачин;

— ы: камы, пламы.

Іменники жіночого роду мали у називному відмінку однини закінчення:

— а: вода, жена, сестра;

— га: земля, строґа, боґра;

— ь: кость, п'єснь, ношь;

— ы: любы, свекры, смокы;

— и: мати, д'єшти, милостыни.

Іменники середнього роду у називному відмінку однини мали закінчення:

— о: село, вино, слово;

— е: море, поле, лице;

— а: знама, плема, козыла.

Система *ч и с е л* об'єднувала однину, множини та двоїну, які мали власні закінчення:

чол. жін. сер.

одн. стол-ъ, жен-а, сел-о;

мн. стол-и, жен-ы, сел-а;

дв. стол-а, жен-ѣ, сел-ѣ.

Вживання двоїни знімало необхідність обов'язкового використання числівника *дѣва* при вказівці на два предмети: так старослов'янській формі *сестрама* відповідає сучасна українська форма *двома сестрами*. Невелика група слів — збірні іменники — мали граматичну форму однини, але позначали сукупність предметів: *кореник, листвник, вѣтвник, братниа, каменник*.

В і г м і н ю в а н н я м іменників називається змінювання їх за числами та *в і г м і н к а м и*. Окремі групи іменників характеризуються різними відмінковими закінченнями, тому групування іменників за однаковими закінченнями визначає типи відмін. Поділ за відмінами або за іменними *основами* склався ще в індоевропейську епоху і визначався суфіксом, на який закінчувалася іменна основа. Якщо цей суфікс складався лише з голосного, то така основа називається *основаю на голосний*; якщо ж до суфікса входив ще й приголосний — *основаю на приголосний*.

Приголосний перед кінцевим голосним міг бути твердим або м'яким, тому окремі основи розмежовувалися на два варіанти відмінювання: *твердий* та *м'який*. На час створення найдавніших слов'янський пам'яток індоевропейські іменні основи вже повністю змінилися, але давнє групування традиційно зберігалось.

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ ЗА ТИПАМИ ВІДМІНЮВАННЯ (ДАВНІМИ ОСНОВАМИ)

У спільнослов'янській мові розрізняли такі типи відмінювання:

1. Відмінювання іменників з основою на *-ā, -jā*.
2. Відмінювання іменників з основою на *-ō, -jō*.
3. Відмінювання іменників з основою на *-ū*.
4. Відмінювання іменників з основою на *-ī*.
5. Відмінювання іменників з основою на *-ū*.
6. Відмінювання іменників з основою на *-en, -es, -et, -(t)er*.

У старослов'янській мові давні суфіксальні тематичні голосні належали вже не до основи, а до закінчення, і в кожній з основ їх можна спостерігати у формах *давально-го відмінка множини та давального—орудного двоїни*. Напр.: іменники таких основ:

	Дав. мн.	Дав.—Ор. дв.	
<i>-ā</i> основ	страна	стр-а-намъ	стран-а-ма
<i>-ō</i> основ	рабъ	раб-о-мъ	раб-о-ма
<i>-ī</i> основ	кость	кост-ь-мъ	кост-ь-ма

Давні основи на -ā, -jā

До цих основ належала велика група іменників жіночого роду і менша група іменників чоловічого роду, які у називному відмінку мають закінчення *-ā, -jā*, рідше *-i* (*-ини, -ни, -чин*). Напр.: *вода, жена, слава, боґра, земля, капла, воквода, владъка, сѣдин, балин* (лікар), *боґынн, ловьчин*.

Відмінкові закінчення іменників чоловічого та жіночого родів однакові, віднесеність до певного роду визначається за семантикою та узгодженням з пояснювальними словами у реченні. Напр.: *трава зелена* (Зогр. св.), *земля добра* (Зогр. св.), *старѣншина жрьчьськъ* (Супр. св.).

Тематичний *ā* міг стояти як після твердих приголосних *вѣдова, хвала*, так і після м'яких *вола, недѣла*, відповідно до чого розрізнялися *твердий* та *м'який* варіанти відмінювання з власними відмінковими закінченнями.

Твердий варіант відмінювання об'єднував іменники з твердою основою і закінченням Наз. одн. [-а]. До твердого варіанта не належали іменники з приголосними *ж, ч, ш, шт, жд, ѝ, ц* перед кінцевим [-а], оскільки споконвічно ці приголосні були постійно м'якими.

Іменники жіночого роду: *вѣда, бездъна, вина, вернга, влъна, врьба, годнна, драга* (долина), *дръжава* (влада), *дъска, ехндъна* (змія), *жрьтва, злоба, крава, къннга, кжпнна, ланита* (щока), *миса, невѣста, опона, осъпа, палнца, плаха,*

порфiра, рабoта, рiса, свара, сила, слама, стрѣха, трѣва, хламiда.

Именники чоловiчого роду: владтыка, воквода, слоуга, старѣишина.

Зразок вiдмiнювання

О д н и н а	М н о ж и н а
Н. жена владтыка	женѣ владтыки
Р. женѣ владтыкѣ	женѣ владтыкѣ
Д. женѣ владтыцѣ	женамѣ владтыкамѣ
З. женѣ владтыкѣ	женѣ владтыкѣ
О. женоу владтыкоу	женами владтыками
М. женѣ владтыцѣ	женахѣ владтыкахѣ
Кл. жено владтыко	

Д в о ї н а

Н.—З.—Кл.	женѣ владтыцѣ
Р.—М.	женоу владтыкоу
Д.—О.	женама владтыкама

М'який вiдмiнювання об'єднував iменники з основою на м'який або пом'якшений приголосний р, л, н, j, ж, ч, ш, жд, шт, з, ц. У називному вiдмiнку однини цi iменники мають закінчення -а, i лише iменники, основа яких закінчується на шиплячий та з, ц, мають закінчення -а. До м'якого вiдмiнування належать також iменники, якi у наз. в. одн. закінчуються на -н.

Именники жiночого роду: агница, алднiца, боурица, вечерiца, волiца, грѣаница, десницiца, кожа, литоурица, межда, палица, пѣтица, прѣтѣча, соуша, свѣшта, стража, строуца, чаша, шнiца.

Именники чоловiчого роду: прѣдтеча, пианица, дрѣводѣла (столяр), юноша.

Именники на -и: (-ынн) — благостыни, богыни, господыни, милостыни, поустыни, рабыни, твердыни;

(-ни) — алдыни, бални (лiкар), млыни, сядни;

(-чии) — ловчыни, кынигычии, крѣмчии, коравчыни.

Вiдмiнковi закінчення iменникiв на -а та на -н розрiзняються лише у називному вiдмiнку та кличнiй формi однини, а в рештi вiдмiнкiв — збiгаються.

Зразок вiдмiнювання

О д н и н а	М н о ж и н а
Н. строуца юноша сядни	строуца юноша сядниа
Р. строуца юноша сядниа	строуци юношы сядни
Д. строуци юноши сядни	строуцамѣ юношамѣ сядникамѣ
З. строуцѣ юношѣ сядниа	строуца юноша сядниа
О. строуцѣ юношѣ сядниа	строуцами юношами сядниами
М. строуци юноши сядни	строуцахѣ юношыхѣ сядниахѣ
Кл. строуц юноше сядни	

Двоїна

Н.—З.—Кл.	строуи	юноши	сждни
Р.—М.	строюю	юношоу	сждию
Д.—О.	строуама	юношама	сжднама

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Закінчення твердого і м'якого варіантів відрізнялися лише першим голосним після приголосного основи:

-о- — -'е- ржк-о-ѣ — нош-е-ѣ

-ъ- — -ь- ржк-ъ- — нош-ь-

-ѣ- — -и- ржц-ѣ- — нош-и-

-ы- — -я- ржк-ы- — жен-я-

2. У іменників твердого варіанта кінцеві приголосні основи г, к, х перед ѣ дифтонгічного походження (ѣ < *ai, *oi *žepai — женѣ) у формах дав., місц. одн. та наз.-зн.-кл. ф. двоїни у результаті другої палаталізації змінилися на з' (з'), ц', с': *сосѣ, владыцѣ, нозѣ*.

3. Іменники з основою на свистячий, який утворився в результаті III палаталізації, типу пѣтица < *pѣtika, овѣца < *ovika відмінювалися за м'яким варіантом.

4. Знахідний відмінок однини мав закінчення о — ж, яке раніше мало сполучення "голосний + п" *žepop — женж.

5. Іменники чоловічого роду на -и в кличній формі засвідчені досить рідко і збігаються при цьому з формою називного відмінка: *бални* (Мар. ев.), *сжди* (стягнена форма, Зогр. ев.).

6. Орудний відмінок на початковому етапі мав закінчення основи на короткий -а, який закономірно змінився на -о. Закінченням було *-ap (після поствокального j або без нього), яке змінилося на o, — ст.-сл. ж: *žepa(j)an > *женож*.

Давні основи на -'ѣ, -'жѣ

Цей тип відмінювання був одним з найпродуктивніших у старослов'янській мові і об'єднував велику групу іменників чоловічого роду, які закінчувалися на -ъ, -ь після приголосних та -и після поствокального j, а також іменники середнього роду на -о, -е. Напр.: *равъ, градъ, конь, отьць, знон, ратан, село, нго, море, поле*.

Відмінкові закінчення іменників чоловічого і середнього роду відрізняються лише у формах наз. та знах. відмінків, у решті відмінків значення роду впливає з семантики та узгодження з пояснюючими словами. Залежно від кінцевої основи розрізняють твердий та м'який варіанти відмінювання: *твердий* на -ъ, -о; *м'який* на -ь, -е, -и.

Твердий варіант відмінювання об'єднував іменники чоловічого роду, які у наз. відмінку однини мали закін-

чення -ъ, та іменники середнього роду, які мали закінчення -о.

Іменники чоловічого роду: аворъ, апостолъ, архангелъ, богъ, бракъ, варъ (жара), власть, врагъ, вранъ, възбранникъ, вечеръ, виноградъ, влъкъ, глаголъ, годъ, градъ, грѣхъ, демонъ, днаволъ, диаконъ, животъ, жьзлъ, злакъ, зжевъ, игемонъ, идолъ, класъ, ковчегъ, кокотъ (півень), кржгъ, львъ, листъ, миръ, млатъ, мразъ, мѣхъ, мехъ, наслѣдникъ, образъ, овьнъ, одръ, оплотъ, орьлъ, острогъ, осьлъ, пансыръ, пастоухъ, плотъ, прахъ, прѣстолъ, псалъмъ, пьсъ, пѣськъ, рабъ, рѣтъ, садъ, сапогъ, страхъ, столъ, срьпъ, сжсѣдъ, талантъ, троудъ, оуголъ, хероувимъ, храмъ.

Іменники середнього роду: авлоко, благо, блато, вращьно, вино, вѣко, врѣтено, зрьно, зрьцало, колѣно, крьмило, лакомство, лѣто, млѣко, мѣрило, мѣсто, мѣто, орало, прѣзорство (гордість), прадиво, пышено, пжто, рало, рамо (плече), роуно (шерсть), свѣтило, село, сѣмо, точило, чрѣво, чело, члдо.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о і н а
Н. равъ село	рави села	
Р. раба села	равъ селъ	Н.—З.—Кл. раба селѣ
Д. равоу селоу	равомъ селомъ	Р.—М. равоу селоу
З. равъ село	равгы села	Д.—О. равома селома
О. равомъ селомъ	равгы селы	
М. равѣ селѣ	равѣхъ селѣхъ	
Кл. раве		

М'я к и ѱ варіант відмінювання об'єднує іменники чоловічого роду, які у наз. відмінку однини мають закінчення -ь або -и після поствокального j, та іменники середнього роду, які мають закінчення -е.

Іменники чоловічого роду: агньць, алтарь, винарь, вѣпль, вѣнець, гоньць, гостинньць, градьць, грнтьчарь, клень, кладазь, конь, кошь, коньць, ловьць, монастърь, мѣитарь, матежь, ништь (жебрак), отьць, пастърь, плашть, пьтъньць, рачитель, стоуденьць, оугль, юньць, впостась.

Іменники чоловічого роду на -и: вѣтин (оратор), вравин (горобець), жрѣвин, знои, лицедѣи, любовдѣи, обьчлѣи, покои, ратан.

Іменники середнього роду: авленик, анце (яйце), врьник (глина), достокник, запоустеник, зизаник (бур'ян), знаменник, изволеник (воля), ложе, море, обонаник, плеште, поле, позориште, погребеник, похоуленник, противленник, садовик, селеник, срѣтеник, съкровиште, тръжниште.

Зразок відмінювання

О д н и н а			М н о ж и н а		
Н. конь	краи	поле	кони	краи	поля
Р. конга	крага	поля	конь	краи	поль
Д. коню	краю	полю	конемъ	краемъ	полемъ
З. конь	краи	поле	кони	краи	поля
О. конемъ	краемъ	полемъ	кони	краи	поля
М. кони	краи	поля	конихъ	краихъ	полнихъ
Кл. коню	краю				
Д в о ї н а					
Н.—З.—Кл.	конга	крага	поли		
Р.—М.	коню	краю	полю		
Д.—О.	конема	крама	полема		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Іменники середнього роду відмінювалися подібно до іменників чоловічого роду і відрізнялись лише формами називного—знахідного відмінків, не маючи, проте, кличної форми.

2. У формах ор. одн., дав. мн., дав.—ор. дв. перед закінченням -мъ, -мь, -ма у твердому варіанті виступав голосний -о-, у м'якому —є-.

3. Закінченням -ѣ, -ѣхъ місцевого відм. одн. та мн. твердого варіанта відповідало закінчення -и м'якого варіанта. Ці закінчення сформувалися на базі дифтонгів: у твердому варіанті -*oi при висхідній інтонації після твердого приголосного змінився на -ѣ. Пізніше задньоязикові перед -ѣ дифтонгічного походження в результаті II палаталізації змінилися на z', c', s': грѣѣѣ, вразѣѣ, влъѣѣ. У м'якому варіанті дифтонг *oi>*ei>i: кони, мори.

4. Голосний -и у закінченнях називного відм. мн. іменників чол. роду був також дифтонгічного походження, тому перед ним задньоязикові змінюються на свистячі: грѣси, врази, влъци.

5. У кличній формі твердого варіанта іменників чол. роду, які закінчувалися на задньоязиковий, фіксується явище I палаталізації: враже, доуше, поточе. Іменники кѣнаже, отьѣ, які мають м'яку парадигму відмінювання, у кличній формі виступають у твердому варіанті: кѣнаже, отьѣ, який сформувався ще до дії III палаталізації. У м'якому варіанті виступало закінчення -'у (графічно -ю): коню, вою.

Старослов'янські пам'ятки фіксують певні відхилення від закономірних відмінкових закінчень, зумовлених впливом закінчень іменників інших основ, і насамперед -'ї:

1. У родовому відм. одн. поряд з формами на -а спостерігаються форми на -оу: родоу, длъгоу (Супр.); гласоу (Син. пс.).

2. У давальному відм. одн. іменники — власні назви і назви осіб чол. роду — дедалі частіше набували закінчення -ови, -єви замість -у (-ю): і сѣштоу петрови ннзоу на дворѣ (Мар. єв.); градъ нзде противѣ исѣви (Асс. єв.); Адамови, Христови (Супр.); Иродови (Зогр. єв.).

3. У місцевому відм. одн. твердого варіанта поряд з формами на -ѣ зустрічаються форми на -оу: дѣбоу, грѣмоу (Син. тр.).

4. У називному відм. мн. у деяких пам'ятках поряд з флексією на -и зустрічається флексія -ове (-єве): доу̀хове, змннѣве.

Давні основи на -'ї

Ця відміна об'єднувала невелику кількість іменників чоловічого роду, які у називному відмінку однини закінчувалися на -'ї.

До цього типу відмінювання вчені беззастережно відносять іменники сынъ, домъ, волъ, полъ (половина, сторона), врьхъ, медъ. Окремі дослідники вважають, що до цієї відмини можна віднести також іменники радъ, самъ, даръ, садъ, чинъ, идъ та деякі інші, але у пам'ятках старослов'янської мови зафіксовано лише окремі відмінкові форми цих слів, що не дає повного уявлення про їх віднесеність до певного типу відмінювання.

Відмінкові закінчення цих іменників у формах називного та знахідного відмінків збігалися із закінченнями іменників чоловічого роду -'ѣ основ, у решті відмінків вони відрізнялися.

Зразок відмінювання

Однина	Множина	Двоїна
Н. сынъ	сынове	
Р. сыноу	сыновѣ	Н.—З.—Кл. сыны
Д. сыновн	сынѣмъ	Р.—М. сыновоу
З. сынъ	сыны	Д.—О. сынѣма
О. сынѣмъ	сынѣмн	
М. сыноу	сынѣхъ	
Кл. сыноу		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Збіг закінчень -'ѣ та -'ї основ у формах називного та знахідного відмінків зумовило пізніше змішування цих типів відмін, що набуло підтвердження у найдавніших пам'ятках: Зографському євангелії, Маріїнському євангелії,

Савиній книзі, Збірнику Клоца та ін. Напр.: род. одн. **стына** (замість **стыноу**); дав. одн. **стыноу** (замість **стынови**).

2. В орудному відм. одн. та давальному відм. мн. зустрічаються форми на **-омъ**, **-омъ** замість **-ъмь**, **-ъмь**: **сыномъ** (Зогр. ев.); **домомъ** (Син. тр.).

3. У місцевому відм. одн. зустрічаються форми на **-ѣ** замість форм на **-оу**: **вьрѣѣ** (Син. тр.); **сынѣ** (Зогр. ев.).

4. У місцевому відм. мн. зафіксовано форми на **-охъ** замість форм на **-ъхъ**: **домоухъ** (Зогр. ев.); **дароухъ** (Син. тр.).

5. У наз.-знах.-кл. дв. замість закінчення **-ы** зустрічаються форми на **-а**: **чловѣкъ нѣкын имѣ дѣва сына** (Остр. ев.).

Давні основи на **-ї**

Ця відміна об'єднує іменники чоловічого та жіночого родів, які у називному відм. одн. мають закінчення **-ь**, а в род., дав., місц. та кл. ф. **-и**.

Іменники жіночого роду: **баснь**, **брань**, **вьсь** (село), **вьвь** (віршовка), **вѣдъ** (знання), **гньсь**, **голь**, **дань**, **двьрь**, **жалъ** (могила), **жьрьдъ**, **земь**, **испытъ**, **капъ**, **козь** (пророцтво), **конь** (початок), **кость**, **козьнъ**, **мѣдъ**, **мышь**, **мтысь**, **рѣчь**, **рьжь**, **соль**, **скръвь**, **сласть**, **страсть**, **сьморть**, **тварь**, **твьрьдъ**, **члдь** (народ), **чьсть**, **цдь** та множинні іменники **гжсли**, **пасли**.

Іменники чоловічого роду: **гвоздь**, **голжь**, **господь**, **гость**, **грьтань**, **дрьколь** (палиця), **затъ**, **звьрь**, **лакть**, **лось**, **медвьдъ**, **ногть**, **огнь**, **пжть**, **татъ**, **тьсть**, **оушидъ** (втікач), **чрьвь**, **жгль** та множинний іменник **людик**.

Зразок відмінювання

О д н и н а		М н о ж и н а	
чол. рід	жін. рід	чол. рід	жін. рід
Н. гость	кость	гостьк, -ик	кости
Р. гости	кости	гостьи, -ни	костьи, -ни
Д. гости	кости	гостьмъ	костьмъ
З. гость	кость	гости	кости
О. гостьмъ	костьѣ, -нѣ	гостьми	костьми
М. гости	кости	гостьхъ	костьхъ
Кл. гости	кости		

Д в о ї н а			
	чол. рід	жін. рід	
Н.—З.—Кл.	гости	кости	
Р.—М.	гостью, -ню	костью, -ню	
Д.—О.	гостьма	костьма	

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Іменники чоловічого та жіночого родів мають однакові закінчення, за винятком орудного відм. одн. та на-

зивного мн., у решті відмінків значення роду визначається із семантики слова та узгодження з пояснюючими словами.

2. Множинні іменники *гжсли і тасли* відмінюються за зразком множини жін. роду, а *людик* — за зразком множини чол. роду.

3. Клична форма іменників *-ї* основ зустрічається досить рідко, бо переважна більшість цих іменників — це назви предметів або абстрактні назви.

4. У давальному відм. одн. зустрічаються форми, характерні для іменників *-'о, -'јо* основ: *господоу* (Супр.); *пжтоу* (Зб. Кл.).

5. В орудному відм. одн. чол. роду, давальному і місцевому мн. поряд з формами на *-ьмь, -ьмъ, -ьхъ* зустрічаються форми на *-емь, -емъ, -ехъ*: *голжемъ* (Супр.); *огнемъ* (Зогр. єв.).

Давні основи на *-'ї*

Ця відміна була малопродуктивною в старослов'янській мові і об'єднувала невелику групу іменників жіночого роду, що у називному відмінку мали закінчення *-ы*, яке у непрямих відмінках чергувалося з суфіксом *-ъв*. Це такі іменники, як *брады* (сокира), *бры* (брова), *боукы*, *жрынты*, *кры*, *локты* (калюжа), *любты*, *неплодты*, *свекрты*, *смокты*, *тыкты*, *цькты*, *хоржгы*, *ятрты*.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. свекръты	свекръвы	
Р. свекръве	свекръвь	Н.—З.—Кл. свекръвы
Д. свекръви	свекръвамъ	Р.—М. свекръвоу
З. свекръвь	свекръви	Д.—О. свекръвама
О. свекръвьѣ	свекръвами	
М. свекръве	свекръвахъ	
Кл. свекръты		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Особливістю відмінювання цих іменників була аналогія в однині з відмінковою парадигмою іменників консонантних основ, а у множині та двоїні помітний вплив закінчень іменників *-'а* основ (типу *вода*). Один іменник *кры* у множині змінювався подібно до іменників *-'ї* основ (типу *кость*), відрізняючись від них лише формою родового відм.

2. У Супрасльському рукописі зустрічається форма називного відм. одн. *смокъви* замість закономірної форми *смокы*.

3. У родовому одн. разом з нормативним закінченням -є зустрічаються форми на -и: *црѣкѣви* (Асс. ев.); *крѣви* (Остр. ев.); *смокѣви* (Супр.).

Давні консонантні основи на -'en, -'es, -'et, -'er

Цей тип відмінювання об'єднував іменники усіх трьох родів, основа яких закінчувалася на приголосний, у тому числі:

— іменники чоловічого роду з давнім суфіксом -'en. Напр.: *камѣы* — *кам-ен-е*; *пламѣы* — *плам-ен-е*. За цим типом відмінювалися також іменники *лѣчень*, *гребень*, *клень*, *корень*, *кремень*, *пръстень*, *ремень*, *ступень*, *сажень*;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом -'en. Напр.: *брѣма*, *врѣма*, *знама*, *има*, *плема*, *писма*, *сѣма*, *тема*, *чисма*;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом -'es. Напр.: *дрѣво*, *коло*, *око*, *небо*, *слово*, *тѣло*, *оухо*, *чюдо*;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом -'et. Напр.: *агна*, *жрѣва*, *козъла*, *овъча*, *оръла*, *осъла*, *отроча*, *тѣла*;

— іменники жіночого роду з давнім суфіксом -'er. Сюди належали два іменники: *дѣшти*, *мати*.

Зразок відмінювання іменників чоловічого роду

Однина	Множина	Двоїна
Н. <i>камѣы, камень</i>	<i>камене</i>	
Р. <i>камене</i>	<i>камень</i>	Н.—З. <i>камѣни</i>
Д. <i>камѣни</i>	<i>каменьмѣ</i>	Р.—М. <i>каменюѣ</i>
З. <i>камень</i>	<i>камѣни</i>	Д.—О. <i>каменьма</i>
О. <i>каменьмѣ</i>	<i>каменьми</i>	
М. <i>камене</i>	<i>каменьхѣ</i>	

Зразок відмінювання іменників середнього роду

Однина	Множина
Н. <i>има слово тѣла</i>	<i>имѣна словеса тѣлата</i>
Р. <i>имѣне словесе тѣлате</i>	<i>имѣнѣ словесѣ тѣлатѣ</i>
Д. <i>имѣни словеси тѣлати</i>	<i>имѣнемѣ словесемѣ тѣлатъмѣ</i>
З. <i>има слово тѣла</i>	<i>имѣна словеса тѣлата</i>
О. <i>имѣнемѣ словесемѣ тѣлатъмѣ</i>	<i>имѣны словесы тѣлаты</i>
М. <i>имѣне словесе тѣлате</i>	<i>имѣнхѣ словесхѣ тѣлатхѣ</i>
Двоїна	
Н.—З. <i>имѣнѣ словесѣ тѣлатѣ</i>	
Р.—М. <i>имѣноѣ словесоѣ тѣлатоѣ</i>	
Д.—О. <i>имѣнемѣ словесемѣ тѣлатъмѣ</i>	

Зразок відмінювання іменників жіночого роду

О днина	Множина	Двоїна
Н. мати	матери	
Р. матере	матерьъ	Н.—З.—Кл. (дъштерн)
Д. матери	матерьмъ	Р.—М. (дъштерью)
З. матеръ	матери	Д.—О. (дъштерьма)
О. матерьѣж, -нѣж	матерьми	
М. матери	матерьхъ	
Кл. мати		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Форми двоїни іменників жіночого роду старослов'янськими пам'ятками не засвідчені, лише у пізніших пам'ятках зафіксовано двоїну іменника *дъшгн*.

2. Давнє закінчення називного відм. одн. -ы засвідчене лише у словах *камы, пламы*, тоді як у більшості фіксацій цю форму було замінено на форму знахідного відм. типу *камень, пламень*, яка виникла під впливом іменників -і основ.

3. У родовому відм. одн. разом з флексією -е зустрічаються нові форми на -и, -а: *имени, чоудеси* (Супр. рук.); *сѣмени, дъштерн* (Син. пс.); *небеси, словеси* (Син. тр.).

4. У давальному відм. одн. зафіксовано флексію -оу поряд з флексією -и: *словоу, чоудоу* (Супр. рук.); *оухоу* (Зогр. ев.).

5. У місцевому відм. одн. поряд з флексією -е виступають флексії -и, -ѣ: *камени* (Син. пс.); *пламени* (Сав. кн.); *тѣлѣ* (Мар. ев.); *жрѣвѣти* (Супр. рук.).

6. У місцевому відм. мн. поряд з флексією -ьхъ вживається -ехъ: *словесехъ, чоудесехъ, дъштерехъ* (Супр. рук.).

Різновідмінювані іменники

Крім більшості іменників, що групувалися за спільністю відмінкових закінчень у всіх числових формах, у старослов'янській мові існувала невелика група слів, які в кожній з числових форм відносилися до іншої відміни. До них належали іменники середнього роду *око, оухо* та іменники чоловічого роду з суфіксом -ѣнннъ, -анннъ, -ннъ, -тель, -арь. Напр.: *назарѣнннъ, гражданнынъ, воиннъ, мѣчитель, мѣтгарь*. Іменники *око, оухо* в однині змінюються за зразком -ѣ основ та консонантних -ѣes основ; для відмінкових закінчень множини характерні ознаки двоїни -ї основ, а у формах двоїни вони мають показники жіночого роду.

Іменники з суфіксами -ѣнннъ, -анннъ в однині та двоїні відмінювалися за зразком -ѣ основ; у множині — консонантних основ. Іменники чоловічого роду із суфіксами -тель, -арь поєднують відмінкові закінчення -їѣ основ та консонантних основ чоловічого роду.

ПРОЦЕСИ ЗМІН ІМЕННОГО ВІДМІНЮВАННЯ

Іменне відмінювання постійно розвивалося і уніфікувалося, що знаходило свій вияв у руйнуванні старого поділу на відміни за типом тематичного суфікса основи. Цей тематичний суфікс (найчастіше голосний) зазнав значних змін і в більшості відмінкових форм старослов'янської мови уже не виявлявся, тому групування відбувалося традиційно. Поступово набуває поширення тенденція до об'єднання іменників одного граматичного роду в один тип відмінювання, що посилювалося однаковими формальними показниками таких іменників. Серед найголовніших змін, яких зазнала іменна система, варто відзначити такі:

1. У старослов'янських пам'ятках простежується взаємодія іменників $-^*o$ основ та $-^*u$ основ. Спільність граматичного роду та однакові формальні показники називного відмінка зумовили поступову уніфікацію цих двох типів відмінювання і витіснення більшості відмінкових закінчень $-^*u$ основ переважаючою у кількісному відношенні групою іменників $-^*o$ основ. Так, паралельно з формою родового відм. одн. **сѣноу** дедалі частіше вживається форма **сѣна**; форма давального відм. одн. **сѣнови** витісняється формою **сѣноу**. Водночас у пам'ятках все частіше зустрічається нехарактерна для $-^*o$ основ форма давального однини на **-ови**, особливо у назвах істот та власних назвах: **вогови** (Зогр. ев.), **мѣжеви** (Мар. ев.), **кесарови** (Мар. ев.), **петрови** (Зогр. ев.). Таким чином, у старослов'янській мові розпочався процес зближення і подальшого злиття цих двох типів відмінювання.

2. У пам'ятках зафіксовано також взаємодію інших двох типів відмінювання іменників чоловічого роду: $-^*jo$ та $-^*i$ основ. Головним виявом такої взаємодії стала поступова втрата власної парадигми відмінювання іменниками $-^*i$ основ і перехід їх до основ на $-^*jo$.

3. Найбільших змін зазнають іменники консонантних основ, які уже на старослов'янському ґрунті зберігають лише залишки давньої системи відмінювання і витісняються типами відмінювання на $-^*i$ та $-^*o$:

— іменники чоловічого роду на $-^*ep$ зазнають впливу іменників $-^*i$ основ і, як результат, втрачають власну систему відмінкових закінчень; так, під впливом $-^*i$ основ форма знахідного відм. одн. **камень** витісняє форму наз. **камѣ**, тому фіксуються паралельні форми називного відмінка: **камѣ** — **камень**, **пламѣ** — **пламень**, **ремѣ** — **ремень**;

— іменники середнього роду на $-^*es$ зазнали великого впливу $-^*o$ основ, чому сприяли однакові закінчення форм наз.—знах. відм. одн.: **село**—**слово**. Під впливом $-^*o$ основ

з'являються форми родового одн.: слова (Супр.) — замість словесе; словоу (Асс. ев.) — замість словеси та ін. Згодом іменники -*es основ повністю приймають відмінкові закінчення -*ō основ і зливаються з цією відміною;

— іменники -*eg основ мати, дъшти зазнавали впливу -*ī основ і приймали закінчення цієї відміни: родовий відм. одн.: матери (Супр.) — замість матере, дъштери (Син. пс.) — замість дъштере.

4. Іменники -*ū основ зазнавали впливу іменників -*ā та -*ī основ, що підтверджується їх пізнішою долею. У старослов'янських пам'ятках це фіксується вживанням форм родового та місцевого відм. одн.: цръкъви (Син. пс.) — (цръкъве), давальною, орудною, місцевою відм. мн. та давальною, орудною дв. зазнавали впливу -*ā основ: свекръвамь, свекръвами, свекръвахъ, свекръвама.

Таким чином, у пам'ятках старослов'янської мови уже фіксується початковий етап руйнування праслов'янської системи відмінювання, яка базувалася на поділі за тематичним суфіксом, і формування нових відмін іменників, основу яких складав граматичний ріг.

Словотвір іменників

Характер лексики старослов'янських пам'яток визначався книжно-літературним походженням старослов'янської мови та специфікою створення перших літературних творів — перекладів з грецької мови. Оскільки перші пам'ятки були виключно релігійного характеру, то й лексика переважно була пов'язана з церковним обрядом, християнською термінологією.

За походженням старослов'янська лексика поділяється на три приблизно однакові за обсягом групи: 1) праслов'янська лексика, що складала основу слов'янських діалектів, на які орієнтувалися Костянтин і Мефодій; 2) запозичені грецизми, серед яких слід виділяти групу таких, що прийшли до старослов'янської мови через посередництво південнослов'янських мов; 3) слов'янські слова, створені Костянтином та його учнями для передачі понять, аналогів яким, а тому і назв, не було у слов'ян.

Праслов'янська лексика була спільною для всіх слов'ян, тому вона представлена в усіх сучасних слов'янських мовах. Це такі слова, як море, село, небо, земля, хлѣбъ, медъ, рыба, смѣхъ, народъ та ін.

Другою значною групою слів були оригінальні грецькі лексеми, які не зазнали перекладу на слов'янському ґрунті. Вони становлять приблизно п'яту частину словника давніх пам'яток. Серед цієї групи дуже багато власних та геогра-

фічних назв і похідних від них, слів, зміна яких була неможливою. Більшість таких лексем увійшла до словника літературних слов'янських мов. Напр.: **ангелъ, апостолъ, парочъ, ѡгалъмъ, монастырь, Александръ, Клена, Софна, Феодоръ.**

Найцікавішу і найпродуктивнішу групу склали слова, створені Костянтином (а пізніше і його учнями) на слов'янський манер для передачі понять, яких не знали слов'яни. Зустрічаючи у грецьких текстах такі слова, вони найчастіше передавали їх характерними засобами слов'янської мови. Продуктивним способом створення аналогів грецизмам було калькування. *К а л ь к у в а н н я* — це повний або поморфемний переклад слова з однієї мови на іншу. Напр.: ст.-сл. **вогородница** — гр. тґео-токоc; ст.-сл. **законоучитель** — гр. воюо-διδασκαλοc; ст.-сл. **срѣбролюбик** — гр. πηλ-αργυρια; ст.-сл. **землемѣрик** — гр. γεο-μετρια та ін.

Досить поширеним способом словотвору було словоскладання, причому слов'янські складні слова є відповідниками грецьким складним лексемам. Напр.: ст.-сл. **жестокосрѣдик** — гр. σκληρο-καρδια; ст.-сл. **вагословник** — гр. ευ-λογια; ст.-сл. **малодошник** — гр. μικρο-ποψζια. Частини складних слів поєднувалися за допомогою еднальних голосних о, е. Напр.: **чрѣн-о-ризьць, льж-е-пророкъ.**

Серед складних слів зустрічається значна частина іменників — власних назв: **Володимѣрь, Воротиславъ, Държкраи, Мъстивогъ, Мъстиславъ, Ростиславъ, Сѹдимѣрь** та ін.

Найпродуктивніши способами словотворення були суфікальний і префікальний, у яких афікси приєднувалися до слов'янських кореневих морфем. У лексемах, зафіксованих у найдавніших слов'янських пам'ятках, учені нараховують більше ніж 100 афіксів різної продуктивності, найживанішими з яких були такі суфікси:

-тель:	оучитель, гоувитель, житель, победитель
-ць:	старьць, жньць, творьць, льстьць
-икъ (чол.р.):	грѣшникъ, двѣрьникъ, клеветъникъ
-ница (жін.р.):	чрѣнница, мѣченница, дѣвица
-тан:	ратан, ходатан
-ь, -и:	стражь, вождь, злодѣи, любодѣи
-арь:	винарь, вратарь, клеветарь
-ѣн,-инан,-ин:	крпиптъѣнинъ, крѣстианинъ, назарѣнинъ
-ин:	сѣдни, вѣтти
-ьчин, -ьчни:	кѣнигъчни, крѣмьчни
-ы, -ні:	любы, гонены, питті
-ъ:	раздоръ, мракъ
-жь:	грабежь, млатежь
-ъкъ:	недостатъкъ, сѣвнтъкъ
-тва:	молитва, жрѣтва

-ьба:	мольба, стратьба
-ть:	чьсть, благодать
-нь,-снь,-знь:	дань, пѣснь, жизнь
-ѣль,-аль:	обитѣль, печаль
-ость:	чнстость, старость
-ота:	доброта, теплота
-ни:	поустыни, свѣтъни
-ьба, -оба:	дружьба, зълоба
-ьда:	правьда, вражьда
-ина,-изна:	истина, тишина, оукоризна
-ьство:	богачьство, отьчьство
-ѣт,-ѣ:	тѣла, жрѣба, осьла

Рідше похідні іменники утворювалися за допомогою префіксів та заперечної частки не-:

па-:	памать, пагоуба
сж-:	сжсѣдъ, сжпъръ
ж-:	ждоль, ждолі
пра-, прѣ-:	прадѣдъ, прѣданиі
не-:	неволя, недроугъ

Крім того, складні слова творилися за допомогою:

— повторення кореневої частини імені: баба, мама (баба, ма-ма з мови дітей); глаголь (*gol-gol-ъ, де корінь -*gol - звуконаслідувального походження); колоколъ (корінь *-kol- аналогічно до -*gol -);

— поєднання іменної основи з певним тематичним елементом: ноштълѣгъ (*nokъ-legъ), медвѣдъ (*medv-edъ);

— поєднання дієслівної основи з тематичним елементом: Стривогъ (*stŕg — дієслово з коренем *stŕg-, що чергується зі *ster-: укр. про-стер-тися); Дажьвогъ (дажь — 2-га ос. одн. наказ. спос.).

ЗАЙМЕННИК

Займенник у ранній старослов'янській мові — це невеликий за обсягом, але строкатий за складом клас слів.

У старослов'янській мові, як і в усіх сучасних слов'янських мовах, займенники поділяються на дві основні групи: 1) займенники, які не мають граматичного вираження роду (*безродові*); 2) займенники, які мають граматичне вираження роду (*родові*). Ці обидві групи беруть свій початок з ранньої спільнослов'янської епохи. До *безродових* належать особові займенники та зворотний займенник себе, решта — *родові*, крім питальних *кѣто*, *чѣто*.

ЗНАЧЕННЄВІ РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ, ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

У старослов'янській мові виділяються ті ж розряди займенників, що й у сучасній українській літературній мові, а саме:

особові: азъ (азъ), ты, мы, вы, вѣ, ва;
зворотний: себе;
вказівні: тѣ, та, то, съ, си, се, онъ, она, оно;
присвійні: мой, моя, мое, нашъ, наша, наше;
означальні: самъ, сама, само, вьсакъ, вьсакъ, вьсакъ;
неозначені: нѣкъто, нѣчто, етеръ, етера, етеро;
заперечні: никъто, ничто, никоторыже;
відносні: иже, ѿже, кже;
питальні: къто, чьто, къи, каѿ, кок.

Безродові займенники

Характерною особливістю цих займенників є те, що в них поняття граматичного роду було не вираженим і тому вони стосувалися усіх трьох родів. *Особові займенники:*

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	азъ (азъ)	мы	вѣ
2 ос.	ты	вы	ва

Ознакою особових займенників старослов'янської мови була відсутність займенників 3 ос.; їх функцію виконували вказівні онъ, она, оно, и, к, ѿ, тѣ, та, то, съ, си, се. Напр.: и тѣ начатъ лишати сѧ (Остр. єв.); онъ же отъверже сѧ (Зогр. єв.).

Сучасні форми займенників 3 ос. походять від найчастіше вживаних одиниць: форма наз. відмінка утворилася з початкових форм онъ, она, оно; форми непрямих відмінків — з відмінкових форм займенників и, ѿ, к.

Зразок відмінювання

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.	азъ	ты	мы
			вы
Р.	мене	тебе	насъ
			васъ
Д.	мьнѣ, ми	тебѣ, ти	намъ, ны
			вамъ, вы
З.	ма, мене	та, тебе	ны, насъ
			вы, васъ
О.	мьнож	товож	нами
			вами
М.	мьнѣ	тебѣ	насъ
			васъ
Д в о ї н а			
Н.		вѣ	ва
Р.—М.		наю	ваю
Д.—О.		нама	вама
З.		на	ва

Характерними особливостями відмінювання особових займенників є такі:

— паралельно з основною формою **азъ** у пам'ятках зустрічається фонетичний варіант цього займенника **азь**, який вживався у південно-західних говорах староболгарської мови, а в Маріїнському євангелії зафіксовано форму **ѣзь**;

— форми давального відмінка **ми**, **ти**, **нѣ**, **вѣ** — енклітичні, тобто при наголошуванні приєднувалися до попереднього слова. Напр.: **даждь ти гѣ по срьдьцю твоємоу** (Син. пс.); **даждьми вѣ заимь три хлѣбѣ** (Мар. єв.); **отъче даждь ми достоннѣ часть** (Остр. єв.);

— форми знахідного відм. **мѣ**, **тѣ**, **нѣ**, **вѣ** — первинні за походженням, вони не були енклітиками, а мали власний наголос. Напр.: **и мѣ єдиногѣ оставите** (Асс. єв.); **на тѣ оупьвашѣ отъці наші** (Син. пс.).

Поступово дедалі частіше замість цих давніх форм знахідного відмінка вживаються форми родового відмінка **мене**, **тебе**, **насѣ**, **васѣ**, які пізніше витіснили старі форми.

З в о р о т н и й з а й м е н н и к **себе** відмінювався лише в однині і не мав форми називного відмінка, а доля форм давального **си** та знахідного **сѣ** була такою ж, як і в особових займенників.

Зразок відмінювання

Н.	—
Р.	себе
Д.	себѣ , си
З.	сѣ , себе
О.	совоѣ
М.	себѣ

Родові займенники

Значно більшою у кількісному плані і різноманітнішою була група родових займенників, які об'єднувала спільна ознака — наявність граматичного вираження роду. З особливостей їх вживання слід виділити ширшу функцію у реченні порівняно з безродовими — не тільки вказівку на предмет, а й визначення відношення предмета до інших з погляду мовця.

В к а з і в н і з а й м е н н и к и вживалися з урахуванням того, про який предмет йшлося: для вказівки на найближчий предмет використовували займенники **сѣ**, **си**, **се**; на далекий предмет — **онѣ**, **она**, **оно**; без вказівки на відстань — **тѣ**, **та**, **то**; при зіставленні — **овѣ**, **ова**, **ово**.

Вказівні займенники у реченні могли ускладнюватися часткою -же, -жде. Напр.: **въ тѣжде днь ишьдѣ иѣ из домоу** (Зогр. ев.).

За значенням вказівні займенники поділялися на три групи:

— **власне вказівні**: **тѣ** (-а, -о), **онѣ** (-а, -о), **овѣ** (-а, -о), **сѣ** (-и, -е);

— **якісно-вказівні**: **такѣ** (-а, -о), **іакѣ** (-а, -о), **таковѣ**, **снкѣ**, **сиць**, **сицевѣ**;

— **кількісно-вказівні**: **толикѣ** (стільки), **селикѣ** (такий).

Зразок відмінювання

О д н и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	тѣ	то	та	и	к	ѣ
Р.		того	тоѣ		кѣ	кѣѣ
Д.		томуу	тон		кѣмоу	кѣн
З.	тѣ	то	тѣ	и	к	ѣѣ
О.		тѣмь	тоѣѣ		имь	кѣѣѣ
М.		томь	тон		кѣмь	кѣн
М н о ж и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	ти	та	ты	и	ѣ	ѣѣ
Р.		тѣхъ			ихъ	
Д.		тѣмъ			имъ	
З.	ты	та	ты	ѣ	ѣ	ѣѣ
О.		тѣми			ими	
М.		тѣхъ			ихъ	
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	та	тѣ	тѣ	ѣ	и	и
Р.—М.		тою			кю	
Д.—О.		тѣма			нма	

До присвійних займенників належать: **мон** (-ѣ, -к), **твон** (-ѣ, -к), **свон** (-ѣ, -к), **нашь** (-а, -е), **вашь** (-а, -е).

Зразок відмінювання

О д н и н а						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	нашь	наше	наша	мон	мок	моѣ
Р.		нашего	нашеѣ		мокѣ	мокѣѣ
Д.		нашомуу	нашен		мокѣмоу	моки
З.	нашь	наше	нашьѣ	мон	мок	моѣѣ
О.		нашимь	нашеѣѣ		монимь	мокиѣѣ
М.		нашемь	нашен		мокимь	моки

Множина						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	наши	наша	наша	мон	мога	мога
Р.		нашихъ			моихъ	
Д.		нашимъ			моимъ	
З.	наша	наша	наша	мога	мога	мога
О.		нашими			моими	
М.		нашихъ			моихъ	

Двоїна						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	наша	наши	наши	мога	мон	мон
Р.—М.		нашею			моєю	
Д.—О.		нашими			моими	

До означальних займенників належать: самъ (-а, -о), всь (-а, -е), всакъ (-а, -о), какъ (-а, -о), такъ (-а, -о), сиць (-а, -е), инъ (-а, -о).

Зразок відмінювання всь, все, вса

Однина			Множина			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	всь	все	вса	вси	вса	вса
Р.		всього	всехъ		всѣхъ	
Д.		всемоу	всем		всѣмъ	
З.	всь	все	всехъ	вса	вса	вса
О.		всѣмъ	всехъ		всѣми	
М.		всехъ	всем		всѣхъ	

Двоїна			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	вса	всѣ	всѣ
Р.—М.		всєю	
Д.—О.		всема	

Зразок відмінювання такъ, тако, така

Однина			Множина			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	такъ	тако	така	таци	така	такты
Р.		такого	такоа		тацѣхъ	
Д.		такомоу	такои		тацѣмъ	
З.	такъ	тако	такхъ	такты	така	такты
О.		тацѣмъ	такоа		тацѣми	
М.		такоа	такои		тацѣхъ	

Двоїна			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	така	тацѣ	тацѣ
Р.—М.		такою	
Д.—О.		тацѣма	

Групу неозначених займенників склали нѣкъто, нѣчто, ктеръ (-а, -о), кынжьдо (будь-який). Функцію неозначених займенників у реченні можуть виконувати також питальні кѣто, чѣто, которѣи, якщо вони стоять після сполучників аште, да, еда, егда. Напр.: аште к'то дроуга свогго оупонтъ (Син. тр.). Оскільки неозначені займенники нѣкъто, нѣчто утворилися від питальних кѣто, чѣто додаванням неозначеної частки нѣ-, то й відмінювалися за їх зразком.

Займенник ктеръ (-а, -о) відмінюється за зразком твердого варіанта відмінювання коротких прикметників:

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. ктеръ	ктеро	ктера	ктери	ктера	ктеры
Р.	ктера	ктеры		ктеръ	
Д.	ктероу	ктерѣ		ктеромъ	ктерамъ
З. ктеръ	ктеро	ктерж	ктеры	ктера	ктеры
О.	ктеромъ	ктерож	ктеры		ктерамн
М.	ктерѣ	ктерѣ	ктерѣхъ		ктерахъ
Д в о і н а					
	чол.	сер.	жін.		
Н.—З.	ктера	ктерѣ	ктерѣ		
Р.—М.		ктероу			
Д.—О.	ктерома		ктерома		

Заперечні займенники теж утворювалися від питальних займенників за допомогою заперечної частки ни-: никѣто, ничѣто, никоторѣи, никакъ і відмінювалися за аналогією до питальних. У текстах вони, як правило, ускладнюються часткою -же. Напр.: нѣсть не оу никѣтоже отъ чѣка всѣлъ (Мар. єв.).

Відносні займенники старослов'янської мови утворилися зрощенням вказівних займенників н, а, к та частки же: нже (чол.), аже (жін.), кже (сер.). Відмінюються вони за зразком відповідних вказівних займенників, а частка же при цьому залишається без змін.

Серед питальних займенників розрізняється дві групи: 1) родові форми займенників — чни (-а, -к), кын, каа, кок, какъ (-а, -о), коковъ (-а, -о), коанкъ (-а, -о), кликъ (а, -о); 2) безродові займенники — кѣто, чѣто.

У відмінюванні займенників кѣто, чѣто пам'ятки фіксують лише форми однини, двоїна та множина у пам'ятках не засвідчена.

Н. кѣто	чѣто
Р. кого	чесо, чѣсо, чесого, чѣсого
Д. комоу	чемоу, чѣсомоу, чесоמוу
З. кого	чѣто
О. цѣмь	чимь
М. комь	чемь, чесомь

Форма родового відм. **чесо** — залишок праіндоевропейської системи відмінювання, яка пізніше змінилася формою, аналогічною до займенника **кого** — **чѣго**. У формі орудного відм. **цѣмь** відбито результат II палаталізації задньоязикових.

Відмінкова парадигма займенника **кѣи** поєднує форми, утворені від основи ***koje-** та форми повних прикметників.

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. кѣи	кок	кага	цин	кага	кѣиѣ
Р.	кокго	кокѣ			кѣиѣхъ
Д.	кокмоу	коки			кѣиѣмъ
З. кѣи	кок	коѣѣ, кѣѣѣ	кѣиѣ	кага	кѣиѣ
О.	кѣиѣмь	коѣѣ			кѣиѣми
М. кокѣмь		коки			кѣиѣхъ

Форми двоїни та множини у пам'ятках майже не фіксовано: лише засвідчено форму знахідного відмінка **цѣи**, та у Супрасльському рукописі зустрічаємо форму орудного відмінка **кѣиѣ**.

У відмінюванні родових займенників виділяють три типи відмінювання: займенниковий (найпоширеніший), іменниковий та прикметниковий. У межах займенникового типу розрізняють три варіанти закінчень: т в е р д и й (**тѣ**, **овѣ**, **такѣ**, **самѣ**, **инѣ**); м'я к и й (**чин**, **иже**, **сь**); м'я ш а н и й (**м'який** в однині та двоїні, **твердий** у множині — **всь**, **сиѣ**). Займенник **онѣ** поєднує твердий варіант закінчення у початковій формі та м'який у непрямих відмінках. За іменниковим типом змінюються займенники **ктерѣ**, **каковѣ**, а займенники **таковѣ**, **сиѣвѣ**, **толикѣ**, **селикѣ**, **кликѣ**, **коликѣ** змішують іменниковий та прикметниковий типи. За зразком повних прикметників змінювався займенник **которѣи**.

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. которѣи	ктерок	ктерага	ктерини	ктерага	ктерѣиѣ
Р.	ктерокго	ктерѣиѣ			ктерѣиѣхъ
Д.	ктерокмоу	ктерѣи			ктерѣиѣмъ
З. которѣи	ктерок	ктерѣиѣ	ктерѣиѣ	ктерага	ктерѣиѣ
О.	ктерѣиѣмь	ктерѣиѣ			ктерѣиѣми
М. ктерѣиѣмь		ктерѣи			ктерѣиѣхъ

	Двоїна		
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	котората	которѣи	которѣи
Р.—М.		которою	
Д.—О.		которыма	

ПРИКМЕТНИК

Прикметники праслов'янської мови разом із іменниками склали клас імен, майже не маючи формальних показників розрізнення. Поступове розмежування їх і формування майбутніх морфологічних класів слів було започатковано на семантико-синтаксичному рівні: якщо в імені переважала субстанція, вказівка на особу, то з часом воно перетворювалося на іменник. Якщо ж в імені домінувала якість, властивість, ознака і воно могло виконувати функцію означення при іншому слові, то така лексема поступово відходила до класу майбутніх прикметників. Спочатку ознака передавалася через конкретний предмет, і лише з розвитком абстрактного мислення почала сформуватися як узагальнена, що й стало остаточним етапом формування прикметника як самостійної частини мови. Проте, виділившись в окремий морфологічний клас слів, прикметник не відірвався остаточно від іменника, з яким він історично був близьким: граматичні категорії роду, числа, відмінка прикметника не самостійні — вони залежать від категорій іменника, з яким він поєднується у реченні.

ЗНАЧЕННЄВІ РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ, ТВОРЕННЯ ЇХ

У старослов'янській мові виділялися ті самі розряди прикметників, що й у сучасній українській мові: *якісні*, *відносні* та *присвійні*. Крім того, у старослов'янській мові функціонувала обмежена група подібних до прислівників прикметників, які не змінювалися за родами, числами, відмінками, а від прислівників відрізнялися синтаксичною функцією — у реченні вони виступали означеннями. Ці прикметники мали закінчення *-ъ* (пізніше могли мати *-ѣ*) і склали обмежену замкнену групу: *нсплънь* (повний), *прѣпростъ* (простий), *разлнчъ* (різний), *свободъ* (вільний). Напр.: *правѣды ісплънь дсннца твоѣ* (Син. пс.); *дѣва на десате коша нсплънь* (Мар. ев.); *многѣ и разлнчъ гнѣвоу* (Супр.).

Якісні прикметники виражали якість предмета безпосередньо своїм значенням, а не через відношення до

інших предметів чи приналежності особі. За морфологічною будовою вони поділяються на дві групи:

1) *первинні*, або непохідні, основа яких не ускладнена суфіксом: *малъ, бѣлъ, новъ, бодръ, любъ, нѣмъ, тѣпъ, младъ*;
2) *прикметники*, утворені *від давніх основ за допомогою суфіксів*. Найпоширеніші суфікси якісних прикметників:

-окъ: вѣсокъ, широкъ, жестокъ;
-ѣкъ, -ѣкъ: гладъкъ, легъкъ, горъкъ, тажъкъ;
-ѣнь: безоумънь, снатьнь;
-лъ, -ѣлъ: гнилъ, зрѣлъ, крѣгълъ;
-нвѣ, -ѣнвѣ: лѣнивѣ, милостивѣ, завидливѣ;
-итъ, -овитъ: именитъ, срьдитъ, домовитъ;
-оватъ: бѣловатъ, сжковатъ;
-атъ: богатъ, крилатъ;
-тъ, -твѣ: чистъ, стытъ;
-ръ: остръ, добръ, старъ.

Вігносні прикметники утворюються від іменників за допомогою таких основних суфіксів:

-ѣнь: желѣзьнь, медвѣнь, врачънь;
-ѣнь, -анъ: дрѣвѣнь, мѣдѣнь, дѣштанъ.

Присвійні прикметники утворюються від іменників, які означають назви людей і тварин, за допомогою суфіксів:

-овъ, -евъ: адамовъ, львовъ, кесаревъ, змикъвъ;

-ъ (йому завжди передував м'який приголосний): *чловѣчь, отъчь*. Вживання цього суфікса досить обмежене, він поступово витіснявся суфіксами *-овъ, -евъ*. Напр.: нова форма *Авраамовъ* (Мар. ев.) замість старої *Авраамн* (Син. пс.). Від власних назв прикметники на *-ъ* утворюються тоді, коли основа закінчується на *-м, -н, -л, -в*: *Симонъ, Иаковъ* (Мар. ев.); *Павъль* (Супр.);

-инъ: *вокводинъ, голѣбинъ*. За допомогою цього суфікса творилися прикметники від іменників на *-а, -ни, -ь* (-'і основ): *Ионинъ* (Иона), *Марининъ* (Мариа), *Левѣфининъ* (Левѣфини);

-ни: *божини, вражини*. Цей тип представлений лише прикметниками *божини, вражини*, а також словами, утвореними від назв тварин паралельно з формами на *-ь*: *овъчнн — овъчь*;

-ѣнь: *дѣдѣнь, матерѣнь*. Малопродуктивний спосіб, який представлений в основному назвами спорідненості, родинних стосунків: *владѣчьнь (владѣька), дроуѣжьнь (дроуѣгъ), стыновѣнь (стынь)*.

Специфічною є група прикметників, утворених за допомогою суфікса *-ѣскъ*. Вони утворюються від назв істот і цим наближаються до присвійних, але виражають прина-

лежність не одній особі, а групі осіб. Напр.: *господьскъ, женьскъ, людьскъ, дѣтськъ*. Якщо ж за допомогою суфікса *-ьскъ* прикметники утворюються від назв неживих предметів, то вони наближаються до відносних: *назаретськъ, морьскъ, гречьскъ*.

КОРОТКІ ТА ПОВНІ ПРИКМЕТНИКИ, ТВОРЕННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

Прикметники старослов'янської мови за будовою могли виступати у двох формах: *короткій* та *повній*. Наявність двох форм прикметників у минулому була характерною ознакою усіх слов'янських мов, проте згодом західнослов'янські мови практично повністю втратили короткі форми; у східнослов'янських мовах вони вживаються обмежено, і лише у південнослов'янських мовах (сербсько-хорватська та словенська) й нині вживають короткі та повні прикметники.

Старослов'янська мова досить яскраво відбиває співвідношення між короткими і повними прикметниками та особливостями їх вживання. Прикметники старослов'янської мови у реченні могли виконувати дві синтаксичні функції: атрибутивну і предикативну. *Короткі* форми просто давали якісну характеристику без будь-яких додаткових ознак; *повні* прикметники крім якісної кваліфікації предмета виділяли його з ряду подібних, індивідуалізували його.

Короткі (іменні, неозначені, нечленні) прикметники давніші за походженням і безпосередньо пов'язані з виділенням цієї групи слів з індоєвропейського класу імен. У реченні вони могли виконувати як предикативну функцію, так і атрибутивну. У ролі означення короткі прикметники найчастіше стояли перед означуваним словом, вказуючи на ознаку чи властивість без додаткової характеристики. Поступово у цій функції їх витіснили повні прикметники, і вони стали вживатися переважно у предикативній функції, тобто виступати іменною частиною іменного складеного присудка: *чловѣкъ етеръ бѣ богатъ* (Зоґр. ев.); *чловѣкъ бѣ домовитъ* (Мар. ев.). Спільність походження з іменниками у цих прикметниках виявляється в однакових відмінкових парадигмах: прикметники чоловічого та середнього родів змінюються за зразком іменників *-о, -'jo* основ, а прикметники жіночого роду — за зразком *-а, -ја* основ. Короткі прикметники мали родові розрізнення, які передавалися різними закінченнями:

чол. -ъ, -ь: новъ, синь;

жін. -а, -я: нова, синя;

сер. -о, -е: ново, сине.

У відмінюванні їх розрізняють *твердий* та *м'який* варіанти.

Зразок відмінювання

Твердий варіант			М'який варіант		
О д и н а					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. новъ	ново	нова	синь	сине	синя
Р.	нова	новы	синя		синья
Д.	новоу	новѣ	синю		сини
З. новъ	ново	новѣ	синь	сине	синѣ
О.	новомъ	новоѣ	синемъ		синѣѣ
М.	новѣ	новѣ	сини		сини
М н о ж и н а					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. нови	нова	новы	сини	синя	синя
Р.	новѣ			синь	
Д.	новомъ	новамъ	синемъ		синямъ
З. новы	нова	новы	синя	синя	синя
О.	новы	новами	сини		синями
М.	новѣхъ	новахъ	синихъ		синяхъ
Д в о ї н а					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	нова	новѣ	новѣ	синя	сини
Р.—М.		новоу		синю	сини
Д.—О.	новома	новама	синема		синяма

Клична форма коротких прикметників замінюється формою називного відм. одн., але у прикметників чоловічого роду і субстантивованих прикметників зустрічаються клична форма на -є: *вкляне* и *невоже* (Супр.); *фарисею слѣпе* (Супр.).

Повні (займенникові, означені, членні) прикметники утворювалися від коротких шляхом додавання вказівних займенників и (чол.), я (жін.), к (сер.). Напр.: *добръ + и = добрын*; *добра + я = добрая*; *добро + к = доброк*. Ці займенники спочатку виконували функцію вказівки на предмет, виділення його з ряду подібних. Виступаючи енклітиками, вони поступово зливалися у вимові з прикметниками і згодом перетворилися лише на показники граматичного роду прикметників. *Повні* прикметники у реченні могли виконувати лише функцію означення, поступово витісняючи у цій синтаксичній ролі *короткі* прикметники, для яких характерною стала *предикативна* функція.

Дослідники вважають, що приєднання вказівних займенників до іменних форм використовувалося для надання прикметнику-означенню більшої самостійності, конкретності, звернення на нього особливої уваги. Це набижало повні прикметники за значенням до іменників, і тому ця група прикметників зазнала *субстантивациї* (вживання в значенні іменників). Напр.: і кмь за ржкж слѣпааго ізведе и вѣнъ із вьси (Мар. ев.); Рѣсте къ нимъ чѣто иште-те живааго с мрътвѣими (Мар. ев.).

У процесі присднання займенників кінцеві редуковані ъ, ь коротких форм прикметників чоловічого роду змінилися відповідно на њ, и. Напр.: новъ + и = новѣи; синь + и = синни.

Спочатку повні форми новѣи, новаѣ, новок легко розмежовувалися на складові частини: новѣ-и, нова-ѣ, ново-к, але подальший збіг енклітиків з відмінковими закінченнями коротких форм і взаємне пристосування їх, що виявилось у фонетичних змінах, привели до втрати сприймання займенника як складового елемента. Таким чином, відмінювання повних прикметників старослов'янської мови є особливим типом відмінювання, який має елементи прикметникової та займенникової парадигм.

Зразок відмінювання

Твердий варіант						
О д н и н а			М н о ж и н а			
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.	
Н.	новѣи	новок	новаѣа	новни	новаѣа	новѣѣа
Р.	новакго	новѣѣа		новѣинухъ		
Д.	новоукмоу	новѣѣи		новѣинимъ		
З.	новѣи	новок	новѣѣж	новѣѣа	новаѣа	новѣѣа
О.	новѣимь	новоѣж		новѣими		
М.	новѣкмь	новѣѣи		новѣинухъ		
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	новаѣа	новѣѣи	новѣѣи			
Р.—М.		новоую				
Д.—О.		новѣѣима				
М'який варіант						
О д н и н а			М н о ж и н а			
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.	
Н.	синни	синек	синѣаѣа	синни	синѣаѣа	синѣѣаѣа
Р.	синѣакго	синѣѣаѣа		синнинухъ		
Д.	синнюкмоу	синни		синнимъ		
З.	синни	синек	синѣѣж	синѣѣаѣа	синѣаѣа	синѣѣаѣа
О.	синнимь	синѣѣж		синними		
М.	синнимь	синни		синнинухъ		

Двоїна			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	сингата	синин	синни
Р.—М.		синюю	
Д.—О.		синнима	

Пізніше в деяких відмінкових формах повних прикметників почалася взаємодія між закінченнями коротких прикметників та початковою частиною вказівних займенників, що спричинило до вироблення нових відмінкових закінчень. Ці закінчення сформувалися після втрати інтервокального *j та взаємної асиміляції і стягнення голосних:

- акго > аєго > ааго > аго: *довракго* — *добрааго* — *добраго*;
 - оуќмоу > оуоуќмоу > оуќмоу: *доброуќмоу* — *доброуоуќмоу* — *доброуќмоу*;

- ђк > ђе > ђѣ > ђ: *новђќмь* — *новђѣмь* — *новђмь*;

- нк > не > ни > н: *синіќмь* — *синніемь* — *синнімь*;

- ђн > ђы > ђи: *новђнхъ* — *новђыхъ* — *новђхъ*.

У старослов'янських пам'ятках знайшов своє відображення процес формування нових закінчень повних прикметників під впливом займенникового типу відмінювання. Напр.: *живого* (Сав. кн.) за аналогією *кого, того; благовѣрномоу* (Асс.єв.) — *комоу, томоу*.

НЕВІДМІНЮВАНІ ПРИКМЕТНИКИ

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських мовах, були прикметники, які не мали форм словозміни і цим наближалися до прислівників. Ця група була обмеженою, замкненою і об'єднувала такі лексеми:

- *нсплѣнь*: *скръви нсплѣнь срьдца ваша* (Мар. єв.);
- *соуќоуѣь*: *соуќоуѣь...прншьствнк* (Супр.);
- *разлнчь*: *многоу н разлнчь гнѣвоу* (Супр.);
- *оудобь*: *вѣды...оудобь погыбеннк* (Син. тр.);
- *свободь*: *да мѣ...свободь вждемь* (Супр.);
- *прѣпрость*: *жнтнк прѣпрость отьца Івана* (Супр.).

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники старослов'янської мови могли утворювати *вищий* та *найвищий* ступені порівняння. Творення ступенів порівняння старослов'янська мова успадкувала з праслов'янської, хоча засоби творення зазнали певних змін.

Вищий ступінь порівняння утворювався суфіксальним способом шляхом приєднання до основи якісних прик-

метників суфіксів -ьш, -ѣш (-анш). У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

1) суфікс -ьш вживався для творення вищого ступеня від:

— деяких первинних безсуфіксних прикметників: грѣбъ, лихъ, лють, хоудъ, младъ, драгъ, старъ — лютьши, старъши, хоудъши;

— прикметників з суфіксами -окъ, -екъ, -ъкъ, -ькъ: вѣсока—вѣшьши, сладъка—сладъши, далека—дальши, горька—горьши;

2) суфікс -ѣш, (-анш) творив вищий ступінь порівняння від решти прикметникових основ: богатѣши, сильнѣши, мнѣжанши.

Слід, однак, відзначити, що творення вищого ступеня за допомогою суфіксів мало певні особливості. Так, у формах називного відмінка однини прикметників чоловічого і середнього роду суфікс -ьш не зберігся, і замість нього виступають варіанти чоловічого роду -ни, середнього -є. Напр.: вищий ступінь прикметника широкъ у називному відм. чол. р. має форму ширини; сер. р. — шире.

Суфікс -ѣш у називному відмінку має варіанти чоловічого роду -ѣи (-ан), середнього роду -ѣк (-ак). Напр.: вищий ступінь порівняння прикметника сильнъ у називному відм. чол. р. — сильнѣи; сер. р. — сильнѣк.

Від деяких прикметників вищий ступінь творився за допомогою суплетивних форм. Напр.:

чол.	жін.	сер.
малъ	мьни	мьнши
велнкъ	болни	болши
мъногъ	вацни	вацнши
благъ	лоучни	лоучнши
добръ	оучни	оучнши
зълъ	горни	горнши
	поуштни	поуштнши
		мьне
		боле
		вацнше
		лоуче
		оучнше
		горнше
		поуштше

Зразок відмінювання прикметників із суфіксом -ьш

	О д н и н а			М н о ж и н а		
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	болни	боле	болши	болше	болша	болша
Р.	болша	болша		болшь		
Д.	болшоу	болши		болшемь	болшамь	
З.	лоучшь	боле	болшж	болша	болша	болша
О.	болшемь	болшея		болши	болшамн	
М.	болши			болшнхъ	болшахъ	

Двоїна			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	БОЛЬША	БОЛЬШН	БОЛЬШН
Р.—М.		БОЛЬШОУ	
Д.—О.	БОЛЬШЕМА		БОЛЬШАМА

Зразок відмінювання прикметників із суфіксом -анш

Однина			
	чол.	сер.	жін.
Н.	мъножан	мъножак	мъножаншн
Р.	мъножанша		мъножанша
Д.	мъножаншоу		мъножанши
З.	мъножан	мъножак	мъножаншѣ
О.	мъножаншемь		мъножаншеѣ
М.		мъножанши	
Множина			
	чол.	сер.	жін.
Н.	мъножанше	мъножанша	мъножанша
Р.		мъножаншь	
Д.	мъножаншемь		мъножаншамь
З.	мъножанша	мъножанша	мъножанша
О.	мъножанши		мъножаншамн
М.	мъножаншихъ		мъножаншахъ
Двоїна			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	мъножанша	мъножанши	мъножанши
Р.—М.		мъножаншоу	
Д.—О.	мъножаншма		мъножаншамма

Повна форма вищого ступеня порівняння творилася додаванням до короткої форми відповідного відмінка займенників *и, та, к*. Форма називного відмінка однини чоловічого роду при цьому залишається без змін: *мънни, мъншина, мъншек*. Форми непрямих відмінків утворюються аналогічно до м'якого варіанта відмінювання повних прикметників.

Найвищий ступінь порівняння мав два варіанти: абсолютний та відносний. Найвищий *абсолютний* творився додаванням до нульового ступеня порівняння прикметника префікса *прѣ-* або приєднанням прислівника *сѣло*. Напр.: *прѣмалъ* — *сѣло малъ*; *прѣмждръ* — *сѣло мждръ*; *прѣдобръ* — *сѣло добръ*. Префікс *нан-* міг підсилювати вищий ступінь порівняння, надаючи йому значення найвищого: *наиваште, нанскорѣк, нандобрък, нанстарѣк*. Однак такі форми у пам'ятках зустрічаються досить рідко. Найвищий *відносний* у текстах передається описово: *всѣхъ мънни, всѣхъ нечистѣнше, всѣхъ лоучни*.

ЧИСЛІВНИК

Числівники старослов'янської мови як особливий морфологічний клас слів перебували у стані формування, хоча складали окрему групу лічильних одиниць. Виділення числівників відбувалося шляхом поступового розвитку лічильних слів від конкретного до абстрактного значення. На час створення писемності слов'яни вже мали абстрактне значення числа, але лічильні слова ще не сформувалися в самостійну частину мови і за граматичними показниками були тісно пов'язані з іменниками та прикметниками, за зразком яких відмінювалися. Це дає підстави багатьом дослідникам не виділяти числівник як специфічний клас слів, а розглядати його серед тих частин мови, з якими він має однакові формальні показники (Г. Хабургаєв відносить їх до "лічильних" іменників та "лічильних" прикметників).

За значенням числівники поділяються на *кількісні, порядкові, збірні, гробові*; за морфологічною будовою — на *прості, складні, складені*.

Спеціальних слів на позначення чисел у старослов'янській мові було всього 12: це числа 1—10, 100, 1000; решта чисел позначалася комбінаціями цих слів. Для позначення 10 000 вживалися також імена **тьма** (темінь) і **несвѣда** (незрозумілість). З числовим значенням вживалося також грецьке слово **легеонъ**, яке означало у грецькій мові військову одиницю, що складалася з 6000 воїнів, але у пізніших руських пам'ятках це слово мало числове значення 100000. Пізніші руські пам'ятки фіксують також використання великих чисел, якими оперували східні слов'яни:

— $\overset{!}{\underset{!}{\text{а}}}$ — 10^6 — леодръ
 — $\overset{!}{\underset{!}{\text{а}}}$ — 10^{48} — воронъ
 — $\overline{\text{а}}$ — 10^{49} — колода

Таблиця числівників старослов'янської мови

Числівники	Кількісні	Порядкові
1	ѣдинъ, ѣднъ, -о, -а	пръвъ, -а, -о
2	дѣва (чол.), дѣвѣ (ж., сер.)	въторъ, -а, -о
3	трик (чол.), три (ж., сер.)	третии (-тъи), -ниа, -ни
4	четъре (чол.), -ри (ж., сер.)	четврътъ, -а, -о
5	пять	пѣтъ, -а, -о

Числів- ники	Кількісні	Порядкові
6	шестъ	шестъ, -а, -о
7	седмъ	седмъ, -а, -о
8	осмъ	осмъ, -а, -о
9	деватъ	деватъ, -а, -о
10	десатъ	десатъ, -а, -о
11	кдинъ (-а, -о) на десате	пръвъ на десате кдиннадесатъ
12	дъва (-ѣ) на десате	въторъ на десате дъванадесатъ, -ьнъ
13	трик (три) на десате	третин на десате тринадесатъ
14	четыре (-ри) на десате	четвъртъ на десате
15	патъ на десате	патъ на десате петънадесетънъ
16	шестъ на десате	шестъ на десате шестонадесатъ
17	седмъ на десате	седмъ на десате седмънадесетъ седмънадесетънъ
18	осмъ на десате	осмъ на десате осмонадесатъ
19	деватъ на десате	деватъ на десате деветънадесетънъ
20	дъва десати	дъвадесатъ, дъводесатъ дъвадесатънъ
30	три десати (-те)	тридесатънъ
40	четыре (-ри) десате (-ти)	четырндесатъ четырндесатънъ
50	патъ десатъ	патъдесатъ, патъдесатънъ
60	шестъ десатъ	шестъдесатъ
70	седмъ десатъ	седмодесатънъ седмъдесетънъ
80	осмъ десатъ	осмъдесатъ, осмъдесатънъ
90	деватъ десатъ	деватъдесатъ деветъдесетънъ
100	съто	сътънъ
200	дъвъ сътъ	дъвосътънъ, двоусътъно
300	три съта	трисътънъ
400	четыри съта	(четырьсътънъ)
500	патъ сътъ	(патисътънъ)

1000	ТЫСАШТА (ТЫСЖШТА)	ТЫСАШТЬНЪ, ТЫСЖШТЬНЪ (ДЪВЮЮТЫСАШТЬНЪ)
2000	ДЪВѢ ТЫСАШТИ	
3000	ТРИ ТЫСАШТА	
4000	ЧЕТЫРИ ТЫСАШТА	
5000	ПАТЬ ТЫСАШТЬ	
10 000	ТЬМА, НѢСВѢДА	

КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ, ТВОРЕННЯ ТА ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

КДИНЪ, -А, -О або КДЫНЪ, -А, -О утворився поєднанням праслов'янської обмежувальної частки *-jed та суфікса одиничності *-in. Цей суфікс займенникового походження може виступати самостійним займенником, що має значення "інший", частіше ж він входить до складу слів: **ВОННЪ, ИНОРОГЪ**.

Цей суфікс зберігає значення одиничності й у сучасній українській літературній мові, виступаючи засобом творення одиничних іменників: *картопл-ин-а, моркв-ин-а, квасол-ин-а*.

Відмінювався числівник **КДИНЪ** за зразком займенників **ТЬ, ТА, ТО**, маючи лише форми однини, точніше, вживаючись лише із іменниками у формі однини.

Зразок відмінювання

	чол.	сер.	жін.
Н.	КДИНЪ	КДИНО	КДИНА
Р.	КДИНОГО		КДИНОГА
Д.	КДИНОМОУ		КДИНОИ
З.	КДИНЪ	КДИНО	КДИНЪ
О.	КДИНЪМЪ		КДИНОМЪ
М.	КДИНОМЪ		КДИНОИ

Числівник **КДИНЪ** міг вживатися також у значенні "якийсь", "єдиний": **ЧѢВКЪ КДИНЪ СЪТВОРИ ВЕЧЕРЪЖ ВЕЛИКЪ** (Мар. ев.). У такому значенні числівник міг мати також форми множини: **ИКРЪОМЪ КДИНЪМЪ** (Мар. ев.); такі форми фіксуються і в поєднанні з іменниками, які вживаються лише у множині: **ИЗЪ КДИНЪХЪ ОУСТЪ** (Супр.).

ДЪВА (чол.), **ДЪВѢ** (жін., сер.), **ОБА, ОБѢ** мають значення двоїни, тому відмінюються лише у двоїні за зразком займенників **ТЬ, ТА, ТО**, маючи родові розрізнення лише в наз. відм.

Зразок відмінювання

	чол.	сер. і жін.
Н.—З.	дѣва оба	дѣвѣ обѣ
Р.—М.	дѣвою обою	
Д.—О.	дѣвѣма обѣма	

У пам'ятках фіксуються також форми дав. відмінка чол. роду **дѣвама** (Зопр. єв.) замість **дѣвѣма** та род.—місц. **дѣвѣю** замість **дѣвою**.

Числівники **трик**, **четыре** (чол.), **три**, **четыри** (жін., сер.) за своїм походженням є іменними формами множини, тому вживалися лише у множині і відмінювалися за іменним типом: "3" — за зразком -ї основ:

трик — чол. роду (**гостик**);

три — жін. роду (**кости**).

"4" — за зразком консонантних основ: **четыре** — чол. роду (**камене**); **четыри** — жін. роду (**матери**).

Числівники від **кдинь** до **четыре** у тексті узгоджуються з іменниками як прикметники: **кдинь чловѣкъ**, **дѣва чловѣка**, **трик чловѣци** та ін.

Зразок відмінювання

	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	трик	три	три	четыре	четыри	четыри
Р.	трии, трьи			четырь		
Д.	трымъ			четырьмъ		
З.	три			четыри		
О.	трыми			четырьми		
М.	трыхъ			четырьхъ		

Числівники **пять**, **шесть**, **седмь**, **осьмь**, **девать** за походженням були іменниками жіночого роду однини -ї основ, за зразком яких відмінювалися, не маючи родових розрізень. Іменники, які супроводжували ці числівники, вживалися у формі родового відмінка множини: **пять хлѣбъ** і фактично мали значення "п'ятірка хлібів". Займенник чи прикметник стоїть або в однині жіночого роду, якщо узгоджується з числівником, або в родовому відмінку множини, якщо узгоджується з іменником-додатком: **прюврѣте дроугжиъ пять талантъ** (Супр.); **поиметъ съ собою седмь инѣхъ доухъ** (Супр.).

Числівник **десать** за походженням був іменником, який мав конкретне значення "десятка" і супроводжувався у реченні іменником у формі родового відмінка множини. Спочатку цей числівник змінювався за аналогією до іменників консонантних основ (типу **камень**), але згодом спостерігається тенденція до запозичення закінчень жіночого

роду під впливом числівників типу пять: форма орудного відм. одн. десятиж (Супр.) за аналогією до пятиж; у двоїні дѣва десяти зустрічається у формі дѣва десятѣ (Мар. ев.). Числівник не має родових розрізень і у відмінюванні поєднує закінчення іменників консонантних та -ї основ.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. <u>десять</u>	<u>десяте, -ти</u>	
Р. <u>десяте, -ти</u>	<u>десять</u>	Н.—З. <u>десяти, (-тѣ)</u>
Д. <u>десяти</u>	<u>десятьмъ</u>	Р.—М. (<u>десятоу</u>)
З. <u>десять</u>	<u>десяти</u>	Д.—О. <u>десятьма</u>
О. <u>десятиж, -ьж</u>	<u>десяты</u>	
М. <u>десяте, -ти</u>	<u>десятьхъ</u>	

Числівник съто за походженням був іменником середнього роду -о основ, тому відмінювався за зразком іменників типу село, злато в однині, множині, двоїні.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. <u>съто</u>	<u>съта</u>	
Р. <u>съта</u>	<u>сътъ</u>	Н.—З. <u>сътѣ</u>
Д. <u>сътоу</u>	<u>сътомъ</u>	Р.—М. <u>сътоу</u>
З. <u>съто</u>	<u>съта</u>	Д.—О. <u>сътома</u>
О. <u>сътомъ</u>	<u>съты</u>	
М. <u>сътѣ</u>	<u>сътѣхъ</u>	

Числівник тысашта (тысаща) тысашта змінювався за типом іменників жіночого роду -ја основ в однині, множині та двоїні.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. <u>тысашта</u>	<u>тысашта</u>	
Р. <u>тысашта</u>	<u>тысашть</u>	Н.—З. <u>тысашти</u>
Д. <u>тысашти</u>	<u>тысаштамъ</u>	Р.—М. <u>тысаштоу</u>
З. <u>тысаштѣ</u>	<u>тысашта</u>	Д.—О. <u>тысаштама</u>
О. <u>тысаштеж</u>	<u>тысаштами</u>	
М. <u>тысашти</u>	<u>тысаштахъ</u>	

Складені безполучникові числівники

Складені безполучникові числівники означали числа 11—19, 20—90, 200—900. При творенні таких числівників використовувалися три типи синтаксичних зв'язків:

- посереднє керування;
- узгодження;
- безпосереднє керування.

Посереднє керування. Таким способом творилися назви чисел другого десятка 11—19. Вони утворювалися доданням назви одиниці до прийменникової форми місцевого відмінка числівника *десать*. Напр.: *кдинъ на десате*, *дъва на десате*, *три на десате*, *четъре на десате*, *пять на десате*, *шесть на десате*, *седьмь на десате*, *осьмь на десате*, *девать на десате*.

Узгодження. За допомогою цього типу синтаксичного зв'язку утворювалися числівники 20, 30, 40, 200, 300, 400. Вони творилися способом множення, де назви одиниць вказували на кількість десятків чи сотень: *дъвъѣ десати*, *трик десати*, *четъре десате*, *дъвъѣ сътъѣ*, *три съта*, *четъре съта*.

Безпосереднє керування. Цей тип синтаксичного зв'язку використовувався при творенні числівників 50, 60, 70, 80, 90, 500, 600, 700, 800, 900. Вони теж утворювалися способом множення, але назви одиниць 5—9 не узгоджувалися з назвами десятка чи сотні, а керували ними у формі родового відмінка множини. Напр.: *пять десать*, *шесть десать*, *седьмь десать*, *осьмь десать*, *девать десать*, *пять сътъѣ*, *шесть сътъѣ*, *седьмь сътъѣ*, *осьмь сътъѣ*, *девать сътъѣ*.

Відмінювання складених безсполучникових числівників мало свої особливості у тому, що у числівниках 11—19, 50—90, 500—900 змінювалася лише перша складова частина.

Зразок відмінювання

	чол.	сер.	жін.
Н.	<i>кдинъ на десате</i>	<i>кдино на десате</i>	<i>кдина на десате</i>
Р.	<i>кдиногo на десате</i>		<i>кдиноѡ на десате</i>
Д.	<i>кдиномoу на десате</i>		<i>кдинои на десате</i>
З.	<i>кдинъ на десате</i>	<i>кдино на десате</i>	<i>кдинѡ на десате</i>
О.	<i>кдинѣмь на десате</i>		<i>кдиноѡѡ на десате</i>
М.	<i>кдиномѡ на десате</i>		<i>кдинои на десате</i>

Зразок відмінювання

Н.—З.	<i>дъва (дъвъѣ) на десате</i>	<i>оба (обѣ) на десате</i>
Р.—М.	<i>дъвою на десате</i>	<i>обою на десате</i>
Д.—О.	<i>дъвъѣма на десате</i>	<i>обѣма на десате</i>

Зразок відмінювання

Н. трик (три) на десате	четыре (четыри) на десате
Р. трин на десате	четыръ на десате
Д. трьмъ на десате	четырьмъ на десате
З. три на десате	четыри на десате
О. трьми на десате	четырьми на десате
М. трьхъ на десате	четырехъ на десате

Зразок відмінювання

Н. пать на десате	пать десатъ,	сътъ,	тысаштъ
Р. пати на десате	пати десатъ,	сътъ,	тысаштъ
Д. пати на десате	пати десатъ,	сътъ,	тысаштъ
З. пать на десате	пать десатъ,	сътъ,	тысаштъ
О. патькъ на десате	патькъ десатъ,	сътъ,	тысаштъ
М. пати на десате	пати десатъ,	сътъ,	тысаштъ

При відмінюванні числівників, складові частини яких поєднані способом узгодження (20, 30, 40, 200, 300, 400), змінюються обидві частини:

Н. трик (три) десате (десати)	трик (три) съта
Р. трин десатъ	трин сътъ
Д. трьмъ десатъмъ	трьмъ сътомъ
З. три десати	три съта
О. трьми десаты	трьми съты
М. трьхъ десатъхъ	трьхъ сътѣхъ
Н.—З. дъва (дъвѣ) десати (десатѣ)	дъва (дъвѣ) сътѣ
Р.—М. дъвою десатоу	дъвою сътоу
Д.—О. дъвѣма десатъма	дъвѣма сътома

У числівників 20, 200 другий компонент відмінюється у двоїні; у числівників 30, 40, 300, 400 — у множині.

Складені сполучникові числівники

Такі числівники утворюються поєднанням кількох простих або простих і складених числівників і означають десятки з одиницями, сотні з десятками і одиницями. Назви одиниць і десятків приєднуються за допомогою еднальних сполучників *и*, *ти*. Напр.: *дъва десати і пать* (Зогр. св.), *четыри десати ти шесть* (Супр.), *о девати десатъ и девати праведъницѣхъ* (Мар. св.).

У зв'язку з тим, що система числівників старослов'янської мови була дуже складною і строкатою, уже на ранньому етапі функціонування старослов'янської мови простежується тенденція до її спрощення. Так, поступово зли-

вається і перестає відмінюватися група **дѣва десѣти**, у зв'язку з чим у пам'ятках зустрічаються форми родового відмінка **двѣдесѣти ти пѣти** (Супр.). Аналогічні процеси відбуваються і з групою **три десѣти** у формі місцевого відмінка **по девѣти сѣтъ и тридесѣти** (Супр.).

Ще одним виявом початку уніфікації системи відмінювання числівників є тенденція до зміни тільки першої частини складених числівників. Напр.: **девѣти десѣтъ і девѣтъ** (Зогр.єв., Асс.єв.).

ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Порядкові числівники були формою прикметників і за деяким винятком (**прѣвъи, вѣторъи**) утворювалися від основ відповідних кількісних числівників.

За своєю будовою вони поділяються на *прости* та *складені*.

Прости числівники

Прѣвъи утворюється від праслов'янського іменного кореня **p-rv-* "передній" (пор. лат. *primus*, скр. *prv(i)yah*).

Вѣторъи утворюється поєднанням *въ-* + *-tor-*(праіндоєвропейський суфікс порівняння).

Третин, третъи утворюється від праслов'янської числівникової основи **tretъ* (пор. гр. *tritos*, лит. *trecias*). Це єдиний порядковий числівник, який відмінюється за м'яким варіантом і має варіативні форми називного відм. одн. чол. роду **третин, третъен** (Син. тр.).

Четвѣртъи, пѣтъи, шестъи, девѣтъи, десѣтъи утворюються від основ кількісних числівників за допомогою суфіксів *-to* (чол. і сер. рід) і *-ta* (жін. рід).

Сѣдмъи, осмъи утворюються від основ кількісних числівників за допомогою суфіксів *-to* (чол. і сер. рід) і *-ta* (жін. рід).

Сѣтъи, тѣсѣтъи утворюються від кількісних числівників за допомогою суфікса *-и*.

З порядкових числівників від 11 до 19 у пам'ятках зафіксовані такі форми: **единъи на десѣте** (Мар. єв., Сав. кн.), **кдиноуоум(оу) на десѣте** (Супр.), **кдионадесѣтааго** (Супр.), **вѣторое на десѣте** (Сав. кн.), **третнаго на десѣте** (Супр.), **пѣток на десѣте, шесток на десѣте, осмое на десѣте, девѣтъи на десѣте(девѣтънадесѣтъиѣмь)** (Супр.)

З порядкових числівників від 20 до 90 зафіксовані такі форми: **дѣвѣдесѣтъиѣ, дводесѣтънок** (Супр.), **четвѣрдесѣтъиѣ, пѣтъдесѣтъиѣ** (Супр., Син. тр.), **сѣдмьдесѣтънок** (Супр.). Для 100, 500, 1000 зустрічаються форми **сѣтънааго** (Супр.), **пѣтъсѣтънок, тѣсѣтъноу, тѣсѣтъиѣмь** (Супр.).

Складені числівники

Складені порядкові числівники утворюються з простих порядкових поєднанням за допомогою сполучників *и*, *ти* або без них. Напр.: *седмьдесятънок и девѣток* (Супр.), але *сѣтънааго четврьтааго* (Супр.).

Порядкові числівники від 21 до 29 можуть виражатися також зворотами, які зафіксовані в старослов'янських пам'ятках: *четврти между десетма; въ четврьти третяго десѣте*.

При утворенні порядкових числівників назва одиниці могла закінчуватися тематичним голосним *-о*: *дѣвонадесѣтънъ, осмонадесѣтънъ, дѣводесѣтъ*.

При відмінюванні складених безсполучникових порядкових числівників змінювалася лише перша частина; у складених сполучникових відмінювалася кожна складова частина.

ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ

Числівники цієї групи виступають у формі середнього роду однини, усіх трьох родів множини і двоїни. В однині вони представлені формами *дѣвок, обок, трок, четворо, пѣторо, шесторо, седморо, осморо, девѣторо, десѣторо*.

Числівники *дѣвок, обок, трок* змінюються за займенниковим типом відмінювання: родовий відм. одн. *дѣвокогъ, обоккогъ, троккогъ*; давальний відм. одн. *дѣвокомоу, обоккомоу, троккомоу* і т.д.

Числівники від *четворо* до *десѣторо* змінюються за іменниковим типом відмінювання аналогічно до коротких прикметників.

Якщо збірний числівник поєднувався зі збірним іменником, то числівник вживався у формі однини, а іменник мав форму родового відмінка: *десѣторо братиѣ* (Супр.). Якщо ж збірний числівник вживався у формі множини чи двоїни, то іменник узгоджувався з ним у числі: знахідний відм. мн. *прѣстѣ... обоя, рѣчьнѣ и ножьнѣ* (Супр.); орудний відм. мн. *веригами двонми* (Супр.).

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Дробові числівники в старослов'янських пам'ятках зустрічаються дуже рідко, кількість їх обмежена. А. Вайан відзначає, що старослов'янська мова ще не виробила навіть певного типу творення дробових числівників. Найдавніші пам'ятки фіксують такі числівники: $1/2$ — *полъ*; $1/4$ — *четврьтъ*; $1/10$ — *десѣтина*, а пам'ятки церковнослов'ян-

ської редакції фіксують ще й числівник 1/3 — третина. У пізніших пам'ятках зустрічаються уже складені дробові числівники: *полъвътора*, *полътора*, *полътретия* та ін.

Відмінювалися дробові числівники за іменниковим типом: *полъ* — за зразком іменників *-*и* основ; *половина*, *десятина* — за зразком іменників *-*а* основ; *четвърть* — за зразком *-*и* основ.

ДІЄСЛОВО

Для дієслівної системи старослов'янської мови були характерними переважно одні й ті самі граматичні категорії, які функціонують у системі дієслів сучасної української літературної мови, хоча засоби вираження їх та сукупність форм значно відрізняються.

Усі дієслівні форми поділяються на дві групи: *особові* та *неособові*. *Особові* характеризуються наявністю системи дієвідмінювання і мають граматичні категорії особи, числа, способу, часу, стану. *Неособові* об'єднують: а) відмінювані форми — *дієприкметник* (відмінюється за відмінками подібно до прикметника, має граматичні категорії роду і числа, сполучаючи їх з дієслівними категоріями часу і стану); б) невідмінювані форми — *інфінітив*, *супін*, *дієприслівник*.

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

Особа : 1, 2, 3. Зміна дієслів за особами та числами — *дієвідмінювання* є найхарактернішою особливістю дієслів, якою вони відрізняються від іменних частин мови із системою відмінювання.

Число. Подібно до системи імен виділялося три числових форми: однина, множина, двоїна, проте ця категорія не була самостійною для дієслова, а залежала від того слова, з яким дієслово поєднувалося в реченні.

Час. Система часових форм значно відрізнялася від сучасної і об'єднувала у своїй парадигмі форми теперішнього, 4—5 форм майбутнього та 4 форми минулого часу. Ця категорія може характеризувати час протікання дії/стану по відношенню до моменту мовлення (абсолютні часові форми) або до якогось іншого моменту, який береться як вихідний (відносні часові форми). Значення часу виражалося спеціальними формотворчими суфіксами і закінченнями або аналітично — за допомогою допоміжних дієслів.

С т а н . Характеризує відношення між суб'єктом і об'єктом у процесі дії чи стану. Ця категорія оформляється синтаксично — сполученням дієслів і керованих слів, а також спеціальними афіксами. У старослов'янській мові функціонували дієслівні форми активного, пасивного та зворотно-середнього стану. Характерним показником зворотно-середнього стану було вживання у постпозиції до дієслова зворотного займенника себе у формі знахідного відмінка — *са*.

С п о с і б . Ця граматична категорія об'єднувала форми дійсного, умовного та наказового (бажального) способів.

У м о в н и й спосіб старослов'янських дієслів був представлений двома формами: *архаїчною* та *новою*.

А р х а ї ч н и й умовний спосіб утворювався поєднанням активного дієприкметника минулого часу на -л з особовою формою допоміжного дієслова *бъти* у формі, подібній до простого аориста.

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. <i>зналъ, -о, -а вимь</i>	<i>знали, -а, -ы вимь</i>
2 ос. <i>зналъ, -о, -а би</i>	<i>знали, -а, -ы висте</i>
3 ос. <i>зналъ, -о, -а би</i>	<i>знали, -а, -ы бѣ, биша</i>

Форми двоїни пам'ятками не засвідчені, вони реконструйовані:

1 ос. <i>(дала, -ѣ, -ѣ вивѣ)</i>
2 ос. <i>(дала, -ѣ, -ѣ виста)</i>
3 ос. <i>(дала, -ѣ, -ѣ висте)</i>

Форми архаїчного умовного способу зустрічаються переважно у найдавніших старослов'янських пам'ятках: Зографському, Маріїнському, Ассеманійовому євангеліях, Синайському псалтирі. Напр.: *аште би разоумѣлъ ты* (Мар. єв.); *аште не вимь пришьаъ* (Зогр. єв.).

Форми архаїчного умовного способу поступово витіснялися новими формами і в пізніших пам'ятках майже не зустрічалися.

Форма *нового умовного* способу утворювалася поєднанням активного дієприкметника минулого часу на -л та допоміжного дієслова *бъти* у формі сигматичного аориста.

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. <i>зналъ, -о, -а бѣхъ</i>	<i>знали, -а, -ы бѣхомъ</i>
2 ос. <i>зналъ, -о, -а бѣ</i>	<i>знали, -а, -ы бѣсте</i>
3 ос. <i>зналъ, -о, -а бѣ</i>	<i>знали, -а, -ы бѣша</i>
Д в о ї н а	
1 ос. <i>знала, -ѣ, -ѣ бѣховѣ</i>	
2 ос. <i>знала, -ѣ, -ѣ бѣста</i>	
3 ос. <i>знала, -ѣ, -ѣ бѣсте</i>	

Новий умовний спосіб широко представлений у старослов'янських пам'ятках. Напр.: *аште не вѣша прѣкратили сѧ* (Остр. ев.); *аште вѣ вѣдѣлѣ князь* (Супр.); *аште чада авраамѣ вѣстѣ вѣли, дѣла авраамѣ творилѣ вѣстѣ* (Зогр. ев.).

Наказовий спосіб об'єднував *прости* та *описові форми*. *Прости* форми були характерними для 2 та 3 особи однини і 1 та 2 особи множини і двоїни. Утворювалися вони від основи теперішнього часу додаванням суфікса наказового способу та особових закінчень. Для тематичних дієслів таким суфіксом виступали голосні *-и-*, *-ѣ-*. Особові закінчення визначалися належністю дієслова до певного класу.

За допомогою суфікса *-и-* утворювалися форми наказового способу 2 та 3 ос. одн. від дієслів *I—IV класів* і 1 та 2 ос. мн. і дв. від дієслів *III—IV класів*.

Суфікс *-ѣ-* використовувався для утворення форм 1 та 2 ос. мн. та дв. від дієслів *I та II класів*.

Зразок дієвідмінювання

		<i>I клас нести</i>	<i>II клас двигнѣти</i>
Однина	2 ос.	неси	двигни
	3 ос.	неси	двигни
Множина	1 ос.	несѣмѣ	двигнѣмѣ
	2 ос.	несѣте	двигнѣте
Двоїна	1 ос.	несѣвѣ	двигнѣвѣ
	2 ос.	несѣта	двигнѣта
		<i>III клас знати</i>	<i>IV клас хвалити</i>
Однина	2 ос.	знаи	хвали
	3 ос.	знаи	хвали
Множина	1 ос.	знаимѣ	хвалимѣ
	2 ос.	знанте	хвалнте
Двоїна	1 ос.	знанѣ	хвалнѣ
	2 ос.	знанта	хвалнта

Для дієслів *I класу* з інфінітивним закінченням *-шти* при дієвідмінюванні було характерним чергування задньоязикових зі свистячими *г—з*, *к—ц* (II палаталізація задньоязикових).

Однина	2 ос.	решти	мошти	пешти
	3 ос.	рьци	моци	пьци
Множина	1 ос.	рьцѣмѣ	моцѣмѣ	пьцѣмѣ
	2 ос.	рьцѣте	моцѣте	пьцѣте
Двоїна	1 ос.	рьцѣвѣ	моцѣвѣ	пьцѣвѣ
	2 ос.	рьцѣта	моцѣта	пьцѣта

Форми наказового способу від атематичних дієслів

		БЪТИ	ДАТИ	ІАСТИ	В'ЄД'ЄТИ
Однина	2 ос.	бѣди	даждь	ѡждь	в'єждь
	3 ос.	бѣди	даждь	ѡждь	в'єждь
Множина	1 ос.	бѣдѣмь	дадимь	ѡдимь	в'єдимь
	2 ос.	бѣдѣте	дадите	ѡдите	в'єдите
Двоїна	1 ос.	бѣдѣвѣ	дадивѣ	ѡдивѣ	в'єдивѣ
	2 ос.	бѣдѣта	дадите	ѡдите	в'єдите

Для дієслів *дати*, *іасти*, *в'єд'єти* форми наказового способу мали свої особливості у чергуванні приголосних *д—жд*, що було зумовлено наявністю у праслов'янській мові колишнього суфікса *-'jь*: **dad-jь*>*daždь*, **jad-jь*>*jaždь*, **ved-jь*>*veždь*.

Описові форми наказового способу

Давні прості форми наказового способу 1 ос. одн. та 3 ос. мн. і дв. поступово вийшли з ужитку і замінилися описовими формами. Ці описові форми утворювалися сполученням спонукальної частки *да* та відповідної особової форми дієслова теперішнього чи простого майбутнього часу (для дієслова *бъти*). Напр.: *да оубиѣмь* (Сав. кн.), *да видите* (Син. пс.). Описовий зворот скоріше має значення бажання, ніж наказу: *да придетъ цѣсарствик твоє* (Зогр. ев.), *женѣ... да не оставиш* (Зб. Кл.).

Вид. Категорія виду ґрунтується на понятті внутрішньої межі дії і вказує на результативність/нерезультативність, завершеність/незавершеність, тривалість/обмеження. Значення виду виражається дієслівною основою: *форми недоконаного виду* означають дію без визначення внутрішньої межі її існування — *творити, пѣти*; форми *ж доконаного виду* не лише характеризують дію/стан, а й мають додаткове значення початку чи завершення — *сътворити, запѣти*.

ДІЄСЛІВНІ ОСНОВИ

Усі дієслівні форми, як особові, так і неособові, утворювалися від однієї з двох основ: *основи інфінітива* чи *основи теперішнього часу*.

Від *основи інфінітива* творилися: *імперфект, аорист, дієприкметники минулого часу, інфінітив, супін*.

Від *основи теперішнього часу* творилися: *форми теперішнього часу, наказовий спосіб, дієприкметники теперішнього часу*.

Основа інфінітива та основа теперішнього часу в деяких дієсловах збігалася, в деяких — ні. Дієслівна основа

встановлюється шляхом відкидання особового закінчення. Основа інфінітива виділяється шляхом відкидання інфінітивного закінчення (-ти): нес-ти, бра-ти, зма-ти, хвали-ти. Ускладнювалося виділення інфінітивних основ у формах, які закінчувалися на -шти, -сти. Напр.: мошти, решти, пешти, вестти, плестти. При виділенні основ таких дієслів слід зважати на те, що звукосполучення [*št'], [*st] є вторинними і розвинулися на місці давніх сполучень [*kt(gt)] та [*dt(tt)], які зазнали змін перед голосними переднього ряду. Основа інфінітива таких дієслів дорівнює кореню, який закінчується на задньоязиковий [g], [k] або [d], [t]. Напр.: *mog-ti, *rek-ti, *pek-ti, *ved-ti, *plet-ti.

Основа теперішнього часу виділяється відкиданням особового закінчення -те у формі 2 ос. мн. або закінчення -ши у формі 2 ос. одн.:

2 ос. мн. -те:	несе-те,	бере-те,	знак-те,	хвали-те
2 ос. одн. -ши:	несе-ши,	бере-ши,	знак-ши,	хвали-ши

КЛАСИ ДІЄСЛІВ

Дієслова в спільнослов'янський період поділялися на групи, які прийнято називати *к л а с а м и*, подібно до того, як іменники поділялися за давніми іменними основами. При цьому варто зауважити, що причини такого групування як дієслів, так і йменників досі залишаються остаточно не встановленими. Це зумовлено тим, що в старослов'янській мові ознаки дієслівних класів були ще невиразними, і лише порівняльно-історичний аналіз дає змогу простежити та з певною достовірністю встановити шляхи формування і подальший розвиток дієслівної системи слов'янських мов.

Переважна більшість дієслів старослов'янської мови приєднувала особові закінчення до основи за допомогою суфіксів -*e*, -*o*, -*ne*, -*no*, -*je*, -*jo*, -*i*. Ці суфікси ще називалися *темою*, а дієслова *тема т и ч н и м и*. Без теми, тобто безпосередньо до основи, особові закінчення приєднувалися лише у чотирьох дієслів, які відповідно називалися *а т е м а т и ч н и м и*: інфінітив — *бъти, дати, асти, вѣдѣти*; теперішній час — *къмь, дамь, гамь, вѣмь*.

Залежно від співвідношення дієслівних основ та певних тематичних голосних дієслова старослов'янської мови поділялися на 5 класів. Належність до певного класу визначалася за основою теперішнього часу, а основа інфінітива виступала додатковою кваліфікативною ознакою. Тематичні дієслова складали I—IV класи; атематичні — V клас.

I клас

Основа теперішнього часу з темою -є;
основа інфінітива на приголосний або на -а.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
нес-є-те	нес-ти
реч-є-те	рек-ти
мож-є-те	мог-ти
бер-є-те	бра-ти

II клас

Основа теперішнього часу з темою -не;
основа інфінітива на -нж.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
двиг-не-те	двиг-нж-ти
постиг-не-те	постиг-нж-ти
клик-не-те	клик-нж-ти
сѣх-не-те	сѣх-нж-ти

III клас

Основа теперішнього часу з темою -к[-je]. Особливістю цієї групи дієслів було те, що -j зник після приголосних, зазнавши взаємної асиміляції попереднім пом'якшеним приголосним (див. Фонетика. Зміни приголосних у сполученні з "j").

Основа інфінітива має 4 різновиди:

- основа дорівнює кореню і закінчується на голосний;
- основа на -а;
- основа на -ѣ;
- основа на -ова.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
крѣ-к-те	крѣ-ти
пи-к-те	пи-ти
пиш-є-те (-ше-<-*sje-)	пис-а-ти
каж-є-те (-же-<-*zje-)	каз-а-ти
цел-ѣ-к-те	цел-ѣ-ти
коуп-оу-к-те	коуп-ова-ти
мил-оу-к-те	мил-ова-ти

IV клас

Основа теперішнього часу з темою -и. У 1 ос. одн. перед закінченням -ж завжди був давній *j, який не простежується в інших особових формах. Напр.: хвалѣж, люблѣж, ходѣж, прошѣж.

Основа інфінітива на -и, рідше на -ѣ, -а<ѣ.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
ХВАЛ-Н-ТЕ	ХВАЛ-Н-ТИ
МОЛ-Н-ТЕ	МОЛ-Н-ТИ
ВИД-Н-ТЕ	ВИД-Ѣ-ТИ
МЬН-Н-ТЕ	МЬН-Ѣ-ТИ
СЛЫШ-Н-ТЕ	СЛЫШ-А-ТИ <*sluchēti
КРИЧ-Н-ТЕ	КРИЧ-А-ТИ <*krikēti

V клас

Цей клас об'єднував 4 атематичних дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи.

Інфінітив **БЪТИ ДАТИ ПАСТИ БЪДЪТИ**

1 ос. одн. тепер. часу **къмь дамь памь бѣмь.**

Деякі дослідники до атематичних відносять також дієслово *имати*, яке утворювало форму 1 ос. одн. за типом атематичних дієслів — *имамь*. Для такої віднесеності немає підстав, бо в решті особових форм дієслово *имати* має закінчення, подібні до тематичних дієслів, хоча приєднувалися вони до основи теперішнього часу без тематичного суфіксального елемента. Найвірогідніше кваліфікувати це дієслово як таке, що стоїть поза тематичним та атематичним дієвідмінюванням і утворює оригінальну систему особових закінчень.

Дійсний спосіб

Творення часових форм дійсного способу дієслів старослов'янської мови характеризується наявністю абсолютних та відносних часів. Така кореляція побудована на співвідношенні дії або з моментом мовлення (абсолютний), або з якимось іншим моментом, що береться як вихідний (відносний).

Форми *теперішнього часу* за будовою були *простими*, а за значенням — *абсолютними*.

Форми *минулого та майбутнього часів* було представлено *простими і складеними* конструкціями, а за значенням — *абсолютними і відносними* різновидами.

ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Особові форми теперішнього часу дієслів старослов'янської мови мають безпосередній зв'язок із праслов'янськими формами і в системі дієвідмінювання зберігають паралелі з аналогами неслов'янських індоєвропейських мов.

Форми теперішнього часу об'єднують тематичне дієвідмінювання (I—IV класи) та атематичне (V клас). У межах тематичного виділяються дві групи: першу складають дієслова I—III класів (I дієвідміна дієслів сучасної української мови), другу — дієслова IV класу (II дієвідміна).

Особові форми теперішнього часу

Тематичне дієвідмінювання

I клас

	Інфінітив нести	врати	моцти	в'язати
Однина	1 ос. несѣ	берѣ	могѣ	в'язьмѣ
	2 ос. несеш	береш	можеш	в'язьмеш
	3 ос. несеть	береть	можетъ	в'язьметъ
Множина	1 ос. несемъ	беремъ	можемъ	в'язьмемъ
	2 ос. несете	верете	можете	в'язьмете
	3 ос. несѣтъ	берѣтъ	могѣтъ	в'язьмѣтъ
Двоїна	1 ос. несевѣ	беревѣ	можевѣ	в'язьмевѣ
	2 ос. несета	верета	можета	в'язьмета
	3 ос. несете	верете	можете	в'язьмете

II клас

	Інфінітив двигнѣти		
	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	двигнѣ	двигнемъ	двигневѣ
2 ос.	двигнеш	двигнете	двигнета
3 ос.	двигнетъ	двигнѣтъ	двигнете

III клас

	Інфінітив пити	д'ѣлати	желѣти	коуповати
Однина	1 ос. пнѣ	д'ѣлаѣ	желѣѣ	коупоуѣ
	2 ос. пнѣши	д'ѣлакши	желѣкши	коупоукши
	3 ос. пнѣтъ	д'ѣлактъ	желѣктъ	коупоуктъ
Множина	1 ос. пнѣмъ	д'ѣлакмъ	желѣкмъ	коупоукмъ
	2 ос. пнѣте	д'ѣлакте	желѣкте	коупоукте
	3 ос. пнѣѣтъ	д'ѣлактѣ	желѣктѣ	коупоукѣтъ
Двоїна	1 ос. пнѣвѣ	д'ѣлаквѣ	желѣквѣ	коупоуквѣ
	2 ос. пнѣта	д'ѣлакта	желѣкта	коупоукта
	3 ос. пнѣте	д'ѣлакте	желѣкте	коупоукте

IV клас

	Інфінітив носити	свѣтити	видѣти	трьпѣти
Однина	1 ос. носѣ	свѣщѣ	виждѣ	трьпѣѣ
	2 ос. носиши	свѣтиши	видиши	трьпиши
	3 ос. носить	свѣтитъ	видить	трьпнѣтъ

Множина	1 ос.	носимъ	свѣтимъ	видимъ	трьпимъ
	2 ос.	носите	свѣтите	видите	трьпите
	3 ос.	носаѣтъ	свѣтаѣтъ	видаѣтъ	трьпаѣтъ
Двоїна	1 ос.	носивѣ	свѣтивѣ	видивѣ	трьпневѣ
	2 ос.	носите	свѣтита	видита	трьпнита
	3 ос.	носите	свѣтите	видите	трьпите

З особливостей тематичного дієвідмінювання слід відзначити такі найголовніші:

— задньоязикові г, к, х у позиції перед голосним переднього ряду -е- послідовно змінюються на шиплячі ж, ч, ш: **могж** — можеш; **рекж** — речеш; **врьхж** — врьшеш;

— для дієслів III класу характерними були зміни приголосних, пов'язані з колишньою їх позицією перед 'j': **лѣгати** — лѣжж, **плакати** — плачж, **дѣхати** — дѣшж, **вѣзати** — вѣжж, **чесати** — чешж, **жадати** — жаждж, **метати** — мештж, **искати** — нштж, **гѣбати** — гѣблж, **капати** — каплж;

— у формі 3 ос. одн. і мн. замість форм на -тъ деякі пам'ятки фіксують архаїчні закінчення -тъ: **имать, молитъ** (Супр.);

— закінчення 3 ос. дв. -те поступово витісняється новим закінченням -та, яке переважає у пізніших пам'ятках: **дѣва бѣдета** (Зоґр. ев., Сав. кн., Остр. ев.);

— інколи в пам'ятках спостерігається випадіння у словоформах закономірного -j- між голосними та їх взаємна асиміляція: **познаате** замість **познакте**;

— поряд із закінченнями -тъ, -мъ спостерігаються -тъи, -мы, які утворилися під впливом наступного слова, що починається на и-. Напр.: **...поставитъи и** (Мар. ев.) замість **поставитъ и**.

Атематичне дієвідмінювання

V клас

	Інфінітив	бѣти	ѣсти	дати	вѣдѣти
Однина	1 ос.	ксмъ	ѣмъ	дамъ	вѣемъ
	2 ос.	кси	ѣси	даси	вѣси
	3 ос.	кстѣ	ѣстѣ	дастѣ	вѣстѣ
Множина	1 ос.	ксмъ	ѣмъ	дамъ	вѣемъ
	2 ос.	ксте	ѣсте	дасте	вѣсте
	3 ос.	сжѣтъ	ѣдаѣтъ	дадаѣтъ	вѣдаѣтъ
Двоїна	1 ос.	ксивѣ	ѣвѣ	давѣ	вѣвѣ
	2 ос.	кста	ѣста	даста	вѣста
	3 ос.	ксте	ѣсте	дасте	вѣсте

ФОРМИ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Форми майбутнього часу старослов'янська мова успадкувала з праслов'янської, на ґрунті якої вони сформувалися, практично не зберігши залишків індоєвропейських форм.

Старослов'янська мова мала досить розвинену систему форм майбутнього часу, які за значенням поділялися на *абсолютні* та *відносні*; за будовою — на *прості* та *складені*.

У праслов'янській мові у значенні майбутнього часу використовувалися описові конструкції. Це були сполуки, до складу яких входили інфінітив та фазові (*пасьло, *росьло, *јьто) чи модальні (*іпать, *носѡ) дієслова. Такі сполучення виражали можливість, бажаність, необхідність майбутньої дії. Систематично вживані конструкції згодом перетворились на складені форми майбутнього часу внаслідок синтаксичного зближення особової форми дієслова з інфінітивом¹.

Дослідники найдавніших слов'янських пам'яток зазначають, що у старослов'янських текстах, зокрема у Савиній книзі, складений майбутній вживається тоді, коли увага акцентується на дії, яка відбудеться у далекому майбутньому².

На початковому етапі становлення аналітичних форм майбутнього часу вони мали значення можливості, необхідності, а часове значення було периферійним, але поступово часове значення виходить на перший план, а модальне ослаблюється.

Абсолютні форми — *простий майбутній* та *I майбутній*; *відносні* — *майбутній у теперішньому*, *передмайбутній*, *майбутній у минулому*.

Проста форма — *простий майбутній*; *складені* — *I майбутній*, *майбутній у теперішньому*, *передмайбутній*, *майбутній у минулому*.

Абсолютні форми

Простий майбутній час

Ця форма була головним засобом вираження майбутнього абсолютного у старослов'янській мові. Вона передавалася особовими формами дієслів теперішнього часу. Напр.: *начьнѣ*, *коуплѣ*, *возьмѣ*. Лише одне дієслово *бъгъти* мало специфічні форми простого майбутнього, але ці фор-

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966. — С. 101.

² Бородич В.В. К истории форм настоящего времени глаголов совершенного вида в древнеболгарском языке // Уч. зап. ин-та славяноведения. — М., 1951. — Т. 3. — С. 385.

ми майбутнього часу мали особові закінчення і основу теперішнього часу за типом дієслів I класу.

У старослов'янській мові дієслово **бѣти** мало таку парадигму простого майбутнього:

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	бѣдѣ	бѣдемъ	бѣдѣвѣ
2 ос.	бѣдѣши	бѣдете	бѣдѣта
3 ос.	бѣдѣтъ	бѣдѣтъ	бѣдѣте

Різниця у значеннях між теперішнім та простим майбутнім визначалася найчастіше різницею у значеннях дієслівних основ доконаного та недоконаного виду: основи доконаного виду утворювали форми, які поступово набували значення майбутнього часу.

I майбутній час

Щодо значення цієї часової форми вчені висловлювали різні погляди: так, О. Потебня вважав, що вона виражала майбутню дію без додаткових відтінків; Г. Бірнбаум, навпаки, зазначав, що це синтаксичне сполучення, а не аналітична форма майбутнього часу, хоча й виконує функцію майбутнього; на думку А. Лескіна, описова конструкція мала значення емфатичного¹ майбутнього. У пам'ятках зустрічається дуже рідко, що дослідники пояснюють лише початком формування цієї часової форми у кирило-мефодіївську епоху.

За будовою I майбутній час — аналітична форма, яка утворювалася поєднанням особової форми теперішнього часу допоміжного дієслова **имати** та інфінітива.

Порядок елементів при побудові I майбутнього довільний, у реченні вони могли навіть розділитися іншими словами. Напр.: село коупиць **имамъ нѣждѣ изити и видѣти** е (Зогр. ев.).

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	имамъ знати	имамъ знати	имавѣ знати
2 ос.	имаши знати	имате знати	имата знати
3 ос.	иматъ знати	иматъ знати	имате знати

Допоміжне дієслово **имати** у таких сполученнях зовсім втратило своє лексичне значення і вживалося лише як показник особи і числа, інфінітив міг мати значення як доконаного, так і недоконаного виду.

На основі цієї форми утворилася складна форма майбутнього часу недоконаного виду української мови, яка сформувалася шляхом лексикалізації складових частин

¹ Емфатичний (гр. εμφατικός) — почуттєво-виразний.

аналітичної форми (інфінітив та допоміжне дієслово [и]му у постпозиції): *знатиму, ходитиму, робитиму*. Майбутній синтетичний недоконаного виду — специфічне явище української мови.

Відносні форми

Майбутній у теперішньому

Аналітична часова форма, яка утворюється поєднанням особової форми теперішнього часу допоміжного дієслова *хотѣти* та інфінітива.

	Одина	Множина	Двоїна
1 ос.	хоштѣ врати	хоштѣмь врати	хоштѣѣ врати
2 ос.	хоштѣши врати	хоштѣте врати	хоштѣта врати
3 ос.	хоштѣтъ врати	хотатъ врати	хоштѣте врати

Такий спосіб вираження майбутнього часу спостерігаємо не лише у слов'янських мовах, а й у румунській, албанській, що, на думку А. Мейє, є наслідуванням грецькому дієслову *εἶλω*¹.

На думку Ф. Буслаєва, це сполучення було описовою формою майбутнього часу; О. Потебня вважав її синкретичною формою і виділяв кілька значень цієї форми; П. Кузнецов наголошував на тому, що вона позначала не просто майбутню дію, а таку, яка обов'язково має відбутися. Більшість дослідників вказували на модальне забарвлення сполуки "інфінітив + *хотѣти*", пояснюючи це сильною модальністю дієслова *хотѣти*.

Щодо походження цієї форми Г. Бірнбаум зазначає, що ця аналітична форма "*choštŏ + інфінітив*" навряд чи мала слов'янське походження, і розвивалася під впливом іншомовних елементів, насамперед грецьких. Східнослов'янські мови таку форму майбутнього часу не зберегли, вона стала поширеною лише в окремих говірках словацької, сербсько-хорватській, болгарській, македонській мовах.

Майбутній у теперішньому засвідчений у пам'ятках мало, проте ця форма, поступово розвиваючись, перетворилася на основний засіб вираження майбутнього часу в південнослов'янських мовах.

Допоміжне дієслово *хотѣти* у таких конструкціях втрапило своє пряме лексичне значення і виступає лише як показник особи та числа. Напр.: *чьто хоштѣте ми дати и азъ вамъ прѣдаме и* (Мар. ев.).

¹ Мейє А. Общеславянский язык. — М., 1951. — С. 228.

Передмайбутній

Часова форма, яка вживалася дуже обмежено і засвідчена лише в Синайському требнику та Супрасльському рукописі, за будовою аналітична і утворюється поєднанням особової форми простого майбутнього часу допоміжного дієслова **вѣсти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л-**. Цей дієприкметник змінюється за родами та числами, але не відмінюється за відмінками.

Вживається у складних реченнях і означає майбутню дію, яка передує іншій майбутній дії. Напр.: **аште ли бждеть не добръ покаалъ са то да не приять бждеть въ свок отъчество** (Син. тр.).

Такі сполуки були поширені переважно у складнопідрядних реченнях із значенням умови, що й дало підстави дослідникам назвати їх формами умовного майбутнього. О. Потєбня доводить, що ця форма може вживатися як з умовним значенням, так і без відтінку умовності, тому пізніше дослідники відмовилися від терміна "умовний майбутній".

Зразок дієвідмінювання

О д н и н а			
	чол.рід	жін.рід	сер.рід
1 ос. бждж	зналъ	знала	знало
2 ос. бждешн	зналъ	знала	знало
3 ос. бждеть	зналъ	знала	знало
М н о ж и н а			
1 ос. бждемъ	знали	зналы	знала
2 ос. бждете	знали	зналы	знала
3 ос. бждятъ	знали	зналы	знала
Д в о ї н а			
1 ос. бждевъ	знала	зналъ	зналъ
2 ос. бждета	знала	зналъ	зналъ
3 ос. бждете	знала	зналъ	зналъ

Ця форма пізніше стала одним із головних засобів вираження майбутнього часу в мовах південних і західних слов'ян; у східних слов'ян вона збереглася нині лише у південно-західних говорах української мови: *буду робив, буду брав*.

Майбутній у минулому

Аналітична форма майбутнього часу, яка виражається сполученням особової форми імперфекта (форми минулого часу) допоміжного дієслова **хотѣти** та інфінітива. Означає майбутню дію, що характеризується з погляду минулого: **і вѣсть боуръ вѣтрына велиѣ. влѣны же вливахъ са въ ладнѣх. ѣко юже погрознѣти хотѣаше** (Мар. єв.).

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос. хотѣахъ брати	хотѣахомъ брати	хотѣаховѣ брати
2 ос. хотѣаше брати	хотѣашете брати	хотѣашета брати
3 ос. хотѣаше брати	хотѣахъ брати	хотѣашете брати

ФОРМИ МИНУЛОГО ЧАСУ

У старослов'янській мові функціонувало 4 форми минулого часу, які були успадковані з праслов'янської мови. Щодо походження цих форм можна відзначити лише, що одна з них — аорист — мала певні відповідники серед неслов'янських індоєвропейських мов, решта — це власне слов'янські новотвори.

Значеннєвий та структурний поділ форм минулого часу є аналогічним до поділу форм майбутнього часу: за значенням вони поділяються на *абсолютні* (аорист) та *відносні* (імперфект, перфект, плюсквамперфект); за будовою — на *прості* (аорист, імперфект) та *складені* (перфект, плюсквамперфект).

Прості форми минулого часу

Аорист

Аорист мав два різновиди: *асигматичний*, або *простий* (*безсуфіксний*), та *сигматичний* (*суфіксальний*). Аорист означав простий минулий час, який вказував, що дія в минулому тривала невеликий проміжок часу і була завершена.

Аорист простий (безсуфіксний)

Простий аорист творився від односкладних інфінітивних основ на приголосний, до яких безпосередньо додавалося особове закінчення без уживання суфікса. Цей різновид аориста утворювався від закритих безсуфіксних дієслівних основ *I* класу, як префіксальних, так і безпрефіксних. Використання лише закритих коренів робило неможливим утворення цієї форми від дієслів з кореневим голосним *-е* типу *вести*, *нести*, *реци*. Утворювався простий аорист також від дієслівних основ *II* класу, при цьому обов'язково відкидався суфікс *-нж-*, а основа мала закінчуватися на приголосний. У пам'ятках зафіксовано також форми простого аориста, утворені від дієслова *ити*, основа якого виступає у формі *ид-*, та дієслова *ов-рести* (або *сь-рѣсти*), що за показником інфінітива подібне до дієслів *I* класу, а форми теперішнього часу утворює за зразком дієслів *III* класу.

Зразок дієвідмінювання

	Інфінітив	моцн	ити	обрѣсти	двигнѣти
Однина	1 ос.	могъ	идъ	обрѣтъ	двигъ
	2 ос.	може	иде	обрѣте	двиге
	3 ос.	може	иде	обрѣте	двиге
Множина	1 ос.	могомъ	идомъ	обрѣтомъ	двигомъ
	2 ос.	можете	идете	обрѣтете	двигете
	3 ос.	могж	идж	обрѣтж	двигж
Двоїна	1 ос.	моговѣ	идовѣ	обрѣтовѣ	двиговѣ
	2 ос.	можета	идета	обрѣтета	двигета
	3 ос.	можете	идете	обрѣтете	двигете

Дослідники вважають, що особові форми простого аориста паралельні формам одного з імперфектів давньогрецької мови та імперфекта давньоіндійської мови. Зустрічається він переважно у найдавніших пам'ятках: Маріїнському євангелію, Зографському євангелію, Збірнику Клоца, Синайському псалтирі та ін. Поступово вживання форм простого аориста обмежується, він витісняється формами сигматичного аориста, який запозичив від простого форми 2 та 3 особи однини.

Аорист сигматичний (суфіксальний)

Термін "сигматичний" утворено від назви грецької літери "сигма". Ця літера у грецькій мові передає звук [с], який виступав суфіксом при творенні цієї часової форми. Вживання грецької назви викликалося тим, що в грецькій мові аналогічний суфікс використовувався для творення одного з грецьких аористів, а також тим, що вчені висловлюють гіпотезу про спільне походження слов'янського та грецького суфіксів.

Сигматичний аорист утворювався від інфінітивної основи, до якої додається суфікс аориста *-с-*, який чергується з *-х-*, *-ш-*, та особове закінчення. Суфікс *-с-* мав такі варіанти:

- *-с-* 2 ос. мн., 2, 3 ос. дв.;
- *-х-* 1 ос. усіх чисел;
- *-ш-* 3 ос. мн.

Якщо основа закінчувалася на голосний, то суфікс приєднувався безпосередньо до основи: *моли-с-те*, *видѣ-с-те*, *зна-с-те*.

Зразок дієвідмінювання сигматичного аориста з основою на голосний

	Інфінітив	знати	молити	видѣти
Однина	1 ос.	знахъ	молихъ	видѣхъ
	2 ос.	зна	моли	видѣ
	3 ос.	зна	моли	видѣ

Множина	1 ос.	знахомъ	молихомъ	видѣхомъ
	2 ос.	знасте	молисте	видѣсте
	3 ос.	знаша	молиша	видѣша
Двоїна	1 ос.	знаховѣ	молиховѣ	видѣховѣ
	2 ос.	знаста	молиста	видѣста
	3 ос.	знасте	молисте	видѣсте

У дієслів, основа яких дорівнювала кореню (з префіксом чи без нього) і закінчувалася на голосний, у формах 2 та 3 ос. одн. аориста могло додаватися вторинне закінчення -тъ: так, паралельно могли вживатися форми *въза* і *възатъ*; *прия* і *прятъ*.

Якщо основа інфінітива закінчувалася на приголосний, то при творенні сигматичного аориста розрізняються два його різновиди: *архаїчний* та *новий*.

Сигматичний архаїчний аорист утворювався шляхом приєднання аористичного суфікса -с- безпосередньо до основи інфінітива, тому він міг утворюватися від дієслів I класу та дієслова V класу *исти* (з *jed-ti).

Зразок дієвідмінювання сигматичного архаїчного аориста

	Інфінітив	вести	решти
Однина	1 ос.	вѣсь	рѣхъ
	2 ос.	веде	рече
	3 ос.	веде	рече
Множина	1 ос.	вѣсомъ	рѣхомъ
	2 ос.	вѣсте	рѣсте
	3 ос.	вѣса	рѣша
Двоїна	1 ос.	вѣсовѣ	рѣховѣ
	2 ос.	вѣста	рѣста
	3 ос.	вѣсте	рѣсте

При утворенні сигматичного архаїчного аориста форми 2 та 3 ос. одн. за походженням були формами простого аориста і закінчувалися на -е.

Сигматичний новий аорист утворювався додаванням суфікса не безпосередньо до основи інфінітива, а за допомогою приєднувального голосного [o]. При цьому форми 2 і 3 особи однини теж утворювалися за типом простого аориста.

Зразок дієвідмінювання сигматичного нового аориста

	Інфінітив	решти	вести
Однина	1 ос.	рекохъ	ведохъ
	2 ос.	рече	веде
	3 ос.	рече	веде

	1 ос.	рекохомъ	ведохомъ
Множина	2 ос.	рекосте	ведосте
	3 ос.	рекоша	ведоша
	1 ос.	рекоховѣ	ведоховѣ
Двоїна	2 ос.	рекоста	ведоста
	3 ос.	рекосте	ведосте

Зразок гієвідмінювання сигматичного аориста атематичних дієслів

	Інфінітив	БЪТИ	В'ЄД'ЄТИ	ГАСИ	ДАТИ
Однина	1 ос.	бъхъ	в'єд'єхъ	гасъ, гахъ	дахъ
	2 ос.	бъ, бьстѣ	в'єд'є	гасѣ	дасѣ, да
	3 ос.	бъ, бьстѣ	в'єд'є	гасѣ	дасѣ, да
Множина	1 ос.	бъхомъ	в'єд'єхомъ	гасомъ, гахомъ	дахомъ
	2 ос.	бьсте	в'єд'єсте	гасе	дасе
	3 ос.	бьша	в'єд'єша	гаса, гаша	даша
Двоїна	1 ос.	бьховѣ	в'єд'єховѣ	гасовѣ, гаховѣ	даховѣ
	2 ос.	бьста	в'єд'єста	гаста	даста
	3 ос.	бьсте	в'єд'єсте	гасе	дасе

Значення та походження форм аориста

Щодо значення аориста у спільнослов'янській та старослов'янській мовах учені висловлюють різні думки: одні вважають, що вживання аориста тісно пов'язано з вираженням завершеності дієслівної дії, тому аорист, утворений від дієслів як доконаного, так і недоконаного виду має значення завершеності дії. Напр.: *по немь нѣж оученици его* (Асс. єв.) має значення "за ним пішли учні його".

Інші дослідники (А. Мейє, А. Лескін) висловлюють думку, що аорист означає будь-яку дію безвідносно до видової межі і тому може перекладатися із значенням завершеності та незавершеної дії.

Простий аорист у спільнослов'янській мові утворювався додаванням до основи інфінітива на приголосний поєднувальних голосних [o], [e] та дієслівних закінчень. Вживання цих голосних мало певні закономірності: [o] вживався у формах 1 ос. одн., мн. та дв., а також у 3 ос. мн.; [e] вживався у решті форм.

Наприклад, простий аорист від дієслова *могти* [moŋ'ti] < *mogti утворювався таким чином:

1 ос. одн. — *mog-o-n > *mog-ŷ-n > *mogŷ. При творенні форм голосний [o] зазнавав посилення лабіалізації і поступово переходив у голосний [ŷ], який на слов'янському ґрунті закономірно перетворився на [ъ], а кінцевий приголосний [n], який закривав склад, поступово втрачався.

2 ос. одн. — *mog-e-s> *može.

3 ос. одн. — *mog-e-t> *mož'e. Задньоязиковий [g] перед голосним переднього ряду змінювався на [ž], а кінцеві приголосні [s, t] за законом відкритого складу втрачалися.

1 ос. мн. — *mog-o-mos> *mog-o-mūs> *mogomъ. Голосний [o] зазнавав посилення лабіалізації і переходив у голосний [u], який на слов'янському ґрунті давав [ъ], а кінцевий приголосний, який закривав склад, втрачався.

2 ос. мн. — *mog-e-te> *mož'ete.

3 ос. мн. — *mog-o-nt> *mogot> *mogō. Дифтонгічне сполучення [ol] перед наступним приголосним закривало склад, і тому воно закономірно монофтонгізувалося, утворивши носовий голосний [o], а кінцевий приголосний втратився.

1 ос. дв. — *mog-o-ve> *mogove.

2 ос. дв. — *mog-e-ta> *mož'eta.

3 ос. дв. — *mog-e-te> *mož'ete.

Сигматичний аорист в спільнослов'янській мові утворювався шляхом приєднання до інфінітивної основи аористичного суфікса *-s-* та особового закінчення. Для приєднання особових закінчень у формах 1 ос. одн., мн. та дв. використовувався приєднувальний голосний [o]. Якщо основа інфінітива закінчувалася на індоєвропейські [i], [z], [r], [k], то суфікс *-s-* після цих звуків у праслов'янській мові змінювався на *-ch-*, крім тих випадків, коли він входив до складу сполучень *št*. Під впливом таких форм у праслов'янській мові суфікс *-ch-* почав вживатися також в аористичних утвореннях від інфінітивних основ на *-b̥, -a-*.

1 ос. одн. — *moli-s-on> *molichъn> *molichъ

2 ос. одн. — *moli-s-s> *moli

3 ос. одн. — *moli-s-t> *moli

1 ос. мн. — *moli-s-o-mos> *molichomъs> *molichomъ

2 ос. мн. — *moli-s-te> *moliste

3 ос. мн. — *moli-s-nt>*molichint>*molichet>*moliš'ę

1 ос. дв. — *moli-s-o-ve> *molichove

2 ос. дв. — *moli-s-ta> *molista

3 ос. дв. — *moli-s-te> *moliste

Форми сигматичного аориста, які поступово витіснили простий аорист, не зустрічаються у найдавніших пам'ятках: Синайському псалтирі, Збірнику Клоца, Маріїнському євангелії, але фіксуються у Синайському требнику, Ассеманійовому євангелії і вживаються паралельно зі старими у Зографському євангелії. Якщо в давньоболгарській мові під впливом давньомакедонської традиції форми простого аориста ще досить поширені, то руські церковно-

слов'янські пам'ятки фіксують лише нові форми Так, в Остромировому євангелі архаїчні форми трапляються лише у вигляді перекручень чи неправильних вживань, напр 3 ос одн **приде** замість 3 ос мн **придѣ** (Мар єв), (**придоша** Зоґр єв, Сав кн) та 2 ос мн **възможете** як форма майбутнього часу Якщо ж у тексті церковнослов'янської пам'ятки руської редакції зустрічаються форми асигматичного аориста (напр, в перекладі Хроніки Амартола), то це свідчить про давньомакедонське або частіше західнослов'янське походження тексту Справа в тому, що західні пам'ятки досить послідовно вживають старі форми так, у сербському Мирославовому євангелі др пол XII ст вони збереглися краще, ніж у Зоґрафському євангелі, тому наявність архаїчних форм підтверджує швидше не давній характер пам'ятки, а її західнослов'янське походження

Імперфект

Імперфект у старослов'янській мові мав значення минулого часу з відтінком тривалості чи повторюваності дії і утворювався, як правило, від дієслів недоконаного виду, хоча пам'ятки фіксують поодинокі приклади імперфекта від дієслів доконаного виду Напр форма **дадѣаше** (Супр) утворена від дієслова доконаного виду **дати**

Перекладати форми імперфекта слід дієсловами недоконаного виду

Утворювався імперфект від основи інфінітива, до якої додавався суфікс **-ѣах-**, **-ах-** та особове закінчення У вживанні цих суфіксів були певні закономірності

1 Суфікс **-ах-** приєднувався до інфінітивних основ на **-а**, **-ѣ**. Така основа могла бути у дієслів

— I класу **бѣра-ти** — **бѣраахъ**;

— III класу **зна-ти** — **знаахъ**; **грѣ-ти** — **грѣахъ**,

— IV класу **горѣ-ти** — **горѣахъ**; **крича-ти** — **кричаахъ**.

2 Суфікс **-ѣах-** приєднувався до таких інфінітивних основ

— основ на приголосний дієслів I класу **нес-ти** — **несѣахъ** Якщо при цьому в інфінітиві було сполучення [cm], яке утворилося з [*dt(*tt)], то при творенні форм імперфекта зубний приголосний відновлювався **вєс-ти** < *vedti — імперфект — **вєдѣахъ** Якщо давня інфінітивна основа закінчувалася на задньоязиковий приголосний [*g, *k], який у формах старослов'янських дієслів був затемненим, то він відновлювався Проте зазнаючи впливу наступного голосного переднього ряду **-ѣ**, який входив до складу суфікса, задньоязикові в результаті дії закону I палаталізації змінилися відповідно **g>ж**; **k>ч**, а голосний

[e] після новоутвореного шиплячого змінювався на [a]
Суфікс імперфекта у таких дієсловах виступає у вигляді
аах- рєштн<тєк-ті — рєчааахъ, моштн<тог-ті — можааахъ.

— основ дієслів II класу При цьому носовий голосний
основи -ж втрачався, а суфікс імперфекта приєднувався
безпосередньо до приголосного [н] кликнѣти — кликнѣаахъ

— основ на -н дієслів IV класу Суфікс імперфекта у
таких дієслів виступав у формі -аахъ хвалити — хвалѣ-
аахъ; ловити — ловааахъ; свѣтити — свѣщааахъ.

— за допомогою суфікса -ѣахъ утворювався імперфект
від атематичного дієслова пастн: пастн<пастн — пдѣаахъ
Особливим способом утворювався імперфект від одно-
складних інфінітивних основ на голосний -ы-, -и-, -оу- типу
крѣтити, чоутити, пити. Суфікс імперфекта виступав у формі
аахъ крѣпааахъ, чоупааахъ, пипааахъ Якщо ж в основі інфініти-
ва були неповноголосні сполучення -ра-, -ла-, -лѣ-, то імпер-
фект утворювався не від основи інфінітива, а від основи
теперішнього часу, до якої додавався суфікс -аахъ

Основа інфінітива	Основа тепер часу	Імперфект
клати	колетє	колѣаахъ
млѣти	мелетє	мелѣаахъ
брати	боретє	борѣаахъ

Подібним способом утворювався імперфект від дієсло-
ва пѣти — поѣаахъ

Дієслово бѣти в значенні імперфекта мало два ряди
форм I форма була за значенням і за будовою імперфек-
том, II форма була за значенням імперфектом, а за будо-
вою — сигматичним аористом

		I форма	II форма
Однина	1 ос	бѣахъ	бѣхъ
	2 ос	бѣашє	бѣ
	3 ос	бѣашє	бѣ
Множина	1 ос	бѣахомъ	бѣхомъ
	2 ос	бѣашєтє	бѣстє
	3 ос	бѣахъ	бѣшѣ
Двоина	1 ос	бѣаховѣ	бѣховѣ
	2 ос.	бѣашєтѣ	бѣстѣ
	3 ос.	бѣашєтє	бѣстє

Зразок дієвідмінювання імперфекта

I клас

	Інфінітив	нести	пєци	моци	бѣрати
Однина	1 ос	несѣахъ	пєчааахъ	можааахъ	бѣрааахъ
	2 ос	несѣашє	пєчаашє	можаашє	бѣраашє
	3 ос	несѣашє	пєчаашє	можаашє	бѣраашє

Множина	1 ос. несѣахомъ	печаахомъ	можаахомъ	вьраахомъ
	2 ос. несѣашете	печаашете	можаашете	вьраашете
	3 ос. несѣахъ	печаахъ	можаахъ	вьраахъ
Двоіна	1 ос. несѣаховѣ	печааховѣ	можааховѣ	вьрааховѣ
	2 ос. несѣашета	печаашета	можаашета	вьраашета
	3 ос. несѣашете	печаашете	можаашете	вьраашете

II клас

	Инфінітив	сѣхнѣти	тонѣти
Одина	1 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
	2 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
	3 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
Множина	1 ос.	сѣхнѣахомъ	тонѣахомъ
	2 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете
	3 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
Двоіна	1 ос.	сѣхнѣаховѣ	тонѣаховѣ
	2 ос.	сѣхнѣашета	тонѣашета
	3 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете

III клас

	Инфінітив	крыти	пити	чоути	пѣти
Одина	1 ос.	крытаахъ	питаахъ	чоутаахъ	пѣтаахъ
	2 ос.	крытааше	питааше	чоутааше	пѣтааше
	3 ос.	крытааше	питааше	чоутааше	пѣтааше
Множина	1 ос.	крытаахомъ	питаахомъ	чоутаахомъ	пѣтаахомъ
	2 ос.	крытаашете	питаашете	чоутаашете	пѣтаашете
	3 ос.	крытаахъ	питаахъ	чоутаахъ	пѣтаахъ
Двоіна	1 ос.	крытааховѣ	питааховѣ	чоутааховѣ	пѣтааховѣ
	2 ос.	крытаашета	питаашета	чоутаашета	пѣтаашета
	3 ос.	крытаашете	питаашете	чоутаашете	пѣтаашете

IV клас

	Инфінітив	хвалити	носити	лазити
Одина	1 ос.	хвалтаахъ	ноштаахъ	лажаахъ
	2 ос.	хвалтааше	ноштааше	лажааше
	3 ос.	хвалтааше	ноштааше	лажааше
Множина	1 ос.	хвалтаахомъ	ноштаахомъ	лажаахомъ
	2 ос.	хвалтаашете	ноштаашете	лажаашете
	3 ос.	хвалтаахъ	ноштаахъ	лажаахъ
Двоіна	1 ос.	хвалтааховѣ	ноштааховѣ	лажааховѣ
	2 ос.	хвалтаашета	ноштаашета	лажаашета
	3 ос.	хвалтаашете	ноштаашете	лажаашете

	Інфінітив	частин	в'єд'єти	дати
Однина	1 ос.	ѡдѣахъ	в'єдѣахъ	дадѣахъ
	2 ос.	ѡдѣаше	в'єдѣаше	дадѣаше
	3 ос.	ѡдѣаше	в'єдѣаше	дадѣаше
Множина	1 ос.	ѡдѣахомъ	в'єдѣахомъ	дадѣахомъ
	2 ос.	ѡдѣашете	в'єдѣашете	дадѣашете
	3 ос.	ѡдѣахж	в'єдѣахж	дадѣахж
Двоїна	1 ос.	ѡдѣаховѣ	в'єдѣаховѣ	дадѣаховѣ
	2 ос.	ѡдѣашета	в'єдѣашета	дадѣашета
	3 ос.	ѡдѣашете	в'єдѣашете	дадѣашете

У старослов'янських пам'ятках XI ст. зафіксовано ряд змін, що спостерігалися при творенні імперфекта.

1. Дедалі більшого поширення набуває творення імперфекта не від основи інфінітива, а від основи теперішнього часу. Напр.: **зъвати**—**зъвааше** (Мар. єв.), але зустрічаються форми **зовѣаше**, **зовѣахж** (Супр.), утворені від основи **зовеѣ**.

2. У формах 2 ос. мн. та 2, 3 ос. дв. поряд з традиційними закінченнями імперфекта починають вживатися закінчення **-асте**, **-аста**, які утворилися під впливом форм сигматичного аориста. Напр.: 2 ос. мн. **помъшлѣашете** (Зоґр. єв.), але **помъшлѣасте** (Асс. єв., Остр. єв.); 2 ос. дв. **искашета** (Мар. єв., Зоґр. єв.), але **искаста** (Сав. кн.); 3 ос. дв. **вьпиѣшете** (Мар. єв.), але **вьпиѣасте** (Асс. єв.), **вьпиаста** (Сав. кн.).

3. У результаті фонетичних процесів асиміляції та стягнення голосних починають вживатися стягнені форми імперфекта. Напр.: **слоужити**—**слоужааше** (Мар. єв., Зоґр. єв.), але **слоужаше** (Сав. кн.); **вьпрашааше** (Зоґр. єв., Мар. єв.), але **вьпрашаше** (Мар. єв., Сав. кн.); **нсхождааше** (Зоґр. єв., Мар. єв.), але **нсхождаше** (Сав. кн.). Нестягнені форми імперфекта переважають у Зоґрафському, Маріїнському, Остромировому єванґеліях, а стягнені частіше зустрічаються в Супрасльському рукописі і особливо у Савиній книзі.

Слов'янський імперфект не має аналогів у інших індоєвропейських мовах, оскільки ця часова форма утворилася після розпаду індоєвропейської мови-основи і належить до власне праслов'янських утворень.

Складені форми минулого часу

Для творення аналітичних форм минулого часу у спільнослов'янській мові використовувалися специфічні морфологічні одиниці, які пізніше отримали назву "невідміню-

вані активні дієприкметники минулого часу на -л-". Ці дієприкметники утворювалися від основи інфінітива, до якої додавався суфікс -л- та граматичний показник роду і числа.

	Інфінітив	БЪРАТИ	ДАТИ
Однина	чол. рід	БЪРАЛЪ	ДАЛЪ
	сер. рід	БЪРАЛО	ДАЛО
	жін. рід	БЪРАЛА	ДАЛА
Множина	чол. рід	БЪРАЛИ	ДАЛИ
	сер. рід	БЪРАЛА	ДАЛА
	жін. рід	БЪРАЛЫ	ДАЛЫ
Двоїна	чол. рід	БЪРАЛА	ДАЛА
	сер. рід	БЪРАЛѢ	ДАЛѢ
	жін. рід	БЪРАЛѢ	ДАЛѢ

Вчені висловлюють думку про те, що ці дієприкметники в давній період змінювалися за відмінками, але сфера їх вживання була обмежена використанням складового елемента аналітичних форм минулого часу, тому, втративши можливість самостійного вживання, вони поступово втратили систему відмінювання. В іменній формі вони збереглися в болгарській мові, де досить часто вживаються: *недоял* — набридлий, *ослабнал* — ослаблий.

Перфект

Перфект (передтеперішній) означає минулу дію, яка своїм результатом пов'язана з теперішнім. Значення старослов'янського перфекта не зовсім точно відповідає своїй назві, бо воно не пов'язане із поняттям доконаного виду, адже латинська назва *perfectum* буквально означає доканий, завершений, зроблений.

Утворювався перфект поєднанням особової форми теперішнього часу дієслова *БЪТИ* та активного дієприкметника минулого часу на -л-. Категорії роду і числа дієприкметника при цьому зумовлюються аналогічними граматичними категоріями іменника, до якого належить це часове утворення.

Утворення форм перфекта

		чол. рід	сер. рід	жін. рід
Однина	1 ос.	ДАЛЪ КСМЪ	ДАЛО КСМЪ	ДАЛА КСМЪ
	2 ос.	ДАЛЪ КСИ	ДАЛО КСИ	ДАЛА КСИ
	3 ос.	ДАЛЪ КСТЪ	ДАЛО КСТЪ	ДАЛА КСТЪ
Множина	1 ос.	ДАЛИ КСМЪ	ДАЛА КСМЪ	ДАЛЫ КСМЪ
	2 ос.	ДАЛИ КСТЕ	ДАЛА КСТЕ	ДАЛЫ КСТЕ
	3 ос.	ДАЛИ СЪТЪ	ДАЛА СЪТЪ	ДАЛЫ СЪТЪ

	1 ос.	дала ксвѣ	далѣ ксвѣ	далѣ ксвѣ
Двоіна	2 ос.	дала кста	далѣ кста	далѣ кста
	3 ос.	дала ксте	далѣ ксте	далѣ ксте

Порядок складових частин у перфекта довільний, хоча частіше допоміжне дієслово стоїть після дієприкметника. Напр.: мынѣ николиже не далѣ еси козылате (Мар. єв.); что кси сътвориалъ (Зогр. єв.). Зрідка між ними може стояти інше слово. Напр.: сътвориалъ ѿ еси (Зогр. єв.).

Допоміжне дієслово у формах перфекта опускається дуже рідко і лише у 3 ос. одн.: такі усічені форми фіксуються тільки в Супрасльському рукописі та Зографському євангелії. Напр.: чоудо сътвориалъ зьраштинимъ; чисма же напл'ьнилъ; и печаль...оутѣшилъ (Супр.); вждеть во тьгда скръвь...ѣкаже не была (Зогр. єв.).

Подальша доля перфекта у слов'ян різна: у східнослов'янських та західнослов'янських мовах він став головним засобом вираження минулого часу, хоча й зазнавав постійних змін: так, в українській мові втрачено допоміжне дієслово, а вказівка на особу здійснювалася приєднанням особового займенника, при цьому суфікс *-л-* змінився на *-в-*.

<u>старосл. мова</u>	<u>укр. мова</u>	<u>рос. мова</u>
<u>хвалилѣ ксмѣ</u>	я хвалив	я хвалил
<u>хвалилѣ кси</u>	ти хвалив	ты хвалил
<u>хвалилѣ кстѣ</u>	він хвалив	он хвалил

У російській мові перфект став єдиним засобом вираження минулого часу, хоча дієприкметник сприймається як часова форма дієслова; у польській мові до дієприкметника стала додаватися усічена особова форма допоміжного дієслова: *dal jsem > dalem; dal jes > dales; dali jesmy > dalismy; dali jescie > daliscie*, а у формах 3 ос. одн. та мн. допоміжне дієслово зовсім зникло: *dal, dali*. У болгарській та сербській мовах збереглася досить складна система форм минулого часу, але в сербській мові перфект є основним засобом вираження минулого часу.

Плюсквамперфект

Відносна часова форма, яка означала давноминулу дію, тобто таку, яка передувала іншій минулій дії. За будовою аналітична: творилася поєднанням активного дієприкметника минулого часу на *-л-* та особової форми допоміжного дієслова *бъти* в імперфекті. Напр.: гла ки нисѣ даждѣ ми пити оученици во кого ошьли бѣахъ въ градъ (Остр. єв.) — (Сказав їй Ісус: "Дай мені пити", бо його учні пішли (ще раніше) в місто).

	Інфінітив нести	хвалити
Однина	1 ос. неслъ, -о, -а бѣахъ	хвалилъ, -о, -а бѣахъ
	2 ос. неслъ, -о, -а бѣаше	хвалилъ, -о, -а бѣаше
	3 ос. неслъ, -о, -а бѣаше	хвалилъ, -о, -а бѣаше
Множина	1 ос. несли, -а, -ы бѣахомъ	хвалили, -а, -ы бѣахомъ
	2 ос. несли, -а, -ы бѣашете	хвалили, -а, -ы бѣашете
	3 ос. несли, -а, -ы бѣахъ	хвалили, -а, -ы бѣахъ
Двоїна	1 ос. несла, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ
	2 ос. несла, -ѣ, -ѣ бѣашета	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣашета
	3 ос. несла, -ѣ, -ѣ бѣашете	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣашете

Доля плюсквамперфекта в сучасних слов'янських мовах різна: він зберігся у мовах південних та західних слов'ян, а в українській фіксуються лише окремі залишки типу *знав був, ходив був*.

ІМЕННИ (НЕОСОБОВІ) ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ

Іменними, або неособовими, формами називаються утворення від дієслівних основ, які, зберігаючи окремі дієслівні граматичні категорії (виду, стану та обмежено часу), характеризуються показниками іменних частин мови. Серед них виділяють *невідмінювані форми* (інфінітив, супін); *відмінювані* (дієприкметник) та *скам'яніла дієприкметникова форма* (дієприслівник).

Інфінітив

Характерною ознакою старослов'янського інфінітива був суфікс *-ти*, який присднувався до інфінітивної основи. Цей давній суфікс інфінітива **-ti* вважають залишком одного з вимерлих у спільнослов'янській мові відмінкових закінчень. За походженням інфінітив був віддієслівним іменем і в минулому поєднував показники дієслова та імені, тобто означав водночас і предметне поняття, і процес. Про зв'язок інфінітива з іменами свідчить функціонування його в багатьох мовах як іменника. У старогрецькій мові інфінітив, вжитий з артиклем середнього роду *το*, набував значення іменника середнього роду; аналогічно в сучасній німецькій мові — інфінітив у поєднанні з артиклем середнього роду *das* має значення іменника середнього роду (*das Lesen* — читання); у латинській мові збереглося навіть відмінювання інфінітива.

При утворенні інфінітива від основ на голосний перед суфіксом **-ti* фонетичні зміни не відбувалися: *бра-ти, ходити, минж-ти*. Якщо ж суфікс присднувався до основи на приголосний, то відбувалися різні фонетичні зміни. Ці

зміни відбулися ще на праслов'янському ґрунті, і тому для виділення основи інфінітива слід реконструювати її первинний вигляд. При цьому треба зважати на такі зміни.

1. Давні кінцеві приголосні основи [ʰb], [ʰp], [ʰv] зникли, а [ʰd], [ʰt], [ʰz] змінилися в [ʰs]: *гребж* — *гретн* < *grebtj; *тепж* (бити) — *тетн* < *teptj; *плетж* — *плетн* < *plestj < *pletj; *падж* — *пасти* < *padtj. 2. Давні приголосні [ʰg], [ʰk], [ʰch] перед суфіксальним [-ʰt] змінилися на сполучення [ʰšt]: *mogti > *моци*; *rekti > *реци*; *vьсhti > *врѣци*.

За морфологічною бугвою інфінітив поділяється на дві групи:

1) інфінітив, основа якого дорівнює кореню: *вра-ти*, *зна-ти*, *спа-ти*, *рас-ти*;

2) інфінітив, основа якого ускладнена суфіксом:

-нж-: *клик-нж-ти*, *сх-нж-ти*, *гас-нж-ти*;

-ѣ-: *вид-ѣ-ти*, *стар-ѣ-ти*, *сед-ѣ-ти*, *гор-ѣ-ти*;

-н-: *твор-н-ти*, *вод-н-ти*, *плод-н-ти*, *ход-н-ти*;

-а-: *дрьж-а-ти*, *крич-а-ти*, *вѣж-а-ти*, *лѣг-а-ти*;

-ва-, -ова-, -ева-: *оуби-ва-ти*, *мил-ова-ти*, *врач-ева-ти*.

Інфінітив передає загальну назву дії без чіткої її характеристики та додаткових ознак.

В індоєвропейській мові інфінітив відмінювався за зразком *-ī основ, однак поступово втратив систему відмінювання і перетворився на незмінювану форму. Закінчення *-ti більшість учених вважає за скам'янілу форму давального відмінка однини.

Супін

До неособових дієслівних форм належав також супін, що був скам'янілою іменною формою знахідного відмінка однини з основою на *-ū. Показником супіна було закінчення -тъ, яке походило з індоєвропейського суфікса *-tū. Це закінчення приєднувалося до основи інфінітива: *нес-ти* — *нестъ*; *видѣ-ти* — *видѣтъ*; *лови-ти* — *ловитъ*.

Супін мав значення знахідного мети, тому вживався при дієсловах руху. Напр.: *приде жена отъ самария почрѣтъ воды* (Остр. ев.); *иже инде коупно утро наитъ дѣлатель виноградоу свокмоу* (Мар. ев., Асс. ев., Сав. кн.).

Іншою характерною особливістю вживання супіна в реченні було те, що він потребував після себе додатка у формі родового відмінка. Напр.: *идж рыеъ ловитъ* (Сав. кн., Зоґр. ев., Мар. ев.); *пришелъ еси сѣмо прѣжде врѣмене мжчитъ насъ* (Мар. ев., Зоґр. ев., Асс. ев.).

При творенні супіна від основ, які закінчувалися на задньоязикові г, к замість форм *ретъ* (*ректъ*), *жетъ* (*жегтъ*) під впливом інфінітива утворюються форми

рештъ, жештъ (інфінітив решти, жешти). Напр.: *огнь придъ вѣврѣштъ въ земляж* (Мар. ев.).

Форми супіна в старослов'янській мові починали вже занепадати, їх поступово витісняв інфінітив. Сучасні слов'янські мови, за винятком словенської та нижньолюжицької, втратили супін.

Дієприкметник

У спільнослов'янській мові функціонували дієприкметники, тобто віддієслівні прикметники, які творилися за допомогою особливих суфіксів. Оскільки вони утворювалися від дієслівних основ, то й зберігали ту саму категорію виду; крім того, вони мали дієслівні категорії стану та обмежено — категорії часу. З прикметником їх об'єднували спільні граматичні категорії роду, числа й відмінка, які залежали від іменника, з яким вони поєднувалися в реченні.

За окремими морфологічними показниками та синтаксичними особливостями дієприкметники поділяються на дві основні групи: *активні* та *пасивні*.

Активні дієприкметники

Ця група дієприкметників була характерною для спільнослов'янської мови, починаючи з раннього її періоду. Вони мають своє продовження в усіх сучасних слов'янських мовах і бувають дієприкметниками теперішнього та минулого часу. Характерною особливістю уживання їх у старослов'янській мові є те, що вони не пов'язувались за значенням з вираженням теперішнього чи минулого часу і зберігали ці назви лише за традицією.

Активні дієприкметники теперішнього часу

Активні дієприкметники теперішнього часу в спільнослов'янській мові творилися за допомогою суфіксів **-atj-*, **-jatj-*, **-etj-*. Оскільки сполучення [ʔtj] дало різні рефлексії в окремих слов'янських мовах, в старослов'янській мові ці суфікси представлено у вигляді *-шт-*, *-шт-*; у східнослов'янських мовах — *-уч-*, *-юч-*, *-ач-*, *-яч-*; в польській мові — *-ас-*, *-яс-*.

Ці дієприкметники старослов'янської мови утворювалися від дієслівної основи теперішнього часу додаванням суфіксів *-шт-* (для дієслів I, II, III, V класів) та *-шт-* (для дієслів IV класу). Напр.: *Море же вѣтроу велккоу дъхажкоу вѣсташе* (Остр. ев.); *Мимоходаше хоуѣбахоу ког покрыважше главами свонми и глаголюще* (Остр. ев.).

Вживання цих суфіксів визначалося приналежністю дієслова до певного класу: дієприкметник утворювався

приєднанням суфікса до основ теперішнього часу в тому вигляді, який вони мали у 3 ос. мн.: **вержѣтъ** — **вержѣшт-**, **несжѣтъ** — **несжѣшт-**; **хвалѣтъ** — **хвалѣшт-**, **носѣтъ** — **носѣшт-**.
Порушення цієї закономірності спостерігаємо лише в атематичних дієсловах **дати**, **ѣсти**, **вѣдѣти**, у яких форма 3 ос. **дадѣтъ**, **ѣдѣтъ**, **вѣдѣтъ**, а дієприкметники творяться за допомогою суфікса **-жшт-**: **даджшт-**, **ѣджшт-**, **вѣджшт-**.

Активні дієприкметники теперішнього часу мають коротку та повну форми і відмінюються за м'яким варіантом коротких та повних прикметників, маючи певні особливості.

Короткі дієприкметники:

— у називному відмінку однини дієприкметники чоловічого та середнього родів не мають суфіксів **-жшт-**, **-шт-**, а закінчуються на **-ы** (утворені від основ дієслів I, II, V класів) та **-ѣ** (утворені від основ дієслів III, IV класів). Напр.: **несѣы**, **двигѣы**, **знаѣѣ**, **молаѣ**;

— дієприкметники жіночого роду в називному відмінку однини після суфіксів **-жшт-**, **-шт-** мають закінчення **-и**. Напр.: **несжѣшти**, **знаѣжѣшти**, **молаѣшти**.

Творення дієприкметників

Дієприкметники, утворені від основ I, II, V класів

Інфінітив	Форма 3 ос. мн. тепер. часу	Дієприкм. чолов. та сер. роду	Дієприкм. жіноч. роду
<i>I клас</i>			
нести	нес-ѣтъ	несѣы	несжѣшти
вести	вед-ѣтъ	ведѣы	веджѣшти
пещи	пек-ѣтъ	пекѣы	пекжѣшти
грѣти	грѣб-ѣтъ	грѣбѣы	грѣбжѣшти
<i>II клас</i>			
сѣхнѣти	сѣхн-ѣтъ	сѣхнѣы	сѣхнѣшти
гѣбнѣти	гѣбн-ѣтъ	гѣбнѣы	гѣбнѣшти
<i>V клас</i>			
бѣти	с-ѣтъ	сѣы	сѣѣшти
ѣсти	ѣд-ѣтъ	ѣдѣы	ѣдѣшти
вѣдѣти	вѣд-ѣтъ	вѣдѣы	вѣдѣшти
дати	дад-ѣтъ	дадѣы	дадѣшти

Дієприкметники, утворені від основ III, IV класів

<i>III клас</i>			
крѣти	крѣ-ѣтъ	крѣѣѣ	крѣѣѣшти
пити	пн-ѣтъ	пнѣѣ	пнѣѣшти
метати	мѣщ-ѣтъ	мѣщѣѣ	мѣщѣѣшти
плакати	плач-ѣтъ	плачѣѣ	плачѣѣшти

IV клас

просити	прос-аТЬ	проса	просащИ
оучити	оуч-аТЬ	оуча	оучащИ
видѣти	вид-аТЬ	вида	видащИ
слышати	слыш-аТЬ	слыша	слышащИ

Відмінювання коротких дієприкметників
теперішнього часу

I клас. Інфінітив нести

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. нести	нести	несѣши	несѣще	несѣща	несѣща
Р.	несѣща	несѣща	несѣщѣ		
Д.	несѣшоу	несѣши	несѣщемъ	несѣщамъ	
З.	несѣшь	несѣще	несѣщѣ	несѣща	несѣща
О.	несѣщемъ	несѣщеѣ	несѣши	несѣщами	
М.	несѣши	несѣши	несѣщихъ	несѣщахъ	

Д в о і н а			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	несѣща	несѣши	несѣши
Р.—М.	несѣшоу		
Д.—О.	несѣщема		несѣщамма

II клас. Інфінітив сѣхнѣти

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. сѣхнѣти	сѣхнѣти	сѣхнѣши	сѣхнѣще	сѣхнѣща	сѣхнѣща
Р.	сѣхнѣща	сѣхнѣща	сѣхнѣщѣ		
Д.	сѣхнѣшоу	сѣхнѣши	сѣхнѣщемъ	сѣхнѣщамъ	
З.	сѣхнѣшь	сѣхнѣще	сѣхнѣщѣ	сѣхнѣща	сѣхнѣща
О.	сѣхнѣщемъ	сѣхнѣщеѣ	сѣхнѣши	сѣхнѣщами	
М.	сѣхнѣши	сѣхнѣши	сѣхнѣщихъ	сѣхнѣщахъ	

Д в о і н а			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	сѣхнѣща	сѣхнѣши	сѣхнѣши
Р.—М.	сѣхнѣшоу		
Д.—О.	сѣхнѣщема		сѣхнѣщамма

V клас. Інфінітив сѣхнѣти

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. сѣхнѣти	сѣхнѣти	сѣхнѣши	сѣхнѣще	сѣхнѣща	сѣхнѣща
Р.	сѣхнѣща	сѣхнѣща	сѣхнѣщѣ		
Д.	сѣхнѣшоу	сѣхнѣши	сѣхнѣщемъ	сѣхнѣщамъ	
З.	сѣхнѣшь	сѣхнѣще	сѣхнѣщѣ	сѣхнѣща	сѣхнѣща

О.	сѣщемь	сѣщєѣ	сѣщн	сѣщами
М.	сѣщн		сѣщнхъ	сѣщахъ
	Двоїна			
	чол.	сер.	жін.	
Н.—З.	сѣща	сѣщн	сѣщн	
Р.—М.		сѣщюу		
Д.—О.	сѣщема		сѣщтама	

III клас. Інфінітив знати

	Однина			Множина		
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	знаѣ	знаѣ	знаѣщн	знаѣще	знаѣща	знаѣща
Р.	знаѣща	знаѣща			знаѣщѣ	
Д.	знаѣщюу	знаѣщн		знаѣщемъ	знаѣщамъ	
З.	знаѣщѣ	знаѣще	знаѣщѣѣ	знаѣща	знаѣща	знаѣща
О.	знаѣщемь	знаѣщеѣ		знаѣщн	знаѣщамн	
М.	знаѣщн			знаѣщнхъ	знаѣщахъ	
	Двоїна					
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	знаѣща	знаѣщн	знаѣщн			
Р.—М.		знаѣщюу				
Д.—О.	знаѣщема		знаѣщтама			

IV клас. Інфінітив хвалити

	Однина			Множина		
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	хвалаѣ	хвалаѣ	хвалаѣщн	хвалаѣще	хвалаѣща	хвалаѣща
Р.	хвалаѣща	хвалаѣща			хвалаѣщѣ	
Д.	хвалаѣщюу	хвалаѣщн		хвалаѣщемъ	хвалаѣщамъ	
З.	хвалаѣщѣ	хвалаѣще	хвалаѣщѣѣ	хвалаѣща	хвалаѣща	хвалаѣща
О.	хвалаѣщемь	хвалаѣщеѣ		хвалаѣщн	хвалаѣщамн	
М.	хвалаѣщн			хвалаѣщнхъ	хвалаѣщахъ	
	Двоїна					
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	хвалаѣща	хвалаѣщн	хвалаѣщн			
Р.—М.		хвалаѣщюу				
Д.—О.	хвалаѣщема		хвалаѣщтама			

Повні дієприкметники:

Паралельно з короткими формами у старослов'янській мові вживали повні (членні) форми активних дієприкметників теперішнього часу, які утворювалися додаванням до коротких вказівних займенників **и(же)**, **я(же)**, **к(же)**. Повні форми творилися за тим же самим принципом, що й прикметники, єдиною відмінністю при цьому було те, що дієприкметники при творенні форми називного від-

мінка однини середнього роду приєднували займенник не до форми називного, а до форми знахідного відмінка. Напр.: коротка форма наз. відм. середнього роду *несъ*, *схънъ*, а повна форма *несъщек*, *схънщек*.

Вігмінювання повних дієприкметників

О д н и н а		
чол.	сер.	жін.
Н. <i>несъи</i>	<i>несъщек</i>	<i>несъщина</i>
Р.	<i>несъщакго</i>	<i>несъщья</i>
Д.	<i>несъщюкмоу</i>	<i>несъщии</i>
З.	<i>несъщии</i>	<i>несъщжж</i>
О.	<i>несъщинимь</i>	<i>несъщещ</i>
М.	<i>несъщникь</i>	<i>несъщии</i>
М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.
Н. <i>несъщеп</i>	<i>несъщяга</i>	<i>несъщьяья</i>
Р.	<i>несъщиихъ</i>	
Д.	<i>несъщинимь</i>	
З.	<i>несъщья</i>	<i>несъщьяья</i>
О.	<i>несъщинми</i>	
М.	<i>несъщиихъ</i>	
Д в о ї н а		
чол.	сер.	жін.
Н.—З.	<i>несъщяга</i>	<i>несъщии</i>
Р.—М.	<i>несъщюю</i>	<i>несъщии</i>
Д.—О.	<i>несъщинма</i>	

Активні дієприкметники минулого часу

Серед активних дієприкметників минулого часу розрізняють дві групи: *вігмінювані* та *невігмінювані*.

Вігмінювані утворювалися від основи інфінітива приєднанням суфіксів *-ъш*, *-въш*, *-ьш* та відповідних відмінкових закінчень. Вживання цих суфіксів мало певні закономірності:

— суфікс *-ъш*- приєднувався до інфінітивної основи на приголосний: *нес-ти* — *несъши*, *вес-ти* — *ведъши*;

— суфікс *-въш*- приєднувався до інфінітивної основи на голосний: *ви-ти* — *вивъши*, *видѣ-ти* — *видѣвъши*, *хвали-ти* — *хваливъши*;

— суфікс *-ьш*- вживався лише для творення дієприкметників від дієслів IV класу, основа інфінітива яких закінчувалася на *-и*, напр.: *ходи-ти*, *хвали-ти*. При використанні цього суфікса голосний [и] в основі інфінітива змінювався перед [ъ] на [ь], зумовлюючи цим самим відповідні зміни попереднього приголосного: *хвали-ти* + *-ьш* = *хвальши*; *ходи-ти* + *-ьш* = *ходьши*. Від цих дієслівних основ

паралельно могли утворюватися дієприкметники за допомогою суфікса *-въш*: *хвальши — хвалнвъши, ходъши — ходивъши*.

У називному відмінку однини чоловічого та середнього роду до основи інфінітива може приєднуватися суфікс в усіченому вигляді з втратою приголосного [ш]: *несъ, двигъ, знавъ*; у цьому ж відмінку жіночого роду до дієприкметникового суфікса додається закінчення *-и*: *несъши, знавъши, двигъши*.

Творення активних дієприкметників минулого часу

інфінітив	дієприкм. чол. роду	дієприкм. сер. роду	дієприкм. жін. роду
нести	несъ	несъ	несъши
плести	плетъ	плетъ	плетъши
печи	пекъ	пекъ	пекъши
реци	рекъ	рекъ	рекъши
брати	бравъ	бравъ	бравъши
двигати	двигъ	двигъ	двигъши
миняти	минъвъ	минъвъ	минъвъши
пити	пивъ	пивъ	пивъши
знати	знавъ	знавъ	знавъши
коуповати	коуповавъ	коуповавъ	коуповавъши
слъшати	слъшавъ	слъшавъ	слъшавъши
носити	носнвъ	носнвъ	носнвъши
бъти	бъвъ	бъвъ	бъвъши

Активні дієприкметники минулого часу мали коротку і повну форми. При творенні повної форми спостерігаємо таке ж саме відхилення від прикметників, як і в дієприкметників теперішнього часу: форма називного відм. середнього роду приєднує займенниковий елемент до форми знахідного, а не називного відмінка: коротка форма — *несъ*; повна форма — *несъшек* (а не *несък*).

Відмінювання коротких форм активних дієприкметників минулого часу

	О д н и н а			М н о ж и н а		
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	несъ	несъ	несъши	несъше	несъша	несъша
Р.	несъша		несъша		несъшъ	
Д.	несъшоу		несъши	несъшемъ		несъшамъ
З.	несъшь	несъше	несъшж	несъша	несъша	несъша
О.	несъшемъ		несъшеж	несъши		несъшами
М.		несъши		несъшнхъ		несъшахъ

Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н.—З.	несъша	несъшн
Р.—М.		несъшоу
Д.—О.	несъшема	несъшама

Відмінювання повних форм активних дієприкметників минулого часу

Однина		
чол.	сер.	жін.
Н.	несъшн	несъшнѣ
Р.	несъшакго	несъшѣаѣ
Д.	несъшоукмоу	несъшнн
З.	несъшнн	несъшжѣ
О.	несъшннмь	несъшеѣ
М.	несъшннмь	несъшнн
Множина		
чол.	сер.	жін.
Н.	несъшен	несъшѣаѣ
Р.		несъшннхъ
Д.		несъшннмь
З.	несъшѣаѣ	несъшѣаѣ
О.		несъшннми
М.		несъшннхъ
Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н.—З.	несъшаѣ	несъшнн
Р.—М.		несъшоуѣ
Д.—О.		несъшннма

Невідмінювані активні дієприкметники минулого часу на -л складають специфічну групу дієприкметників, що утворились від основи інфінітива за допомогою суфікса -л-. Самостійно вони не вживалися, проте входили до складу аналітичних часових форм у супроводі особових форм дієслова. Напр.: *мынѣ ннколиже не далѣ еси козьлатѣ* (Зогр. ев.); *иже н еѣахъ видѣли* (Мар. ев.). Ці дієприкметники не змінювались за відмінками, проте мали категорії роду та числа, виражені за допомогою граматичних показників.

	Однина	Множина	Двоїна
чол. рід	зна-л-ѣ	зна-л-н	зна-л-а
сер. рід	зна-л-о	зна-л-а	зна-л-ѣ
жін. рід	зна-л-а	зна-л-ы	зна-л-ѣ

Пасивні дієприкметники

Пасивні дієприкметники теперішнього часу

Пасивні дієприкметники не відігравали такої значної ролі в старослов'янській граматичній системі, як активні, і в пам'ятках зафіксовані досить рідко.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-м-* та граматичних показників роду, числа, відмінка. Напр.:

	Інфінітив	Тепер. час	Дієприкметник
III клас	— знати	— знакши	— знакмъ
	дѣлати	— дѣлакши	— дѣлакмъ
	коуповати	— коупоукши	— коупоукмъ
IV клас	— хвалити	— хвалнши	— хвалнмъ
	видѣти	— виднши	— виднмъ
	слъшати	— слъшнши	— слъшнмъ

Дієприкметники, утворені від дієслівних основ II класу, в пам'ятках практично не засвідчені, тому про них не йтиметься.

У дієслів I класу суфікс *-м-* додається до основи теперішнього часу у формі 3 ос. мн. без закінчення *-жть* + тематичний голосний *-о-*: *вести* — *вед-жть* — *ведомъ*; *нести* — *нес-жть* — *несомъ*.

Від дієслів V класу в старослов'янських пам'ятках засвідчені дієприкметники, утворені від слів *вѣдѣти*, *исти*: *вѣдомъ*, *вѣдомъи*, *адомъ*, *адомъи*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися за зразком твердого варіанта відмінювання коротких та повних прикметників (див. *Відмінювання прикметників*).

Пасивні дієприкметники минулого часу

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-*, *-т-* та граматичних показників роду, числа, відмінка. У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

— суфікс *-н-* приєднувався до інфінітивних основ на *-а*, *-ѣ*: *дѣла-ти* — *дѣланъ*, *зна-ти* — *занъ*, *видѣти* — *видѣнъ*;

— суфікс *-ен-* приєднувався до інфінітивних кореневих основ на приголосний: *плес-ти* — *плетенъ*, *реш-ти* — *реченъ*. За допомогою цього суфікса утворювалися дієприкметники від дієслів II класу, якщо перед суфіксом інфінітивної основи *-нж-* стояв приголосний: *двиґнѣти* — *двиґженъ*, *истрѣґнѣти* — *истрѣґженъ*. Цей же суфікс використовувався для творення дієприкметників від дієслів IV класу з інфінітивною основою на *-и*: *любн-ти* — *любленъ*, *просн-ти* —

прошенъ. При цьому кінцевий голосний інфінітивної основи [u] у позиції перед наступним голосним змінювався на [i(j)], який асимілювався попереднім приголосним, пом'якшуючи його.

Суфікс **-ен-** входив також до складу дієприкметників, утворених від інфінітивних основ на **-ы-**: **покры-ти** — **покръ-венъ**, **забы-ти** — **забъ-венъ**. Замість кінцевого інфінітивної основи **-ы-** у дієприкметниках вживається сполучення **-ъв-**.

— суфікс **-т-** слугував творенню дієприкметників від інфінітивних основ, які закінчувалися на неповноголосні сполучення **-ръ-** або на голосний кореня **-а-, -н-, -ѣ-, -оу-**: **пожръ-ти** — **пожръ-тъ**, **простръ-ти** — **простръ-тъ**, **начати** — **начатъ**, **вити** — **витъ**, **пѣти** — **пѣтъ**, **обоути** — **обоутъ**.

Пасивні дієприкметники минулого часу вживалися в *короткій* та *повній* формах і відмінювалися за зразком коротких та повних прикметників, тобто дієприкметники чоловічого та середнього роду мали відмінкові закінчення іменників ***-ѡ** основ (типу **равъ**, **село**), а жіночого роду — ***-а** основ (типу **страна**). *Повна форма* утворювалася додаванням до короткої відповідних вказівних займенників **и(же)**, **а(же)**, **к(же)**: **обоутъ** — **обоутъи**, **обоуто** — **обоуток**, **обоута** — **обоутага**.

Дієприслівник

Дієприслівники старослов'янської мови — це застиглі форми активних дієприкметників, які в певних позиціях втратили здатність відмінюватися і перетворилися у скам'янілі форми на **-жше**, **-аште**, **-ъше**, **-въше**. Щодо відмінкової форми дієприкметника, яка перейшла в дієприслівник, вчені висловлюють різні думки. А.Вайан вважає, що це форма називного відмінка множини чоловічого роду, інші вчені схиляються до думки, що це форма знахідного відмінка однини середнього роду.

У давніх старослов'янських пам'ятках дієприслівники зустрічаються дуже рідко. Напр.: **повели ми древе шедъше погreti отца моего** (Мар. ев.); **неже дъвѣ ноуѣ имъше въврѣженоу бѣти въ геонѣ** (Мар. ев.); **ѣко народоу дивити сѧ, видаща немъѧ глаголюща** (Зогр. ев.).

У пам'ятках церковнослов'янської редакції дієприслівники зустрічаються значно частіше, проте це припадає на період, коли виразною стає тенденція до втрати дієприкметниками теперішнього часу системи відмінювання, і тому в тексті практично неможливо відрізнити дієприкметники від дієприслівників.

Дієприслівник **рекъше** вживається у значенні "тобто" паралельно із сполученням **си речъ**. Напр.: **отъ ада до Моуѣси рекъше до закона** (Супр.).

НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

До невідмінюваних частин мови належать *прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук*.

ПРИСЛІВНИК

Прислівники досить широко представлено в усіх старослов'янських пам'ятках. Переважна більшість їх с застиглою формою іменних частин мови тоді, коли вони виконують функцію обставин у реченні. Вже на ранньому етапі розвитку старослов'янської мови виділялася група слів, що їх можна було кваліфікувати як прислівники, а не іменні частини мови, вжиті у значенні прислівників. До цих найдавніших (первинних) належать *авик, еште, юже, н'ынѣ, кдѣва* та ін.

За етимологічним походженням прислівники старослов'янської мови становлять:

- скам'янілі форми неспрефіксованих чи спрефіксованих непрямих відмінків імен (відіменні прислівники);
- займенникові основи, ускладнені суфіксами;
- одиниці нез'ясованого походження.

ВІДІМЕННІ ПРИСЛІВНИКИ

За походженням це група слів, які втратили здатність змінюватися за відмінками, але в них чітко простежується зв'язок з тими формами імен, від яких вони відділилися.

Старослов'янські пам'ятки фіксують приклади відіменних прислівників, утворених з форм усіх непрямих відмінків однини, орудного і місцевого відмінків двоїни та орудного відмінка множини іменників, прикметників, дуже рідко числівників та займенників.

Прислівники на -ѣ. За походженням це форми місцевого відмінка однини іменників та прикметників з основами на *-ā, -ō*:

— іменників: *горѣ* — *угорі* (іменник *гора*); *долѣ* — *унизу* (*долъ*); *зимѣ* — *узимку* (*зима*); *кромѣ* — *крім, опріч* (*крема* — *край, кінець*); *оутрѣ* — *ранком* (*оутро*); *годѣ* — *вчасно, впору* (*годъ*); *вънѣ* — *зовні* (*вънъ*) та ін. За винятком прислівника *вънѣ*, який засвідчений також у формах *вънъ, въноу*, ці прислівники не мають варіативних форм;

— прикметників: *бѣстрѣ* — *швидко*; *горьцѣ* — *гірко*; *достойнѣ* — *достойно, гідно*; *зълѣ* — *погано*; *кротьцѣ* — *лагідно*; *различьнѣ* — *по-різному*; *сладьцѣ* — *солодко*; *тажьцѣ* — *тяжко* та ін.

У пам'ятках зустрічаються також форми на -ѣ, які складаються з іменників чи прикметників у сполученні з прийменниками: *въ скорѣ* — *скоро, швидко*; *на въсоцѣ* — *угорі*; *на длъзѣ* — *довго*; *по срѣдѣ* — *посередині* та ін.

Прислівники на -о. Це форми знахідного відмінка однини коротких прикметників середнього роду твердої групи. Окремі з них відомі лише у формі на -о, напр.: *весело* — *весело*; *сѣло* — *дуже*; *мало* — *мало*; *прѣмо* — *прямо*; інші мають варіативні форми на -ѣ: *вѣстро* — *вѣстрѣ*, *горько* — *горьцѣ*, *достойно* — *достойнѣ*, *кротько* — *кротьцѣ*, *различьно* — *различьнѣ* та ін.

Прислівники на -е, -к. Це можуть бути форми:

— знахідного відмінка однини середнього роду повних прикметників: *прокок* — *зрештою* (від прикм. *прокъ* — *останній, інший*); *прѣвок* — *раніше, перше*; *тоуник* — *гарма, гаремно*;

— знахідного відмінка однини середнього роду коротких чи повних прикметників вищого ступеня порівняння: *воле* — *більше*; *вѣше* — *вище*; *сѣ вѣше* — *зверху, вгору*; *вѣште* — *більше*; *горе* — *гірше*; *гљбле* — *глибше*; *коньчѣнк* — *нареши*; *мъножанше* — *більше*; *паче* — *ліпше, більше*; *поздѣк* — *пізніше*; *послѣжде* — *пізніше*; *прѣжде* — *раніше, перш*; *прѣвѣк* — *перш, раніше*; *скорѣк* — *скоріше, раніше*; *оуце* — *краще*.

До цієї групи належить також кілька одиниць, точне походження яких встановити не вдалося:

абѣк, абнк — *зараз, уже*;

вєспрѣмене — *безнастанно, безперестанку*;

вѣтѣште — *гаремно, марно*;

гљбоче — *глибоко*;

далече — *здаля*;

сѣѣнк — *зовні*;

кдѣначе, кдиначе — *ще, за одним*;

обаче — *однак*;

таче — *потім*.

Прислівники на -ѣ. Найвірогідніше, що за походженням це форми знахідного відмінка однини іменників та прикметників чоловічого роду з основою на -ѣ: *влизѣ* — *близько, поблизу*; *вѣнѣ* — *геть*; *вѣнезаапѣ* — *раптом, несподівано*; *вѣслѣдѣ* — *услід, слідом*; *низѣ* — *униз, додолу*; *окрѣжѣ* — *навколо, кругом*; *подлѣжѣ* — *уздовж*; *противѣ* — *навпроти*.

Прислівники на -ѣ. Походження цієї групи прислівників точно не встановлено, це можуть бути форми:

— знахідного відмінка однини іменників *-ї основ та співзвучних з ними прикметників: *влизѣ* — *близько*; *вѣнспрѣ* —

угору; **вънезаапы** — раптом, несподівано; **вънжтръ** — усередину; **въсесрьдъ** — від щирого серця, сердечно; **въспать** — назад; **из(д)радъ** — незвичайно, надзвичайно; **изжтръ** — зсередины; **иностанъ** — постійно; **искръ** — близько; **испльнь** — повно; **окръсть** — навкруги; **осовъ** — особливо; **отвьрьнь** — навпроти; **отънждъ** — зовсім; **очивнсть** — очевидно, явно; **послѣдъ** — нарешті, потім, напоследок; **правъ** — дійсно, справді; **прѣмъ** — прямо; **прѣпростъ** — дуже просто; **различъ** — по-різному; **свокодъ** — вільно; **стръмъ** — прямо; **стръмьглавъ** — стрімголов; **соугоубъ** — удвічі, подвійно; **сжпротивъ** — проти, навпроти; **оудобъ** — легко, зручно; **жтръ** — усередині;

— знахідного відмінка однини іменників ***-jo** основ: **на прѣжде** — *наперед, надалі*.

Прислівники на -и. Цю групу складають форми:

— родового відмінка однини іменників ***-i** основ: **беспрѣстани** — *безперестанку*; **искони** — *спочатку, віддавна*; **съ зади** — *заду*; **ради** — *заради, дя*;

— місцевого відмінка однини іменників ***-i** основ: **лани** — *торік*; **послѣди** — *після*; **прѣди** — *попереду*;

— знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на ***-jo** основ: **въскрай** — *уздовж краю, до краю*;

— слова невстановленого походження: **тан, отан** — *таємно; спыти* — *даремно, марно*.

Прислівники на -а, -а. До цієї групи належать:

— форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на ***-o**, ***-jo**: **въчера** — *вчора*; **изъдавна** — *здавна*; **испръва** — *спершу*; **дома** — *вдома*; **съ зажда** — *позаду*;

— слова невстановленого походження: **дѣла** — *заради, дя*; **къдѣва** — *ледве*.

Прислівники на -оу. Цю групу складала форми:

— давального відмінка однини іменників з основами на ***-o**: **въноу** — *геть*; **долоу** — *униз*; **вълоу** — *дуже*;

— місцевого відмінка однини іменників з основами на ***-u**: **върхоу** — *угорі*;

— місцевого відмінка двоїни: **междуу** — *між, поміж*; **по срѣдоу** — *посередині*;

— слова невстановленого утворення: **нынѣчоу** — *нині, зараз*.

Прислівники на -ты. Найвірогідніше, це форми орудного відмінка множини іменників чоловічого або середнього роду з основою на ***-o**. Відомі вони звичайно як такі, що утворилися від прикметників на **-ьскъ**, напр.: **вражьскты** — *по-ворожому, вороже*; **мжжьскты** — *мужньо*; **рабьскты** — *по-рабському*; **гречьскты** — *по-грецькому*; **словѣньскты** — *по-*

слов'янському; **всѣчьскы** — усіляко. Від інших прикметників зафіксовані лише окремі форми: **малы** — мало; **пакы** — знов; **правы** — справедливо; **прѣкы** — усупереч. Від займенникової основи утворився прислівник **акы**, що вживається як сполучник підрядності.

Прислівники на **-ми**. За показниками це форми орудного відмінка множини ***-ī** та ***-ū** основ, хоча самі ці основи можна встановити не в усіх випадках: **вельми** — дуже (від зниклого прикметника ***velь**), **мъногъми** — дуже. Такі прислівники утворено також від прикметників вищого ступеня: **большьми** — більше; **меньшьми** — менше (від прикметників **больи**, **меньи**).

Прислівники на **-ма**. За походженням це форми орудного відмінка двоїни, які творилися за допомогою таких основ:

— ***-ī** основ: **рад'ма** — заради, для (в Супр. **радъма**, **радьма**);

— ***-ū** основ: **полъма** — пополам, навпіл.

До них належали також кілька прислівників невстановленого походження: **дѣльма** — для, заради; **моудьма** — насильно; **тѣкъма** — лише, тільки; **бѣхъма** — цілком, зовсім.

Прислівники на **-мо**. Обмежена група прислівників, походження яких точно не встановлене: **мимо** — повз; **тѣкъмо** — тільки. Вчені висловлюють думку, що це форми знахідного відмінка однини пасивних дієприкметників середнього роду від дієслівних коренів **ми-**, **тѣк-** (пор. **минжти** — минути, **тѣк-нжти** — ткнути).

Прислівники на **-мь**. До цієї групи належав лише один прислівник **бѣхъмь** — цілком, зовсім, який за походженням є формою орудного відмінка однини.

Прислівники на **-ж**. За походженням це форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду:

— ***-ī** основ: **бѣшьж** — цілком, зовсім (пор. **бѣхъмь**); **тѣчьж** — тільки (пор. **тѣкъмо**);

— ***-ā** основ: **кдънож** — одного разу; **двонцеж**, **вѣторицеж** — у другий раз, удруге; **третинцеж**, **седмицеж**, **сѣторицеж**.

Прислівники на **-ж**. Це форми знахідного відмінка однини іменників ***-ā** основ: **вѣнезаапж** — раптом, несподівано; **противж** — проти, навпроти; **вѣниж** — завжди, раз по раз.

Прислівники на **-ови**. До цієї групи належить лише один прислівник **домови** — додому, який є формою давального відмінка однини іменника ***-ū** основ **домъ**.

ВІДЗАЙМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

Окрему групу складають прислівники, утворені від займенникових коренів чи основ *тъ, къи, н<’ъ, инъ, овъ, онъ, съ, вьсь*, як правило, за допомогою різноманітних суфіксів. Вибір тих чи інших суфіксів визначався питанням, на яке відповідає прислівник. За значенням вони поділялися на такі групи:

- місця;
- часу;
- способу дії;
- міри, ступеня дії.

Прислівники м і с ц я

— Питання *де*? суфікс *-де*: *къде* — *де*; *иде, идеже* — *де*; *донде, дондеже, донъдеже* — *доки, поки, аж доки*; *инъде* — *деінде*; *овъде* — *тут*; *онъде* — *там*; *съде* — *тут*; *вьсьде* — *скрізь, усюди*. Лише займенник *тъ* не приєднує суфікс *-де*, а виступає у формі *тоу* — *тут*.

— Питання *куди*? суфікс *-амо*: *тамо* — *туди*; *камо* — *куди*; *амо* — *куди*; *инамо* — *куди інде*; *оiamo* — *сюди*; *онамо* — *туди*; *с’ємо* — *сюди*; *вьс’ємо* — *усюди, в усі сторони*.

— Питання *звідки*? суфікс *-ждоу, -жд’ѣ*: *тждоу, тжд’ѣ, кждоу, кжд’ѣ, ѣждоу, ѣждоуже* — *звідки, звідкіля*; *инъдоу* — *з якого-небудь іншого місця*; *овъдоу* — *сюди, звідси*; *сждоу, сжд’ѣ* — *сюди*; *вьсждоу, вьсжд’ѣ* — *звідусіль*.

За цим зразком будувалися зрощення з прийменниками чи префіксами: *обовъдоу* — *з обох боків*; *вън’ѣждоу* — *іззовні*; *извънъдоу* — *іззовні*; *ѣтръждоу* — *зсередини*; *от’къждоу* — *звідки*.

Прислівники ч а с у

— Питання *коли*? суфікс *-гда*: *тъгда, тогда* — *тоді*; *къгда, когда* — *коли*; *ѣгда* — *коли*; *вънегда* — *коли, у той час як*; *инъгда, иногда* — *іноді, інколи*; *овъгда, овогда* — *цього часу, тоді, потім*; *вьсьгда, вьсєгда* — *завжди, повсякчас*.

Прислівники способу дії

— Питання *як*? суфікс *-ако*: *тако* — *так*; *како* — *як*; *іако, іакоже* — *як*; *инако* — *інакше*; *вьіако, вьс’ѣко* — *всяко, всіяко*; *овако, онако* — *так, наскільки*.

За походженням прислівники на *-ако* є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду, утворених від прикметникових займенників з суфіксом *-ак*.

Прислівники міри і ступеня дії

— Питання *наскільки?* якою мірою? суфікси *-ль, -ли, -л’ѣ, -льми, -льма*: *толь, толи, тол’ѣ, тольми,*

тольма — стільки, такою мірою; коль, коли, колѣ, кольми — скільки, настільки, як. Прислівник *кольма* у старослов'янських пам'ятках не зафіксовано, проте він трапляється у пізніших церковнослов'янських пам'ятках. Крім значення міри чи ступеня прислівники *коли*, *колѣ* могли мати також часове значення: *коли*, *колись*, *коли-небудь*; *кль*, *кльн*, *кльѣ*, *кльми*, *кльма* — скільки, наскільки; *сели*, *селѣ* — настільки.

Від займенника утворювався прислівник *всьма* — *зовсім*, *загалом*, який за значенням належить до прислівників способу дії.

Прислівники міри і ступеня у сполученнях з прийменниками можуть уживатись як обставина часу: *до колѣ — доки? як довго? отъ сели, отъ селѣ — відтепер, віднині; отъ нелиже, отъ нелѣже — відколи; до нели же, до нелѣже — доки, поки, аж доки.*

Прислівник *коли* у сполученні з часткою *-ждо*, тобто *колиждо*, служить для узагальнення змісту попереднього відносного займенника: *иже — який, котрий; иже колиждо — який-небудь, будь-який.*

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

Прийменники старослов'янської мови — широко вживаний клас слів, що послідовно представлений у всіх пам'ятках. За походженням прийменники поділяються на дві групи: перша — це запозичення з індоєвропейської мови, які зазнали певної трансформації на слов'янському мовному ґрунті (*первісні*); друга — праслов'янські новотвори найчастіше прислівникового походження (*похідні*, або *нові*). Усі прийменники вживалися для граматичного оформлення смислових відношень між підпорядкованими і підпорядковуючими словами у реченні, тому роль їх була подібною до ролі відмінкових флексій. Різниця полягала в тому, що прийменники не зросталися з іменними основами як флексії; стояли перед підпорядкованими словами, а не після них (за винятком прийменників *дѣла*, *ради*, які могли перебувати у постпозиції). Майже всі первісні прийменники могли виступати префіксами іменників чи дієслів; похідні прийменники у цій ролі не зафіксовано.

ПЕРВІСНІ ПРИЙМЕННИКИ

До цієї групи належать такі прийменники: **безъ, въ, възъ, до, за, нзъ, къ, на, надъ, о, овъ, отъ, по, подъ, при, прѣдъ, съ, оу**. Класифікують їх за особливостями поєднання з певними формами слів: окремі з них могли сполучатися у реченні з однією відмінковою формою, інші — з двома чи більше.

Прийменники, які сполучалися з однією відмінковою формою:

— з роговим відмінком:

безъ: подобьнъ кстѣ чѣккоу съзъдавѣшю храмннѣ **безъ основаньѣ** (Зогр. ев.) — подібний до людини, яка збудувала будинок без фундаменту;

до: печальна доуша мога кстѣ **до съморѣти** (Супр.) — замучена душа моя аж до смерті;

нзъ: і нзведе и вѣнъ **нзъ вѣси** (Зогр.ев.) — і вивів його геть з села;

отъ: вѣжаша **отъ гроба** (Зогр. ев.) — побігли від гробу;

оу: азъ ѣже видѣхъ **оу отьца** моего глгкѣ (Зогр. ев.) — я кажу про те, що бачив у батька свого;

— з давальним відмінком:

къ: и пришьдѣ **къ оученнкомъ** (Зогр. ев.) — і прийшов до учнів;

— із знахідним відмінком:

възъ: благодѣтъ **възъ благодѣтъ** (Зогр. ев.) — добро за добро;

— з місцевим відмінком:

при: і оврѣтосте жрѣвѣць привязанъ **при двѣрехъ** (Зогр. ев.) — і знайдете коня, прив'язаного при воротах.

Прийменники, які сполучалися з двома відмінковими формами:

— із знахідним та орудним відмінками:

надъ: понмѣше же ко воинн ведоша **надъ борѣгъ рѣкты** (Супр.) — схопивши його, воїни повели над берег річки; **къто ма постави сѣдннѣ надъ вами** (Зогр. ев.) — хто мене призначив суддею над вами;

подъ: нѣсмъ бо достоинъ да **подъ кровѣ** мої вьнидешн (Зогр. ев.) — недостойний, щоб ти під мій дах зайшов; **ібо азъ чѣккъ ксмъ подъ владѣкоу**, імѣ подъ собою воінѣ (Зогр. ев.) — бо я людина під владикою (підвладна) і маю під собою воїнів;

прѣдъ: повелѣша привести **прѣдъ лица** нѣхъ свѣтааго (Супр.) — повеліли привести святого перед їх лица; **тѣгда вѣдетъ ти слава прѣдъ всѣми** (Зогр. ев.) — тоді буде слава тобі перед усіма;

— із *знахідним та місцевим відмінками*:

вѣ: і **вѣниде кѣ нимѣ вѣ корабль** (Зоґр. ев.) — і увійшов до них у корабель; **ни повѣждѣ никомоу же вѣ вѣси** (Зоґр. ев.) — не розкажуй нікому в селі;

на: і **въведе ѿ на горѣ вѣсокѣ** (Зоґр. ев.) — і вивів їх на гору високу; і **начасѣ приносити на одрѣхѣ болѣштѣмѣ** (Зоґр. ев.) — і почали приносити на ношах хворих;

о: **да не прѣтѣкнешѣ о камень ногѣ твоѣмѣ** (Зоґр. ев.) — щоб не спіткнув об камінь ноги твоєї; і **мнози слышавѣше дивлѣхѣ сѣ о оученнѣ его** (Зоґр. ев.) — багато хто слухав і дивувався його вченню;

обѣ: і **прѣѣдоша на землѣ генисаретскѣ, ѣже естѣ обѣ онѣ полѣ галилеѣ** (Зоґр. ев.) — і переїхали на землю генісаретську, що на тім боці Галілеї.

Прийменники, які сполучалися з трьома відмінковими формами:

— з *роговим, знахідним та орудним відмінками*:

за: і **прискрѣвѣнѣ вѣстѣ ѣрь за клятвѣ** (Зоґр. ев.) — і засмутився цар через клятву; **дѣшѣ моѣ за те положѣ** (Зоґр. ев.) — душу мою за тебе віддам; **иди за мѣноѣ** (Зоґр. ев.) — іди за мною;

сѣ: **сходѣштемѣ же нѣмѣ сѣ горѣ** (Зоґр. ев.) — коли вони сходили з гори; **языкѣ висѣше изѣ оустѣ кѣо сѣ лакѣтѣ кдинѣ** (Зоґр. ев.) — з його уст звисав язик з один лікоть довжиною; і **иде сѣ нимѣ** (Зоґр. ев.) — і пішов з ним; **сѣ радостнѣ** **прѣемѣжѣтѣ слово** (Зоґр. ев.) — з радістю сприймають слово;

— з *давальним, знахідним та місцевим відмінками*:

по: і **иде по вѣсемоу градоу проповѣдаѣ** (Зоґр. ев.) — і пішов по всьому місту, розповідаючи; **привѣзати по четѣри** **колѣ** (Зоґр. ев.) — прив'язати по чотири коли; і **по немѣ** **идѣ**ше **народѣ мѣногѣ** (Зоґр. ев.) — і вслід за ним ішло багато народу.

ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ

До цієї групи належать прийменники **внзѣ, врѣхоу, вѣнѣ, вѣнѣ, вѣ слѣдѣ, дѣла (дѣльма), искрѣ, кромѣ, междоу, мимо, окрѣгѣ, окрѣстѣ, подлѣгѣ, послѣдѣ (послѣжде), по срѣдѣ, противѣ, прѣжде, прѣмо, ради, радѣма, развѣ, свѣнк, сквозь та ін.** За походженням вони є відіменними прислівниками, які переосмислились і набули особливостей прийменників. Більшість з них слугувала для вираження просторових відношень.

Основна частина таких прислівників сполучалася з формами родового відмінка іменників, деякі — з формами давального, знахідного чи орудного відмінків:

— з *роговим відмінком*:

близъ: **близъ мѣста** ідеже **ѣша хлѣбы** (Зогр. ев.) — поблизу місця, де вони їли хліб;

вънѣ: и **бѣста лежашти тѣлесѣ стобѹю вънѣ града** (Супр.) — і лежали тіла двох святих поза містом;

вънѣ: ишедышема же има **вънѣ града стѣѹи паулѣ оумоли стѣчыжѣ** **ѣко да ицуманинѣ прѣжде кго оуѣвк'нжтъ** (Супр.) — коли вони вийшли поза місто, святий Павло попросив ката першою стратити Юліану;

дѣла: **ослоушаниа дѣла вашего** (Супр.) — через вашу неслухняність;

дѣлма: **немошти дѣлма женьскы** (Супр.) — заради жіночої слабості; **радоуѣж са васѣ дѣлма** (Супр.) — радіюся завдяки вам;

искръ: **приде же въ градѣ самарьскѣ...искръ вси** (Зогр. ев.) — прийшов він в місто самарейське, що поблизу села;

кромѣ: і **молѣаше і много да не посылетъ нхъ кромѣ страны** (Зогр. ев.) — і просили дуже, щоб не вислав їх з країни;

окржг': **прихаждаахъ же звѣрик и пси и птица невеснѣи и сѣдѣахъ окржг' тѣлесоу кю** (Супр.) — приходили звірі, і собаки, і птахи небесні і сиділи навколо двох їх тіл;

послѣдѣ: **послѣдѣ же в'сѣхъ і жена оумрѣтъ** (Зогр. ев.) — після всіх померла і жінка;

прѣжде: **инѣ прѣжде мене вѣлазитъ** (Зогр. ев.) — інший раніше за мене влазить;

ради: **народа ради стобаштаего окръстѣ рѣхъ** (Зогр. ев.) — ради народу, що стояв навколо, він сказав;

радѣма: і того **рад'ма дѣла дасть ключа** (Супр.) — і ради цієї справи він дав молоду тварину;

развѣ: і нѣстѣ іного **развѣ кго** (Зогр. ев.) — і нема іншого, крім нього;

свѣнік: и **отведеъ Паула свѣне сядишта призывавъ оуманинѣж рече къ неи** (Супр.) — і відвівши Павла поза місце суду, позвав Юліану і сказав до неї;

— з *давальним відмінком*:

протнѣж: не **сѣмѣжанте очно си протнѣж истинѣ** (Супр.) — не закривайте очі собі перед істиною; і **изидж протнѣж емоу** (Зогр. ев.) — і вийшли навпроти нього;

прѣмо: **идѣта въ всѣ, ѣже естѣ прѣмо вама** (Зогр. ев.) — ідіть обидва в село, яке перед вами; **видѣвъ же сѣтъникѣ стоюі прѣмо кмоу...рече** (Зогр. ев.) — сотник, який стояв проти нього, побачивши, ...сказав;

— із знахідним відмінком:

подлъгъ: ишедъ же на походъ подлъгъ рѣкж оузьрѣ изда-
лече плѣкъ великъ народа (Супр.) — вийшовши на прогу-
лянку вздовж річки, він побачив здаля великий натовп
народу;

ск(в)озѣ: пронодохомъ сквозѣ огнь и вода (Супр.) — прой-
шли крізь вогонь і воду; проходяаше сквозѣ грады и в'сн
(Зогр. ев.) — проходив через міста і села;

— з орудним відмінком:

междоу: миръ имѣнте междю собож (Зогр. ев.) — майте
мир між собою; междю нами і вами пропасть вельѣ оутвердн
сѧ (Зогр. ев.) — між нами і вами виникла велика безодня.

СПОЛУЧНИК І СПОЛУЧНЕ СЛОВО

За походженням та морфологічною будовою сполучни-
ки старослов'янської мови поділяються на прості, складні,
складені і похідні.

Прості сполучники за походженням є найдавніши-
ми і складають групу морфологічно нечленованих одиниць,
які втратили зв'язок з тими словами, від яких походять. До
них належать сполучники **а, бо, да, и, ли, нѣ, та, ти, то, цѣ**.

Серед них **бо** (бо, тому що) та **цѣ** (хоч, не дивлячись на
те що, незважаючи на те що) оформляють тільки підрядні
зв'язки. Сполучник **цѣ** завжди стоїть перед підрядним
реченням або зворотом з давальним самостійним: **и не**
видѣаше тж сѧшта кгоже хотѣаше прѣдати цѣ свѣштамъ
сѧштамъ и свѣтоу толикоу (Супр.) — і не бачив (Іуда), що
там був той, якого він хотів зрадити, дарма що були свічки
і стільки світла.

Сполучник **бо** входить до складу підрядного речення і
посідає в ньому найчастіше друге місце: **корабъ же вѣ по**
срѣдѣ морѣ, вьлаы сѧ вѣнами вѣ бо противнѣ вѣтрѣ (Зогр.
ев.) — корабель був серед моря і заливався хвилями, бо
був зустрічний вітер. Окремі вчені вважають, що сполуч-
ник **бо** у поєднанні із заперечними частками **не, ни** утво-
рював нові сполучники **небо, нибо**. Однак, найвірогідніше,
це були не окремі сполучники, а друга позиція сполучни-
ка **бо** у підрядному реченні після заперечення: **печальнѣ**
ксмъ отче не бо хотѣхъ, дабы кѣто оувѣдѣлъ танины сѧ
(Супр.) — я засмучений, отче, бо не хотів, щоб хтось дові-
дався про цю таємницю; **да не видатъ тако стар'ца лежаш-**
та... на земли, ни бо дѣскы вѣаше подъ нимъ, ни бо рогозны
(Супр.) — не побачили діда, що лежав просто на землі, бо
не було під ним ні дошки, ні рогожки.

Підрядні зв'язки міг також оформляти сполучник **а**, якщо він поєднував з головним підрядне умовне речення з винесеною наперед часткою умовності **бъ, вѣ**. У цьому випадку сполучення **а бѣ, а вѣ** мало значення "якби", "якщо б". Напр.: **а бѣ бѣлъ сѣде не бѣ оумрѣлъ ми вратѣ** (Супр.) — якби ти був тут, то не помер би мій брат.

Подібну синтаксичну функцію міг виконувати також сполучник **то**, займаючи позицію на початку головного речення і будучи відповідником до сполучників попередніх підрядних речень: **аште сѣ не бѣлъ злодѣи, то не вѣхомы ти его прѣдали** (Супр.) — якби цей не був злочинцем, то ми не передали б його тобі.

Підрядні відношення виражав і сполучник **да**: **нѣсмь достоинъ да вѣ домъ мон вѣндѣши** (Зогр. єв.) — недостойний, щоб у мій дім ти увійшов; **тѣмъ же не веде и на видѣннѣ, да обокмоу бѣдетѣ сѣвѣдѣтелѣ** (Супр.) — тому й повів їх на споглядання, щоб вони обидва свідками були.

Єднальні відношення між частинами складносурядного речення найчастіше виражали сполучники **и, ти**: **правѣ да и миръ обловѣзастѣ сѣ** (Супр.) — правда і мир поцілувалися; **тѣчьѣ а бѣ кѣ послушѣлъ ти оугоднѣ кн сѣтворнѣлъ** (Супр.) — аби тільки її послухався і задовольнив її бажання. Цю ж функцію могли виконувати і сполучники **а, да, то**: **да испѣтаетѣ заемодавѣць вѣсѣ, еліко сѣтѣ его, а расхѣтѣтѣ тоужди троудѣ его** (Супр.) — нехай забере позикодавець все, що йому належить, і нехай украдуть чужинці добро того.

Протиставні відношення оформляли сполучники **а, нѣ**, зрідка **и, ти**: **единъ бѣ дльжнъ платѣж сѣтѣ динарѣ, а дроугѣ платѣж десѣтъ** (Зогр. єв.) — один був винен п'ятсот динарів, а другий — п'ятдесят; **не ножемъ, нѣ вѣроуж** (Супр.) — не ножем, а вірою; **слоужи ми, донѣдеже ѣмъ і пѣж, і по томъ ѣси и пѣши тѣ** (Зогр. єв.) — служи мені, доки я їм і п'ю, а потім будеш їсти і пити ти; **прѣжде вѣкни, ти тѣгда оучи** (Супр.) — спочатку навчися, а потім учи.

Сполучник **та** (і, далі, потім) самостійно у текстах пам'яток не вживався; як правило, він супроводжувався часткою **же**: **пог'наша вѣслѣдъ вокводѣ ѣти кго и оубити, та же не постѣгѣше вѣзратнѣша сѣ** (Супр.) — погналися за воеводою, щоб схопити його і вбити, однак, не догнавши його, повернулися.

Сполучник **то** (і, отже, таким чином) був еквівалентом сполучника **та** (таже), особливо якщо сполучався з часткою **же**: **вѣпрашати хотѣшѣ, тоже млѣчати кмоу ноужда бѣшѣ** (Супр.) — хотів спитати і змушений був мовчати.

Роль сполучників могли виконувати частки **же** (а, але, однак) та **ни** (ні): **ови оубо бѣжаахъ въ горы, ови же на селѣхъ сжаште тлаахъ сѧ** (Супр.) — одні тікали в гори, а інші, перебуваючи на полях, ховалися; **въ вѣск'рѣшени| во ни женатъ сѧ ни посагажатъ** (Зогр. ев.) — на тім світі ні женяться, ні виходять заміж.

Складні сполучники утворювалися за допомогою зрощення простих сполучників, сполучників з частками або деяких часток, які виконували функцію сполучників.

1. Зрощення сполучників:

ацѣ — **а + цѣ**. Сполучник підрядних допустових речень: **і разбонника въ породѣ въведе, а не требова молитвѣ ацѣ въсѣхъ** ніжє по адамѣ ставиль бѣ богъ отъ того вълаза (Супр.) — і розбійника в рай увів і не потребував молитви, дарма що всіх, хто народився після Адама, Бог позбавив того входу;

али — **а + ли**. Сполучник з протиставним значенням: **инъ сѣе, али себе не можетъ сѣпасти** (Зогр. ев.) — інших врятував, а себе не може врятувати;

ибо — **и + во**. Значення — "бо": **въ істинѣ і тѣ отъ нухъ еси ибо і весѣда твоѣ авѣ тѧ творитъ** (Зогр. ев.) — воістину і ти з їх гурту, бо і розмова твоя тебе видає;

или — **и + ли**. Сполучник сурядності із значенням "чи", "або": **ч'то кстѣ слажде свѣтъ ли или тѣма** (Супр.) — що солодше: світло чи тѣма. У порівняннях він виконує роль сполучника підрядності із значенням "ніж": **изволихъ паче примѣтати сѧ въ домъ бѧ могго или жити въ жилищихъ грѣшникъ** (Супр.) — захотів я перейти краще в дім Бога мого, ніж жити в житлах грішників.

2. Зрощення сполучників з частками:

даже — **да + же**. Сполучник підрядних речень часу із значенням "доки", "поки": **повелѣ горьша възложити на нь раны, да въ тѣхъ оумретъ даже не придетъ кононъ** (Супр.) — повелів завдати йому важких ран, щоб він від них помер до приходу Конона;

небонъ — **не + во + нѣ**. Сполучник підрядності із значенням "бо": **да видѣхъ своимъ очима повѣданокъ вами небонъ вѣрѣвши еста очи послухъ** (Супр.) — щоб я побачив на власні очі те, про що ви розповіли, бо власні очі — найкращий свідок;

нежели — **не + же + ли**; (**неже** — **не + же**). Сполучник підрядних порівняльних речень із значенням "ніж", "як": **радоушаше же сѧ пом не хоужде нежели дѧъ** (Супр.) — радів він, співаючи не гірше, ніж Давид;

таже — **та + же**. Єднальний сполучник із значенням "і", "і тоді", "відтак", "отже";

тоже — то + же = тоже: вьса нудеа испльни сѧ бл҃годѣанни, тоже нынѧ пытаѣтъ кѣто снѧ кстѣ (Супр.) — вся Іудея сповнилася благодіяннями, отже тепер питають: хто він є.

До цієї групи також належать сполучники підрядності аште, кда. Аште утворився поєднанням сполучника а + суфікс *-tja і мав значення "якщо". Найчастіше він перебуває у позиції перед підрядним реченням: аште ми сѧ лоуचितь оумрѣти сѣ тобоуж не отврѣгж сѧ тебе (Зогр. єв.) — якщо мені доведеться умерти з тобою, не відречуся я тебе. Інколи цей сполучник стоїть у середині підрядного речення: слѣпъ же слѣпца аште водить, оба вѣ ѣмж вѣпадетѧ сѧ (Зогр. єв.) — якщо сліпий сліпого водить, то обидва в яму впадуть.

Походження сполучника кда нез'ясоване. Він перебуває, як правило, у позиції перед підрядним: онѣ же рече ни кда вѣстрѣгаѣште плѣвелѣ вѣстрѣгнете коупно сѣ нимѣ і пшеницѧ (Зогр. єв.) — він же сказав: ні, а то, вириваючи бур'ян, вирвете разом з ним і пшеницю.

3. Зрошення часток:

неже — не + же. Сполучник підрядних порівняльних речень із значенням "ніж", "як": показа доблага мати ако оученнми благыѧ вѣрѣ вѣскрѣмила н паче неже млѣкомѣ (Супр.) — довела добрая мати, що навчанням гарної віри вона вигодувала його краще, ніж молоком;

ниже — ни + же. Сполучник сурядності із значенням "і", "і не", "і навіть не": не прѣдолѣкта тѣмѣ ниже их' повѣднѧ (Супр.) — не переборете ви їх обидва і не переможете.

До повторюваних сполучників належать такі, що, не утворюючи морфологічних зрощень, виражають семантичну єдність перелічення чи розділовості сполучуваних елементів:

и — и: і сѣнндѣ дѣжди, і придѣ рѣкѣ, і вѣзвѣашѧ вѣтри, і нападѣ на храмнѣ тѣ, і не паде сѧ (Зогр. єв.) — і пішли дощі, і потекли ріки, і подули вітри, і напали на ту хатину, і вона не впала;

или — или: повелѣно ти естѣ или оувѣштати или мѣчити (Супр.) — наказано тобі або умовляти або мучити;

любо — любо: о вѣсѣкомѣ во крѣстіанѣ казнѣ цѣсарьска лежнтѣ любо оубогѣ кстѣ любо богатѣ любо сановнтѣ любо смрѣдѣ (Супр.) — на всякого християнина поширюється цісарська кара: чи він убогий, чи багатий, чи сановитий, чи простий селянин;

ни — ни: законѣ бѣ данѣ велли не прѣлюбодѣати ни оубнѣти ни оукрасти ни лѣжи послоухоу вѣгнѣти (Супр.) — було дано

закон, що велів ні прелюбствувати, ні вбивати, ні красти, ні кривосвідчити.

Для складених сполучників характерна така ж семантична єдність, як і для попередньої групи, хоча в реченні частини цих сполучників можуть розділятися іншими елементами. До складених належать такі сполучники:

аште ли оубо — "якщо ж", "отже": аште ли оубо покорши ми са бждеши чьстенъ въ полатѣ моен (Супр.) — якщо ж покорися мені, будеш бажаним у домі моєму;

аште — то — "якщо — то": аште придеши то не имаши мене видѣти (Супр.) — якщо прийдеш, то не побачиш мене;

аште ли да — то — "якщо ж — то": аште ли да котори сжпротиватъ са о томъ то прѣдайтъ сядоу (Супр.) — якщо ж хто-небудь буде опиратися цьому, то віддавати їх до суду;

да аште — то — "якщо ж — то": да аште добро бждетъ то сладьцѣ пижтъ отъ него и възвеселатъ са (Супр.) — якщо ж добре буде (вино), то з задоволенням вип'ють його і звеселяться;

прѣжде даже — "поки", "доки", "перш ніж", "коли ще": прѣжде даже не бгысть авраамъ, азъ есмь (Зоґр. єв.) — коли ще не було Авраама, я вже був;

не тькъмо — нъ н — "не тільки — але й": не тькъмо разарѣше сьбятъ нъ і оца своего глаше ба (Зоґр. єв.) — не тільки заважає святкувати суботу, але й батьком своїм називає Бога.

Похідні сполучники. Крім власне сполучників роль їх у реченні могли виконувати і деякі інші частини мови. Найчастіше це були частки, окремі відносні прислівники та відмінкові форми відносних чи вказівних займенників. Серед прислівників у ролі сполучника виступав ако, який приєднував підрядні речення різних типів:

— підрядні додаткові: ѣко — "що": і възърѣвъша видѣша ѣко отъваленъ бѣ камень (Зоґр. єв.) — і, глянувши, побачили, що камінь відвалений;

— підрядні часові: ѣко — "коли": і ѣко сѣде пристжпиша къ нему оученици его (Зоґр. єв.) — і коли він сів, підійшли до нього учні його;

— підрядні наслідкові: ако — "так що": і бгысть ѣко і мрътвъ ѣко мнози глаахъ ѣко оумрѣтъ (Зоґр. єв.) — і став він наче мертвий, так що багато хто говорив, що він помер.

Серед займенників у ролі сполучників могли вживатися деякі відмінкові форми відносних та вказівних:

имъ же (орудний відм. одн. займ. и) — "а тому", "через те", "внаслідок того": ксть во казанни от' въсеа доуша износимо и ксть показани прѣпрость въ гражданаехъ възискаими имже они съпасаками сятъ а друзні оскждаками (Супр.) — бо

є каяття, що від усїєї душі приноситься, і є каяття, яке люди просто відбувають, а тому перші спасаються, а другі осуджуються;

ТѢМЪ ЖЕ ТѢМЪ (орудний відм. одн. займ. ть), за значенням дорівнює **имъ же**: **пласа дѣшти іроднѣннина по срѣдѣ і оугоди іродоу тѣмъ же клатвожъ іздече єи дати єго же аште вѣспроситѣ** (Зогр. єв.) — танцювала дочка Іродіани посередині і догодила Іродові, а тому він поклявся дати їй те, чого вона попросить.

С п о л у ч н і с л о в а. У старослов'янській мові серед похідних сполучників виділяється досить чисельна група сполучних слів. Ці сполучні слова за морфологічною приналежністю поділяються на дві групи:

1. Відносні прислівники, що утворені:

— від займенникового кореня **-j-*: **иде, идеже, амо, аможе, ѡдоу, ѡдоуже, кгда, кгдаже, како, какоже, кль, кли, клѣ, кльма, кльми, клико**; а також поєднання з префіксами: **дондеже, дондеже, отъѡдоу, отъѡдоу, вѣнегда, отънеан, отънеанже** та ін.;

— від займенникового кореня **-k-*: **кѣде, камо, кѣдоу, кѣдѣ, кѣгда, когда, како, коль, коли, колѣ, кольма, кольми**.

2. Усі відмінкові форми відносних займенників, які утворені від займенникового кореня **-j-* (займенник **иже, аже, юже**).

Виступаючи членами підрядних частин складних речень, сполучні слова водночас виконують функцію приєднувальних елементів, за допомогою яких підрядні частини сполучаються з головною: **идеже єсмъ азъ і вѣы вѣдете, і аможе азъ ідж вѣсте пѣть** (Зогр. єв.) — є я, і ви там будете, і куди я іду, ви знаєте дорогу (сполучне слово — обставина місця); **не вѣси отъ кѣдоу приходитѣ і камо ідетѣ** (Зогр. єв.) — не знаєш, звідки він приходить і куди іде (сполучне слово — обставина місця); **рьци намъ когда се вѣдетѣ** (Зогр. єв.) — скажи нам, коли це буде (сполучне слово — обставина часу); **прорьци кѣто тл оудари** (Зогр. єв.) — скажи, хто тебе вдарив (сполучне слово — підмет); **помѣни каѣ моѣ нѣпостасъ** (Супр.) — згадай, яка моя іпостасъ (сполучне слово — присудок); **не вѣмъ чѣто глѣть** (Зогр. єв.) — я не знаю, що він говорить (сполучне слово — додаток); **и азъ вамъ рекъ, коєѣхъ властнихъ си творѣхъ** (Зогр. єв.) — і я вам скажу, якою владою це творю (сполучне слово — означення).

ЧАСТКА

Частка — це службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку чи служить засобом творення форм слів та похідних слів. За роллю у слові та

реченні частки поділяються на *фразові* (заперечні та модальні), *словотворчі* та *формотворчі*.

Фразові частки: *ен, не, нн, гароу, да, кша, кша да, ли, кда, же, во, оубо, ксе, се.*

ен = так. Має стверджувальне значення: *онъ же рече. кръстнанъни ли кси. она же глагола. ен кръстнанъни ксмъ* (Супр.) — він запитав, чи вона християнка, вона відповіла: так, християнка.

не = ні. Має значення заперечення: *не тты ма мжчиши* (Супр.) — не ти мене мучиш.

ни = ні, і не. Має значення заперечення, часто виступає в реченнях, що мають заперечення *не: ёко не събжтъ, ни жнжтъ, ни събиражтъ въ житъницъ* (Зогр. ев.) — що не сіють, і не жнуть, і не збирають в житницю. Проте ця частка може вживатися і в реченнях без *не: въ въск'рѣшенні во ни женатъ са ни посагажтъ* (Зогр. ев.) — бо на тім світі і не женяться, і не виходять заміж.

гароу, гароу да = бодай. Має бажально-вольове значення: *гароу тоу грѣховнѣи зъловѣ прѣсталъ коньць* (Супр.) — бодай тій гріховній злобі настав кінець.

кша, кша да = о якби. Має бажально-вольове значення: *кша и не събрали съвора* (Супр.) — о якби не зібрали зібрання.

ли = чи. Питальна частка: *дѣвши ли не вѣдѣше, кде погребенъ ксть* (Супр.) — чи ти думаєш, що він не знав, де похований?

кда = хіба, невже. Питальна частка при очікуваному запереченні: *кда і въ оученци его хоштете вѣти* (Зогр. ев.) — хіба і ви хочете стати його учнями?

же = же, ж. Підкреслює, підсилює слова, після яких виступає. Ця частка ніколи не стоїть на початку фрази і завжди вживається як енклітик після слова, яке виділяється логічним наголосом: *онъ же рече имъ* (Зогр. ев.) — він же говорив їм. З подібним до підсилювальної частки **же** значенням у старослов'янських текстах вживаються частки **во** = ж, навіть; **оубо** = ж, саме, якраз: *къто во ксть вѣрнѣи рабъ* (Остр. ев.) — хто ж вірний раб? *не подобите са оубо имъ* (Остр. ев.) — не уподобляйтеся ж їм.

ксе, се = ось. Має вказівне значення: *се ізиде сѣми да сѣтеъ* (Зогр. ев.) — ось іде сіяч сіяти.

Роль *словотворчих часток* найчастіше виконували такі:

— **же** (яка має варіанти -же, -ждо); -во, -ли, -не, -ни, -нѣ. Підсилювальна частка **же** та її варіанти використовуються для творення займенників та прислівників: *никътоже, ничътоже, никъдеже*. Приєднуючись до відмінкових форм займенників *и, а, к*, переводить їх у розряд віднос-

них займенників: **нже, дже, кже** (який, яка, яке), **кгоже, кяже** (якого, якої).

Частка **-во** виконує роль словотворчої морфемі частки **оубо** та сполучника **нео**.

Частка **-ли** є словотворчою морфемою сполучників та сполучних слів: **али, или, нежелн**.

Частка **не-** найчастіше виконує роль префікса при іменних частинах мови: **неджгъ, неприазнь, невѣръство, недвижимъ, незъловивъ, непраздыгъ**; рідше при дієсловах: **негодovati, ненавидѣти, нерадити**.

Частка **ни-** творить заперечні займенники з питальних: **никъто, ничъто, никын**. Якщо ці займенники виступають у реченнях не самі, а з прийменниками, то останні займають позицію після частки: **ни о комъ**.

Частка **нѣ-** вживається для творення неозначених займенників: **нѣкъто, нѣчъто, нѣкын**.

*Формотворчими були частки **са, да**.*

Частка **са** — це зворотна частка займенникового переходження, яка використовувалася для утворення зворотних дієслів: **смѣтиса, боатиса, каатиса**.

Частка **да** мала побажальне або спонукальне значення і вживалася для творення аналітичних форм наказового способу: **да бждеть волѣ твоѣ** (Зогр, ев.) — хай буде воля твоя.

ВИГУК

Вигук — це частина мови, за допомогою якої людина виражає емоції, почуття та волевиявлення. Особливістю вживання вигуків є те, що найчастіше вони використовуються у розмовному стилі, безпосередньому спілкуванні. Мова старослов'янських пам'яток не дає можливості представити у достатньому обсязі вигуки, що їх вживали в живій мові тогочасних слов'ян. Найчастіше у пам'ятках зустрічаємо такі:

о, ѡ = о! Цей вигук міг уживатися:

— з кличним відмінком: **скажи ми ѡ чловѣче** (Супр.) — скажи мені, о чоловіче!

— з називним відмінком: **о велика тинна** (Супр.) — о велика таємниця!

— з родовим відмінком: **ѡ гноуѣснааго того гласа, како искочи изъ оустъ** (Супр.) — о поганий той голос, який вилетів з уст!

— з давальним відмінком: **ѡ сквернавънма ногама, како не оутръпоста ти** (Супр.) — о негідні ноги, як вони не затерпи тобі!

Інколи у тексті вигук **о, ш** вживався в супровіді слова **веле**: **ш веле дѣло чоудно** (Супр.); **ш веле оумъ безъ оума** (Супр.).

шле = **о!** Цей вигук зустрічаємо в неєвангельських текстах: **шле безоумик** (Супр.) — о безумство!; **шле мжка смръти** (Супр.) — о мука смерті!

оувъ = **о горе!** **о лихо!** лат. *vae* : **оувъ мьнѣ побѣжденъ быхъ мжи сими** (Супр.) — о горе мені! Перемогли мене мужі ці.

оу, ю = **о!** ой! Найчастіше ці вигуки вживалися у супроводі слова **горе**: **оу горе мьнѣ окаанѣи** (Супр.) — о горе мені окаяній; **ю горе мьнѣ окааноуоумоу** (Супр.) — о горе мені окаянному.

воле = **ну, ну ж**; лат. *age*: **воле же чьто сътворилъ тьгда владыка ть** (Супр.) — ну, що ж тоді зробив владика той.

се = **ось, на, глянь, бач**; лат. *ep*, *esse*: **се поставьмаж тл... ископатн многобожество** (Супр.) — ось доручаю тобі викоринити багатобожжя.

сѣ = **ну, ось**: **сѣ оубо и мѣ възлюбькни...сѣшимъ чьто глаголетъ намъ...**(Супр.) — ну, ось і ми, возлюблені, чуємо, що говорить нам...

ксе, есе = **се**: **есе того дѣльма ребро моє се тако оставихъ** (Супр.) — на (глянь), для цього і ребро моє оце я залишив отак.

Крім названих одиниць роль вигуків виконували деякі словосполучення: **тако ми богъ, тако ми бози** (Супр.); **тако ми Ісоуса** (Супр.), **тако ми Христосъ** (Супр.), **тако ми вѣньць** (Супр.), **тако ми спасеник** (Супр.).

Синтаксична система старослов'янської мови досліджена і описана значно менше, ніж фонетична і морфологічна. З найголовніших слід відзначити праці Й. Добровського, Ф. Міклошича, В. Ягича, В. Вондрака, Я. Лося; серед останніх робіт варто виділити дослідження Б. Скупського, Б. Комрі, Дж. Пресса, Дж. Харві, Ц. Бартулі.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, які є точними копіями з рукописів IX ст., дають можливість зробити певні висновки про будову речень, зв'язок слів, особливості вживання відмінків, вираження головних і другорядних членів речення.

Синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігає особливості праслов'янської синтаксичної системи, що сформувалася на ґрунті праїндоевропейської, зазнаючи, звичайно, певних трансформацій протягом усього періоду розвитку. Особливості синтаксису старослов'янської мови знайшли своє систематичне продовження в сучасних слов'янських мовах, зокрема в українській.

ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

У старослов'янській мові був поширений вільний порядок слів у реченні, причому він не мав граматичного значення, а використовувався як засіб смислового та емоційного виділення. Найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок з препозитивним підметом по відношенню до присудка. Напр.: ѣкъ етеръ імѣ дѣва сѣна (Зогр. ев.); онѣ же отъвѣштавъ рече імѣ (Зогр. ев.). Якщо ж треба було акцентувати увагу саме на дії, то присудок стояв у препозиції до підмета. Напр.: ї вѣлѣзъ въ корабль ѿс. прѣѣде ї приде въ свои градъ (Зогр. ев.) — і піднявся на корабель Ісус, переплив і прийшов у своє місто; и сѣнае дѣждѣ и

понад рѣкы и възвѣша вѣтри (Сав. кн.) — і пішов дощ, і розлилися ріки, і подули вітри.

Слова, які несли основну інформацію, в реченні виділялися логічним наголосом. Це були самостійні частини мови, як правило, багатоскладні слова, хоча виконували цю функцію також і односкладні займенники **ты, мы, онъ, азъ**; прислівники **ни, тоу**. Односкладні слова, найчастіше службові, які не мали логічного наголосу, в реченні приєднувались до наголошених, поділяючись на **проклітики** й **енклітики**. **Проклітики** — це ненаголошені слова, які приєднуються до наступного наголошеного слова; **енклітики** — до попереднього слова. Проклітиками виступають заперечна частка **не**, прийменники **отъ, надъ, подъ, прѣдъ**, хоча прийменники могли бути також наголошеними, якщо зразу після них стояв енклітик: **въ нь, прѣдъ мы**.

Прийменники-проклітики у вимові були тісно пов'язані з наступною іменною частиною, позиції редукованих при цьому визначалися так само, як і в середині багатоскладного слова: **въ часть, отъ дѣни**.

Енклітики старослов'янської мови представлено сполучниками **во, же**, питальною часткою **ли**, формами давального відмінка особових займенників **ми, ти, си**; формами знахідного відмінка займенників 3 особи **и, к, ѿ** — **ѿ**: **въспатъ влѣкж же сѧ** (Супр.); **не зриши во на лице чѣом** (Мар. ев.).

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ

За відповідністю змісту речення до дійсності всі синтаксичні структури поділяються на стверджувальні і заперечні. **Стверджувальні** — це речення, в яких підтверджується зв'язок між предметами та ознаками їх у реальній дійсності; **заперечні** — речення, в яких цей зв'язок заперечується. Показником заперечення є наявність заперечної частки **не** у реченні. Частка **не** — проклітик, і залежно від того, перед яким членом речення вона посідає позицію, речення поділяються на загальнозаперечні і частковозаперечні. Якщо частка стоїть безпосередньо перед присудком чи дієслівною групою головного члена речення, то заперечується основний зміст і речення називається загальнозаперечним: **онъ же не хотѣше** (Сав. кн.); **ї того не можааше зърѣти** (Зб. Кл.). Якщо ж частка стоїть перед іменем, іменною групою чи прислівником і заперечується суб'єкт, обставина чи означення, то таке

речення є частковозаперечним: *не по многоу же пристъпше стоаштеі* (Зоґр. ев.); *юже не много глѣхъ съ вами* (Зоґр. ев.); *гѣи не доброе ли съма събѣлъ еси* (Лист. Унд.). У випадку сполучення заперечної частки з особовими формами теперішнього часу допоміжного дієслова *бъти* спостерігалось злиття цих елементів у одне слово: *не + есмъ > нѣсмъ*; *не + естъ > нѣстъ*: *нѣсмъ достоинъ нарешти съ сынъ твои* (Остр. ев.). Якщо частка та допоміжне дієслово розділяються іншими словами, то злиття не відбувається: *не достоинъ естъ* (Мар. ев.); *не во кси призванъ* (Супр.); *не во ми кстъ оуповати* (Супр.).

Для підсилення заперечення використовується частка *ни*, яка є заперечною формою сполучника *и*. З дієсловом ця частка поєднувалась у тому випадку, якщо заперечення повторювалось при однорідних дієслівних утвореннях, і ставилась, починаючи з другого елемента: *не събътъ ни жьнѣтъ* (Мар. ев.); *не оукори ти таковѣа бѣиа благодѣти ни погубѣти толь великѣа части* (Зоґр. ев.). Частка *ни* сполучалась також з іменами, а заперечення при цьому могло бути як одиничним, так і повторюваним: *ни Соломонъ во всен славѣ своен овлѣче съ* (Мар. ев.); *ни въ Издранли толѣкы вѣрѣ не оврѣтъ* (Зоґр. ев.).

За метою висловлення речення поділяються на *розповідні, окличні, спонукальні* та *питальні*.

Найпоширенішими є *розповідні* речення, які інформують про факт дійсності і не несуть при цьому емоційного навантаження: *Члѣкъ единъ сътвори вечерѣ великѣ* (Мар. ев.); *приде исоусъ і оученици его* (Зоґр. ев.); *ї влѣзъ въ коравъ іс прѣде ї приде въ свон градъ* (Зоґр. ев.).

Окличні речення є не лише носієм інформації, а й засобом вираження різноманітних емоцій, почуттів мовця. Такі речення у старослов'янських текстах, як правило, не мали спеціальних засобів виділення, проте віднесеність їх до ораторського мовлення дає змогу визначати специфічні прийоми, які використовувались при публічному читанні для вираження окличності. Найчастіше для цього використовуються так звані риторичні звертання: *лицемѣре. ізьми прѣвѣ брѣвно ізъ очесе твоего* (Мар. ев.). Показником окличності речень є наявність вигуків та окличних часток *ш*, *оу*, *оува*, *горе*: *оу горе мьнѣ окамѣнѣи* (Супр.); *ш роде не вѣрны и развраченѣи* (Мар. ев.); *горе вамъ кънигъчны и фарисѣи* (Мар. ев.).

Спонукальні речення виражають волевиявлення мовця, яке потребує виконання. Такі конструкції можуть виражати наказ, прохання, пораду, протест, бажання, згоду та ін. Характерним показником цього типу речень є вира-

ження присудка формами наказового способу дієслова: **придѣте оубо, вратре, видимъ болѣзни гровѣнъца** (Зб. Кл.). У давніх старослов'янських пам'ятках зустрічаються спонукальні речення з синтетичними формами наказового способу 3 ос. усіх чисел: **По вѣрѣ ваю вѣдн вама** (Мар. єв.). Спонукальність у старослов'янській мові могла підсилюватися використанням спонукальної частки **да**, яка за походженням була тотожною з сурядним сполучником **да**. Такі речення виражали категоричне спонукування: **Да николиже плода отъ тебе не вѣдетъ въ вѣкъ** (Мар. єв.). — Хай же ніколи в тебе не буде плоду! Зрідка спонукальність могла виражатися інфінітивними формами в реченнях зі значенням можливості, необхідності тощо: **семоу кстѣ вѣгити** (Супр.). Спонукальні заперечні речення зі значенням заборони найчастіше утворювалися поєднанням заперечної особової форми допоміжного дієслова **могти** та інфінітива основного дієслова: **не мози оубо никтоже съ льстьѣх прити** (Супр.).

Питальні речення містять у собі питання і мають установку на отримання відповіді. Питальні речення в старослов'янській мові могли будуватися за допомогою таких елементів:

— речення з питальними словами. Роль питальних слів виконували відмінкові форми займенників **кѣто, чѣто, кѣли, каа, кок, какъ (-а,-о), коликъ (-а,-о)** та ін. і прислівники **кѣде, како, камо та ін.:** **кѣто прикоснѣ са ризѣ моуѣ** (Зогр. єв.); **колико имати хлѣбѣ** (Мар. єв.); **како ты отъ мене пити просиши** (Остр. єв.);

— речення з питальною часткою **ли**, яка була набагато частіше вживаною, ніж у сучасних мовах: **достонтъ ли въ советѣ добро творити** (Мар. єв.); **ты ли еси црь юдѣискъ** (Зогр. єв.). Для речень, які передбачають негативну відповідь, вживається питальний вираз (**не**) **уже ли: не уже ли и свою матеръ укори съ мьною** (Син. пс.). Близьким до цього виразу було сполучення **не оу ли**, яке вживалося у значенні "як (же) не": **не оу ли разоумѣете** (Зогр. єв.);

— речення з питальною часткою **еда**. Ця частка вживалася у реченнях, які передбачають негативну відповідь: **еда можетъ слѣпѣць слѣпѣца водити** (Зогр. єв.); **котораго же отъ васъ оѣ въпроситъ сѣнь свои хлѣва. еда камень подасть кмоу** (Зогр. єв.).

ДВОСКЛАДНІ ТА ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

За наявністю головних членів речення поділяються на двоскладні та односкладні. Найтиповішими для старослов'янських текстів були двоскладні речення з підметом і присудком: **раби же рѣша** емоу (Зогр. єв.); **виноградъ чакъ насади** (Мар. єв.).

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Підмет

За будовою підмет старослов'янської мови міг бути простим і складеним.

Простий підмет виражався формою називного відмінка однини, множини чи двоїни іменника чи субстантивованого прикметника, діеприкметника, числівника, а також інфнітивом: ї възиде **ис** въ ероусалимъ (Мар. єв.); не оудовъ възнидетъ **богатъ** въ цѣсарьствие небесское (Зогр. єв.); їмѣанъ оуши слышати да слышнтъ (Зогр. єв.); седмь во имѣша ѡженж (Зогр. єв.); не токмо разбивати скарадо естъ и страшно... но и лихонмствовати (Номок.).

Для синтаксичної системи старослов'янської мови, на відміну від української, характерним було те, що особові займенники майже ніколи не вживалися в реченні, а вказівка на особу та число здійснювалася за допомогою особових закінчень дієслів-присудків: по чьто притъчами **гавѣши** имъ (Зогр. єв.); слоухъмъ **оуслышите** и не имате разоумѣти (Зогр. єв.). Зрідка особові займенники були представлені у структурах: въ же оуслышите притъчъ **сѣвъшаго** (Зогр. єв.); ты оузрши (Зогр. єв.). Досить часто роль підмета виконували вказівні, питальні, заперечні та інші займенники: онъ же отъвѣштавъ рече имъ (Зогр. єв.); они же тяжателе къ себѣ рѣша (Мар. єв.); и никъто же не дагаше кмоу (Остр. єв.); ова оубо падоша на каменнихъ (Зогр. єв.); инъ ксть сѣан и инъ ксть жьнии (Остр. єв.).

Складений підмет мав два різновиди: складений соціативний і складений числовий. *Складений соціативний* виражався поєднанням іменника чи займенника у формі називного відмінка з іменником чи займенником в орудному з прийменником **съ**: мы съ вами праздноуکمъ (Супр.). Складений числовий виражався поєднанням числівника з іменником чи займенником у формі називного чи родового відмінка множини: бѣ же тоу **единъ члѣкъ** (Мар. єв.); бѣ же **седмь братиѡ** (Мар. єв.); вѣдшихъ же бѣаше мжжъ **пять тысащъ** (Зогр. єв.); посъла **дѣва отъ оученикъ** (Мар. єв.).

Присудок

Присудок за будовою також поділявся на простий і складений. *Простий* присудок міг бути виражений всіма синтетичними і аналітичними формами дієслова дійсного, умовного і наказового способів:

— теперішній час: како ты отъ мене пнти **просиши** (Остр. єв.); отрокъ мон **дежитъ** въ домоу моемъ (Асс. єв.);

— майбутній час: что хощеши ми дати и азъ вамъ прѣдамъ и (Мар. ев.); слоухомъ оуслышите ꙗко не имате разоумѣти (Зогр. ев.);

— минулий час: и тогда же придоша оученици его (Остр. ев.); остави же водоносъ свои жена и иде въ градъ (Остр. ев.); петръ же вниѣ стѣбаше на дворѣ (Зогр. ев.); далъ еси веселье въ срѣци моемъ (Син. пс.);

— умовний спосіб: далъ ти бы вода живя (Остр. ев.);

— наказовий спосіб: даждь ми пити (Остр. ев.).

Складений присудок у старослов'янській мові був представлений переважно іменним різновидом. Історія його пов'язана з балтсько-слов'янським періодом, коли інфінітивні форми почали поєднуватися з особовими формами дієслів-присудків, як правило, дієсловами модальної семантики типу *hotjǫ, *mogǫ, *bǫdǫ. Інфінітив у таких сполученнях позначав дію того ж суб'єкта, що й особове дієслово, утворюючи таким чином єдиний член речення: како можетъ члвкъ родитиса старъ сын (Остр. ев.). Поступово ці конструкції почали набувати значення майбутнього часу, і рідко вживалися у старослов'янських пам'ятках, хоча в сучасних слов'янських мовах їх представлено досить широко.

Значно більше у старослов'янських текстах зустрічаються конструкції з іменним складеним присудком, який утворювався поєднанням дієслова-зв'язки з іменною, рідше прислівниковою частиною: азъ ксамъ свѣтъ въсемоу мироу (Остр. ев.). Іменна частина звичайно мала форму називного відмінка іменника, займенника, прикметника, числівника, дієприкметника: поусто естъ мѣсто (Зогр. ев.); печальна доуша моя кстъ (Сав. кн.); да видаштен слѣпи бжджтъ (Остр. ев.); мокъ брашно кстъ (Остр. ев.); что съмжшени есте (Остр. ев.); четыре десате ихъ кстъ (Супр.). Роль зв'язки найчастіше виконувало допоміжне дієслово быти, яке, на відміну від сучасної української мови, в теперішньому часі не випускається: ты ли еси црь юдѣискъ (Зогр. ев.); вы есте соль зѣми (Зогр. ев.). Пропуск зв'язки — явище нехарактерне для старослов'янських текстів, і зафіксовано лише в іменних реченнях: дхъ бо бѣдръ а плѣтъ немощьна (Зогр. ев.); има емоу юанъ (Зогр. ев.).

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Означення

Серед означень розрізнялися узгоджені та неузгоджені. Узгоджене означення виражалось найчастіше прикметником, рідше займенником, числівником, діеприкметником: *приде въ градъ самаренскъ* (Остр. ев.); *свѣдѣтельство всѣмъ азъкомъ* (Зогр. ев.); *дадь ти бы водъ живъ* (Остр. ев.). Серед прикметників функцію означення могли виконувати як короткі, так і повні: *на травѣ зеленѣ* (Зогр. ев.); *такъ бждеть и родоу семоу лжавьномуу* (Зогр. ев.).

Одним із різновидів узгодженого означення, що досить часто зустрічається у старослов'янських пам'ятках, є прикладка, виражена узгодженим іменником: *близъ всн иже дасть инаковъ носифоу сыноу своемуу* (Остр. ев.); *видѣ симона і андрѣа брата того симона* (Зогр. ев.).

Роль неузгодженого означення виконував іменник або займенник у непрямому відмінку: *слышатъ прѣмъдрости соломона* (Зогр. ев.); *стадо свинні много пасомо* (Зогр. ев.); *тоу бждеть плачь и скръжьтъ зжвомъ* (Сав. кн.).

Додаток

Додаток у старослов'янській мові подібно до форм сучасної української мови виражався іменником або субстантивованим словом у непрямому відмінку. Додатки поділялися на прямі та непрямі.

Прямий додаток — це додаток у формі знахідного відмінка без прийменника: *виноградъ члкъ насади* (Мар. ев.); *иъ видѣ народъ многоу* (Зогр. ев.); *вино ново въ мѣхы новы вълывають* (Мар. ев.). Прямий додаток міг бути також виражений формою родового відмінка, якщо він належав до присудка, який мав значення заперечення чи означав частину від цілого: *не вълывають вина нова въ мѣхы ветъхы* (Мар. ев.); *не достонтъ тебѣ имѣти жены филипа брата своего* (Мар. ев.); *и приде иштѣ плода на нем* (Зогр. ев.); *приде жена отъ самарна почрѣтъ воды* (Остр. ев.).

Непрямий додаток — це додаток, виражений у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків без прийменників і з прийменниками: *і пошла къ тажателемъ рабъ* (Мар. ев.); *і пошлаша къ немуу единны отъ фарисей* (Мар. ев.); *рече имъ пилатъ* (Зогр. ев.).

Обставини

Обставини у старослов'янській мові найчастіше були виражені прислівниками, рідше іменними частинами мови у непрямих відмінках, інфінітивом, супіном.

1. Обставини способу дії — прислівниками, формами орудного відмінка та применниковими формами інших непрямих відмінків імен: изиди ~~ядро~~ на распжитиѣ и стъгнѣ града (Мар. ев.); любивши всѣмъ сръдцемъ и всѣмъ разоумомъ (Мар. ев.).

2. Обставини місця — прислівниками місця та формами непрямих відмінків імен: петръ же вынѣ сѣдѣаше на дворѣ (Зогр. ев.); ходди въ тѣмѣ не вѣсть како идетъ (Остр. ев.); тоу бждетъ плачь и скръжьтъ збжомъ (Сав. кн.); приде нѣтъ і оученици его въ ~~иуденскыя земля~~ і тоу живѣаше (Зогр. ев.).

3. Обставини часу — прислівниками часу, формами непрямих відмінків імен, давальним самостійним зворотом: и мѣне ~~николи~~ же не далъ кси козылате (Остр. ев.); и идетъ къ немуоу полоуноштн (Мар. ев.); трыми дньми созда ти ~~ѣ~~ (Мар. ев.); и посъла къ тажателемъ рабѣ въ ~~врѣма~~ (Мар. ев.); ютроу же ~~бывѣ~~шю, сьвѣтъ стѣвориша вси архи ерен (Зогр. ев.); дњи оуже ~~пришьдѣ~~шюу повелѣ вса вести и (Супр.).

4. Обставини причини — формами непрямих відмінків іменників та давальним самостійним зворотом: азъ же сѣде ~~гладомъ~~ гъленѣ (Зогр. ев.); радоукиши са ~~сироти~~ дру жьнии (Супр.); їванъ не хотѣаше нти тамо ~~отцоу нашемоу~~ не сѣштоу тоу савѣ (Супр.).

5. Обставини мети — найчастіше інфінітивом, супіном: придѣ жена отъ самаринѣ ~~пачрѣтъ~~ воды (Зогр. ев.); посъла рабѣ своѣмъ къ дѣлателемъ ~~принати~~ плоды его (Мар. ев.).

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

У старослов'янських пам'ятках досить часто вживали односкладні речення, серед яких розрізняються *означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові* та *номінативні* речення.

Означено-особові — це речення, головний член яких виражено дієслівною формою 1 ос. одн.: село коупиуѣ и имамъ нждж изити и вндѣти е (Мар. ев.).

Неозначено-особовими називаються речення, головний член яких є дієслівною формою 3 ос. мн.: ѣще рекътъ вамъ: севѣ поустыни, - не идете (Сав. кн.).

Узагальнено-особові — це речення з головним членом, вираженим дієслівною формою 2 ос. одн.: егда ~~молиши~~ са не вжди ако и ~~лицемѣри~~ (Сав. кн.).

Безособовими називаються речення, які означають дію, що відбувається незалежно від діяча. За спосо-

бом вираження головного члена вони поділяються на кілька різновидів:

— речення, головний член яких виражений зворотним дієсловом у формі 3 ос. одн. чи пасивним дієприкметником з дієслівною зв'язкою: *възвеселити же сѧ и въздрадовати подобаше* (Остр. єв.); *аште ми сѧ ключитъ і съ тобоуж оумрѣти* (Зоґр. єв.); *ізволн сѧ ...мынѣ* (Асс. єв.);

— речення, головним членом якого є предикативний прислівник із зв'язкою: *немоштьно кмоу естъ* (Супр.). Часто такий спосіб вираження головного члена ускладнювався інфінітивом: *тако бо подобно намъ естъ съконъчати* (Зоґр. єв.). До безособових прислівникових були близькими речення з головним членом у формі абстрактного іменника типу *час, горе, сором, грїх* тощо: *горе же непразднѣнимъ и дощцинимъ въ тѣ дѣни* (Остр. єв.); *слава въ въшнихъ боу* (Остр. єв.);

— речення із значенням заперечення існування, у яких суб'єкт бугтя було виражено у формі родового відмінка: *и без него ничесо же не бысть* (Асс. єв.); *свѣта да не сияктъ* (Супр.).

Но м і н а т и в н и м и називаються речення, у яких назву особи чи предмета у називному відмінку вжито для констатації існування чи наявності їх у даний момент: *се црѣ вашъ* (Остр. єв.); *жено се снѣ твои* (Зоґр. єв.).

Крім перерахованих різновидів односкладних речень у старослов'янських пам'ятках дуже рідко зустрічаємо так звані *еквіваленти речень*. Це конструкції, утворені з вигуків або часток, які передають емоції чи модальні аспекти думки, не матеріалізуючи основний зміст речення: *Рече: ен* (Остр. єв.); *прѣркъ ли кси тѣ?* и *отвъѣшта: ни* (Остр. єв.).

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

У старослов'янських пам'ятках зафіксовано приклади простих ускладнених речень, частина яких була успадкована з індоєвропейської мови, частина розвинулася на власне слов'янському мовному ґрунті. Розвиток ускладненого речення пов'язаний із потребою вираження складних думок засобами простого речення.

Просте речення могло ускладнюватися однорідними членами, вставними одиницями, звертаннями, відокремленими членами.

Однорідні члени речення

Однорідні члени речення у старослов'янській мові, подібно до сучасної української мови, перебувають в однаковому відношенні до спільного для них члена, викону-

ють однакову синтаксичну функцію і поєднуються між собою сурядним зв'язком. Цей зв'язок оформляється найчастіше за допомогою сурядних сполучників та інтонації і дуже рідко без сполучників, а лише інтонаційно. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення:

— підмети: на москѡвѣ сѣдалище сѣдѣж кнѣижиинци и фарнсен (Мар. єв.);

— присудки: въ оно призѣва їс оученикы свои и рече їмъ (Сав. кн.);

— додатки: господьнѣ заповѣдъ съконьчавѣ глаголъштѣж. люба и отьца и матере. или братиѣж. или женѣ. или чада (Супр.);

— означення: пѣть притворѣ имѣшти въ тѣхъ лежалше множьство болаштинѣхъ. слѣпѣ. хромѣ. соухѣ. чанжинѣхъ движенѣк (Мар. єв.);

— обставини: на распѣтиѣ и стѣгнѣ града (Мар. єв.).

Вставні одиниці

Прості речення в старослов'янській мові могли ускладнюватися вставними словами і словосполученнями, граматично не пов'язаними з членами речення, які надавали структурі різноманітних смислових відтінків, уточнень, додаткових повідомлень тощо. Слід відзначити, що такі ускладнені конструкції зустрічалися досить рідко в старослов'янських текстах. Напр.: бѣ же члѣкъ оть фарнстѣн. нн-кодимѣ нма ємоу. кнѣзь иуденскѣ (Мар. єв.); і оустрьми са по врѣгоу въ море. бѣ же іхъ тѣко дѣвѣ тѣсѣшти. і оугапа-ахѣ (Зогр. єв.).

Звертання

Звертання називали особу чи предмет, до яких звернена мова, і виражалися здебільшого кличною формою: їсе снѣ бѣжін. пришелъ ли єси сѣмо. прѣжде врѣмене мѣжитѣ насѣ (Зогр. єв.); оце. даждѣ ми достоннѣ часть имѣннѣа (Остр. єв.). Інколи звертання могло виражатися формою називного відмінка: о вельѣ тѣнна (Супр.).

Відокремлені члени речення

Відокремленими, тобто виділеними зі смислового та інтонаційного погляду для підсилення їх ролі в реченні, могли бути другорядні члени речення:

— означення, прикладки: близь вѣси ѡже дастѣ нѣковъ носифоу сѣноу свокмоу (Остр. єв.); въ оно врѣма. прѣде нѣсѣ въ градѣ самаренскѣ. нарѣцѣкѣ соухарѣ (Остр. єв.);

— обставини, виражені дієприкметниковими зворотами: *азъ во чоуѣхъ силѣ ншьдъшѣ из мене* (Остр. ев.); *обрѣте отроковицѣ лежашѣ на одрѣ* (Зогр. ев.).

Особливістю старослов'янських текстів було вживання дієприкметникових зворотів з давальним самостійним. Такий зворот був смисловою єдністю і входив до складу простого речення як граматично незалежний відокремлений зворот, поєднаний з реченням сурядним зв'язком. Структурно він складався з двох частин: дієприкметника та узгодженого з ним іменника чи займенника у формі давального відмінка: *еще ємоу глаголюшѣмоу приде єдннъ отъ архисвѣнагога* (Мар. ев.). Давальний самостійний найчастіше мав значення підрядного обставинного речення, тому просте речення з давальним самостійним перекладається українською мовою як складнопідрядне: *і сѣшѣмоу петрови низоу на дворѣ. приде єдина отъ рабѣнь* (Мар. ев.) — в той час, коли Петро був внизу, прийшла одна з рабинь. Серед обставинних характеристик, які передавав давальний самостійний, переважали часові: *днн оуже пришьдъшѣмоу повелѣ вьса вести ѿ* (Супр.); рідше зустрічаються причинні: *не можааше оуже напруѣждь поспѣшити. ѿзи лютѣиши кмоу прибѣвъши и тѣжъши* (Супр.); умовні: *отъвращѣшю же тебѣ лице възмѣтѣтъ сѿ* (Син. пс.); допустові: *много ж кмоу глаголюшѣмоу къ нимъ и оучашѣмоу никакоже покорѣахъ сѿ* (Супр.); способу дії: *како сѣлѣзе не чоувъшѣмоу ни кдиномоу* (Супр.). Крім обставинного значення зрідка давальний самостійний міг виражати супровідну дію до основної: *въ полоуношти пришьдъшѣмоу князоу изведенъ бѣсть* (Супр.).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Серед складних речень у старослов'янській мові розрізняють *складнопірядні* і *складносурядні*.

Складносурядні речення

Прості речення, які входять до складу сурядних конструкцій, поєднуються за допомогою інтонації та сполучників сурядності, основними з яких були:

— *єднальні и, ти: члкъ етеръ имѣ дѣва снѣгы и рече меньші снѣгъ оѣцю* (Асс. ев.);

— протиставні *а, да, вжиті в єднальному значенні: бѣ во корабль по срѣдѣ морѣ. а сѣ єдннъ на земли* (Зогр. ев.);

— *приєднувальні таже (і тоді, і потім), тоже: въпрашати хотѣаше тоже млѣчати кмоу ноужда бѣаше* (Супр.);

— протиставні *а, нѣ, не тѣкъмо... нѣ и, не тѣчиьк... нѣ и, обаче: неволѣ во естѣ прити сканѣдаломѣ. обаче горе чловѣкоу*

тому (Мар. ев.); не сяди на прѣднімъ мѣстѣ ...нѣ егда зъванъ бѣдешн. шьдъ сяди на послѣднімъ мѣстѣ (Зогр. ев.);

— протиставна частка же: ꙗ ови скотънѣжъ жрътвѣ ови же бѣжю тѣлоу жрътвѣ приношахъ (Зб. Кл.);

— розділові ли, или, либо, либо: не пьцѣте сѣ дшѣжъ своежъ. что гасте ли что пиете. ни тѣломъ вашнмъ въ что облѣчете сѣ (Сав. кн.).

Складно підрядні речення

Найуживанішим засобом зв'язку між частинами складно підрядного речення були сполучники підрядності та сполучні слова. Безсполучникові конструкції у давніх текстах практично не зустрічалися.

За синтаксичними функціями підрядні речення поділялися на такі різновиди: *означальні, гогаткові, обставинні*.

Означальні підрядні речення є означенням до якогось члена головного речення і приєднуються за допомогою сполучників та сполучних слів *иже, таже, кже, такъ, тако, така, иде(же), кѣто, чѣто, кѣли, кага, кок, како, которѣли*: и желаше насытити чрѣво свок отъ рожць ѡже ѣдѣахъ свиныхъ (Остр. ев.); ѣдѣта въ вѣсь ѣже естѣ прѣмо вама (Зогр. ев.).

Додаткові підрядні речення залежать від дієслова або іменного додатка головного речення і приєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів *тако(же), да, клко, колико, иже, таже, кже, кѣто, чѣто, аште, отъкждоу та ін.*: не вѣмъ чѣто глаголеши (Зогр. ев.); видите тако близъ естѣ при дверьхъ (Сав. кн.).

Підрядні речення місця приєднуються до головного речення за допомогою сполучних слів прислівникового походження, утворених від коренів питальних чи відносних займенників *иде(же), ижде тамо(же), иждоу(же), отъждоу, отъкждоу, кѣде, камо та ін.*: идеже есмъ азъ ꙗ вѣ бѣдете (Зогр. ев.); ведевѣ та отиждоу та възведоховѣ (Супр.).

Підрядні речення часу приєднувалися до головного за допомогою сполучників і сполучних слів *кгда(же), вѣнегда(же), тако(же), аште, отънели(же), по кон, донелиже, дондеже, даже ... не, прѣжде даже... не та ін.*: дѣлателе же егда оузьрѣша сѣ рѣша въ себѣ (Зогр. ев.); донелиже кстѣ годъ приимѣмъ съпасеник свок (Супр.).

Підрядні речення способу дії приєднуються до головного за допомогою сполучників *тако(же), ако(же), неже, нежели*: бѣдете же мѣдри ако змиа (Зогр. ев.); оудовѣе естѣ вельвждоу сквозѣ іглинѣ оуши проіти неже богатоу въ цѣсарствне божие вѣннати (Зогр. ев.).

Підрядні речення міри або ступеня приєднуються до головного за допомогою сполучних слів (прислівників, займенників) **тольма** — **кльма**, **только** — **канко**, **іако**: **только оуіе канко вольнии грѣси неповольнѣимь** (Супр.); **хоштѣ же семоу послѣднюмоу дати ѣко и тебѣ** (Мар. ев.).

Наслідкові підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучників **іако**, **да**: **тольма дръжимъ кси невѣдѣнникмь да сего не разоумѣши** (Супр.); **и вѣставъ авик и вѣзьмъ одръ изиде прѣдъ вѣсѣми іако дивитисѣ вѣсѣмь** (Остр. ев.).

Підрядні речення мети приєднуються до головного за допомогою сполучників і сполучних слів **да**, **іако(же)**, **акоже да**, **еда**, **еда како**, **еда когда**, **како**, **да не**: **дадѣтъ знаменіѣ веліѣ и чоудеса ѣко прѣльстити** (Зогр. ев.); **внемлѣте же себѣ еда когда отажажѣтъ сръдца ваша** (Зогр. ев.).

Підрядні речення причини приєднуються до головного за допомогою сполучників **во**, **оуво**, **нво**, **понеже**, **зане**, **ѣко**, **кльма**, **иже**: **і пришедѣ къ нен ничесоже не обрѣте на нен тѣкмо анствіе не бѣ во врѣмѣ смокъвамь** (Мар. ев.); **вѣсь длѣгъ отъпоустихъ тебѣ понеже оумолн ма** (Зогр. ев.).

Підрядні умовні речення приєднуються до головного за допомогою сполучників **аште**, **іаште**, **ели**, **а**: **аште придеши то не имашн мене видѣти** (Супр.); **сни а бѣ вѣлѣ пророкъ разоумѣлъ вѣ** (Супр.).

Допустові підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучників **цѣ**, **цѣ и**, **ацѣ**: **цѣ и коли оуво оукрали вѣша вѣ сѣботѣ и како не во бѣаше лѣтних прістѣпити аште ли и законъ прѣстѣпили вѣша** (Супр.); **не во рече нюда прѣдавникъ ацѣ лѣпо бѣ ... сего отъ зьлобѣ прозѣвати** (Супр.).

3 Маріїнського евангелія

Текст 1

Въспакъ оубо иже слышитъ словеса моѣ си и творитъ ѣ. оуподобляѣ и мжжж мждроу. иже созѣда храмннж своѣ на камене. і сьниде дождь и придж рѣкты и възвѣаша вѣтри. і нападѣ на. храмннж тж. и не паде са основана во бѣ на камене. и въсѣкъ слышан словеса моѣ си и не творан нхъ. оуподобитъ са мжжж боуж. іже созѣда своѣ храмннж на пѣсцѣ. и сьниде дождь и придж рѣкты и възвѣаша вѣтри и опърѣша са храмннѣ тон. і паде са. і бе разроушенне ея велне сѣло.

(Матф., VII, 24—27).

Текст 2

Подобно естѣ цѣрствіе небеское члвкоу домовитоу. иже изиде коупно утро наятъ дѣлатель виноградоу своемуу. съвѣщавъ же съ дѣлательы по пѣназоу на день. посла я въ виногдъ свон. и ишедъ въ третнж годннж. видѣ ны на трьжици стоашта праздны і тѣмъ рече идѣте и вы въ виноградъ мон. і еже бждетъ правѣда дамъ вамъ. они же ндж. пакты же ишедъ въ шестжж годннж и въ девятжж годннж сътвори такожде. въ единжж же на десете годннж ишедъ. обрѣте дроугтыя стоашта праздны. і гла нмъ чѣто стоите съде весь день праздны. і глаша емоу ѣко никѣтоже насъ не поятъ. гла нмъ идѣти и вы въ виноградъ мон і еже бждетъ правѣда примете. вечероу же бы(въ)шу. гла гнѣ винограда къ прнставннкоу своемуу. призови дѣлатель. і даждь нмъ мьздж еачень отъ послѣдннхъ до прѣвтынхъ. прншедѣше же въ единжж на десате годннж. прнмса по пѣназоу. і прншедѣше прѣвнн мнѣбахъ са ваште прнмти. і прнмса по пѣназоу. прнемѣше же рѣпѣтаахъ на гнѣ глжште. како съя послѣдннѣмъ едннѣ часть сътворыша і равнты намъ сътворилъ я еси. понесѣшенмъ таготж дьне и варь онъ же отъвѣштавъ рече единомоу нхъ дроуже не обнждаѣ тебе. не по пѣназоу ли съвѣштахъ съ товоуж. възьми свое и иди. хоштж. аште око твое лжково естѣ. ѣко азъ благъ есмь...

(Матф., XX, 1—15).

Текст 3

Се же вѣдите. ꙗко аще би вѣдѣлъ гнѣ храма. въ кѣмъ стражъ татъ придетъ. вѣдѣлъ оубо би ꙗ не би оставилъ подырыти храма своего. ...Кто оубо естъ вѣрныи рабъ и мѣдръ. его же постави гнѣ надъ домомъ своимъ. да дастъ имъ въ врѣмѣ пиштя ихъ. блаженъ рабъ тѣ. егоже пришедъ гнѣ свои обратетъ тако творашта. аминь глѣжъ вамъ. ꙗко надъ всѣмъ имѣниемъ поставиты - и. аште ли речеть зѣлы рабъ въ срѣдци своемъ. всѣбитъ мои гнѣ прити. ꙗ начынетъ бити клеверѣты своимъ. ꙗсти же и пити съ пиѣницами. придетъ гнѣ раба того въ день въ ньже не чаеть. ꙗ въ часъ въ ньже не вѣсть. ꙗ протешеть ꙗ полъма. ꙗ часть его съ упокриты положитъ тоу бѣдетъ плачь и ск(р)жетъ зѣбомъ..

(Матф., XXIV, 43, 45—51).

Текст 4

На мостѣвѣ сѣдалици сѣдѣ кънижници и фарисеи всѣ оубо елико аште рекжтъ вамъ блюсти. съблюданте и творите. по дѣломъ же ихъ не ходите. глѣжтъ бо и не творятъ. събиражтъ же брѣмена тяжка и не оудобъ носима. ꙗ възлагажтъ на плешта члѣвска. а прѣстомъ своимъ не хотѣтъ двигнѣти ихъ. всь же дѣла своѣ творятъ да видими бѣдѣтъ члѣвки. раширѣжтъ же храннища своѣ. ꙗ величажтъ подѣметы въскрианѣ ризъ своихъ любѣтъ же прѣждевъзлѣганиѣ на вечерѣхъ. ꙗ прѣдесѣданиѣ на соньмиштнихъ. ꙗ цѣлованиѣ на тръжиштнихъ ꙗ нарицати сѣ отъ члѣкъ равви... горе вамъ кънижници и фарисеи упокрити ꙗко очиштаате вынѣщнее стѣкльници. ꙗ паропсидѣ. жтрѣждѣ же сжтъ плѣни хыште-ниѣ. ꙗ нечистоты. фарисею слѣпе. очисти прѣжде вынѣщнее стѣкльници ꙗ паропсидѣ да бѣдетъ и вынѣщнее има чисто.

(Матф., XXIII, 2—7, 25—26).

Текст 5

Тѣ бо иродъ послаавъ ѣтъ ноана. ꙗ съваза и въ темьници. ироднѣды ради жены филппа брата своего. ꙗко жени сѣ еѣж. глаше бо ноанъ иродови. не достонтъ тебѣ имѣти жены филппа брата своего. ироднѣ же гнѣвааше сѣ на нь. ꙗ хотѣаше и оубити и не можааше. иродъ же боѣаше сѣ ноана. вѣды и мѣжа праведъна и сѣта. и хранѣаше и. ꙗ послоушаѣъ его мѣного творѣше ꙗ въ сласть его послоушааше. ꙗ приклоучьшо сѣ дѣни потрѣбноу.

егда иродъ рождѣствоу своему вечерѣж творѣаше къназемь своимъ и тѣсжштѣникомъ. ꙗ стареншиннамъ галилеискимъ. и въшедъши дѣштери еѣ ироднѣдѣ. ꙗ пласавъши и оугождъши иродови. ꙗ възлежаштнимъ съ нимъ. рече цѣрь

дѣвници проси оу мене емоуже аште хоцешн и дамъ ти. ꙗкѣ клатъ сѧ ен ꙗко егоже аште просиши дамъ ти. до полъ цѣрствитѣ моего. она же ишедъши рече къ матери своен. чесо прошъ. она же рече главъы ноана крѣстителѣ. ꙗ въшедъши авне съ тѣштаниемъ къ цѣрю. проси глѣжшти хоцъ да даси ми. отъ него на влюдѣ главъ ноана крѣстителѣ. ꙗ прискрывенъ бысть цѣрь за клатъы. и възлежацинхъ съ нимъ. не въсхотѣ отърешн сѧ ен. ꙗ авне постѣлавъ цѣрь вонна. повелѣ принестн главъ его. онъ же шедъ оусѣкнж и въ (въ) темьници. ꙗ принесе главъ его на мисѣ и дастъ ѡ дѣвници. ꙗ дѣвица дастъ ѡ матери своен. и слышавъше оученици его. възвсѧ троупъ его и положиша и въ гробѣ.

(Марк, VI, 17—29).

Текст 6

Члкъ единъ съхощааше отъ нѣма въ ерихъ. ꙗ разбонныкъ въпаде. иже и съвлѣкъше и. и ѣзвы възложъше отидж. оставльше елѣ живъ сѧштъ. по приключаю же нерен единъ съхощааше пжтемъ тѣмъ. ꙗ видѣвъ ꙗ мимо иде. такожде же и левѣнитъ. бывъ (въ) на томъ мѣстѣ пришедъ и видѣвъ ꙗ мимо иде. самарѣнинъ же единъ градъы приде надъ нь ꙗ видѣвъ ꙗ милосрда. ꙗ пристжпъ обяза строупы его възливаа олѣи и вино. въсаждъ же и на свон скотъ приведе и въ гостиницъ. ꙗ прилежа емъ ꙗ на оутрѣни ишедъ изъмъ дѣва пѣназа дастъ гостиньнкоу. ꙗ рече емоу прилежи емъ. ꙗ еже аште прииждивеши. азъ егда възвращтж сѧ въздамъ ти.

(Лука, X, 30—35).

Текст 7

ꙗ рече къ нимъ къто отъ васъ иматъ дроугъ. ꙗ идеть къ немоу полѣношти ꙗ речеть емоу дроуже даждъ ми въ занимъ три хлѣбы. иде дроугъ ми приде съ пжти къ мьнѣ. ꙗ не имамъ чесо положити прѣдъ нимъ. ꙗ отъ из жтрѣждж отъвѣштавъ речеть не твори ми троудъ. юже двѣри затворенъ сѧтъ. ꙗ дѣти моѧ съ мѣнож на ложи сѧтъ. не можъ възстати дати тебѣ. глѣж вамъ аште и не дастъ емоу въставъ зане естъ дроугъ емоу нъ за безочъство его въставъ дастъ емоу елико трѣвооугъ. ꙗ азъ глѣж вамъ. просите и дастъ сѧ вамъ. ꙗшти те и обраштете тлъцѣте и отверзетъ сѧ вамъ. въскѣ во просиши приемлетъ. ꙗ иштани обрѣтаатъ. ꙗ тлъкжцоуемоу отъврзетъ сѧ.

(Лука, XI, 5—10).

Текст 8

Члкъ единъ сътвори вечерѣ. и зѣва мѣногъ. и постѣла рабъ свон въ годъ вечера. решти зѣванымъ градѣте. ꙗко оуже готова сѧтъ въскѣ ꙗ начасѧ възкоупъ отърнцати сѧ вси.

прѣвѣ рече емоу. село коупихъ и имамъ нѣждѣ изити и видѣти е. молиж тѣ имѣни ма отърочѣна. и дроугы рече сѣпрѣжѣ воловѣнѣихъ коупихъ пѣтъ. и градѣ искоуѣихъ нхъ. молиж тѣ имѣни ма отърочѣна. и дроугы рече женѣ поѣасъ и сего ради не могѣ прити. и пришѣдѣ рабѣ тѣ повѣдѣ се гѣспдиноу своемуу. Тогда разгнѣвавъ сѣ господинѣ домоу. рече рабоу своемуу. изиди ѣдро на распѣтнѣ и стѣгнѣ града і ништѣа и бѣдѣны и хромы и слѣпы вѣведи сѣмо. і рече рабѣ. гѣ вѣстѣ ѣкоже повелѣ: и еште мѣсто естѣ. и рече гѣ рабоу. изиди на пѣти и халѣгы. и оуѣдѣи вѣнитѣ да напѣлѣнтѣ сѣ домѣ мон.

(Лука, XIV, 16—23).

Текст 9

Члѣкъ единѣ добра рода иде на странѣ далече. прѣити себе цѣрствне. і възврати сѣ. Призѣвавъ же и десѣтъ рабѣ своихъ. і дастѣ имѣ десѣтъ мѣнасъ. і рече къ нимѣ. коупѣжѣ дѣитѣ донѣдеже прѣидѣ. граждѣне же его ненавиѣбахѣ его. посѣлаша молнтѣж вѣ слѣдѣ его глѣще не хощемѣ семоу да цѣрствоуѣтъ надѣ намнѣ. і вѣстѣ егда сѣ възврати. прѣимѣ цѣрствне. і рече да прѣгласѣтъ емоу рабѣ ты. імѣ же дастѣ сѣребро. да оуѣвѣстѣ какѣж коупѣжѣ сѣтъ сѣтворилнѣ. прѣидѣ же прѣвѣ глѣ гѣ. мѣнѣ твоѣ прѣидѣла десѣтъ мѣнасъ. і рече емоу блага рабе и добры. ѣко о малѣ вѣренѣ вѣстѣ. вѣиди областѣ нмы надѣ десѣтъѣж градѣ. і прѣидѣ вѣторѣ глѣ. мѣнасъ твоѣ гѣ. сѣтвори .д. мѣнасъ. рече же и томоу. і тѣ вѣиди надѣ пѣтнѣж градѣ. і дроугы прѣидѣ глѣ гѣ. се мѣнасъ твоѣ ѣже имѣхъ. положенѣ вѣ оуѣроуѣсѣ боѣахъ бо сѣ тебе. ѣко члѣкъ ѣрѣ еси. въземлѣши его же не положѣ, і жнѣши его же не сѣвѣ. глѣ емоу отѣ оуѣстѣ твоихъ сѣждѣ ти зѣлы рабе. вѣдѣашѣ ѣко азѣ члѣкъ ѣрѣ есмѣ. въземла его же не сѣхъ. і почѣто не вѣдастѣ моего сѣребра пѣнажнѣкомѣ. і азѣ прѣидѣтъ сѣ лихѣвиж истѣзалѣ е вимѣ. і прѣдѣстоѣаштнѣимѣ рече. възѣмѣте отѣ него мѣнасъ. і дадите имѣштѣжоумоу. .і. мѣнасъ і рѣша емоу гѣ имѣтъ .і. мѣнасъ.

(Лука, XIX, 12—25).

Из Зографського евангелія

Текст 1

По неже оуѣво мнози начашѣ. чинити повѣстѣ. О извѣ стѣнѣихъ вѣ насѣ вѣштѣхъ. ѣкоже прѣдаша намѣ. вѣвѣ шеі іскони самовидѣци. і слоугы словѣси. изво ли сѣ і мѣнѣ хожѣшю. і с прѣва по всѣхъ. вѣ істинѣж по радоу. пѣати тѣвѣ. славѣны тѣеофилѣ. да разоумѣеши. о нихъже наоучилѣ сѣ еси словѣсѣхъ. оуѣтѣрѣжденѣе. вѣстѣ вѣ дѣни ірода цѣрѣ. іюдеіска.

(Лука, 1, 1—5).

Текст 2

і по снхъ изиде і оузырѣ мѣтарѣ. іменемъ левѣиѣ. сѣдѣ штъ на мѣздыниці. і рече емоу іди по мнѣ. і оста въ в'сѣ. въставъ въ слѣдъ его иде. і сѣтвори чрѣ жденъе велико. левѣи емоу. въ домоу своемъ. і бѣ народъ многъ мытаръ і инѣхъ іже бѣахъ съ нн мѣ възлежаште.

(Лука, V, 27—29).

Текст 3

се изиде сѣмѣи да сѣветъ. сѣвѣштюмоу ова оубо падоша при пѣти. і придоша птица нѣскыѣ і позобаша ѣ. дроугаѣ же падоша на каменнѣхъ. ѣко не имѣша земля многы. і авне прозавоша. зан'е не имѣаше глѣбинъ земляѣ. слѣнцю въснѣвъшю присвадж. зане не имѣхъ корениѣ і нсѣхоша. а дроугаѣ падоша въ трѣннѣ. і възиде трѣнне і подави е. дроугаа же падоша на земляи доврѣ. і даахъ плоды. ово сѣто. ово шесть десѣтъ ово гѣ ... вы же оуслѣшнте притѣчъ сѣвъша-его...

(Матф., XIII, 3—8. 18).

Текст 4

інъ притѣчъ прѣдѣложи імъ глѣ. оуподоби са црѣствне нѣское. чѣоу сѣвъшюмоу доброе сѣма на селѣ своемъ сѣпаштемъ же чѣомъ. приде врагъ его. і всѣ плѣвелъ. по срѣдѣ пшеница і отиде. егда же прозаве трѣва. і плодъ сѣтвори. тѣгда ави са і плѣвелъ. пришедѣше равн гноу рѣша. гн не добро ли сѣма сѣлъ еси на сѣлѣ твоемъ. отѣкждоу оубо иматъ плѣвелъ. онъ же рече імъ врагъ чѣскъ се сѣтвори. равн же рѣша емоу. хоштеши ли оубо да шѣдѣше ісплѣвемѣ. онъ же рече ни. еда всѣтрѣгажште плѣвелъ. всѣстрѣгнете коупно съ нимъ і пшеницъ. оставнте коупно растн обоє до жатвы. і въ врѣма жатвѣ рекъ дѣлател'емъ. сѣверѣте прѣвѣ плѣвелъ. і сѣважате ѣ въ снопы ѣко жешти ѣ а пшеницъ сѣверѣте въ житѣннцъ моуж інъ притѣчъ прѣдѣложи імъ глѣ подобно естѣ црѣсо нѣское зрѣноу горюшьноу. еже възъмъ чѣкъ въсѣѣ на селѣ своемъ. еже мѣне естѣ всѣхъ сѣменъ. егда же въздрасетѣ. бол'е естѣ зелнѣ. і вываецѣ дрѣво. ѣко прити птицамъ нѣскыѣмъ. і витати на вѣтѣхъ его.

(Матф., XIII, 24—32).

СЛОВНИК
СКОРОЧЕНИХ НАПИСАНЪ СЛІВ У ПАМ'ЯТКАХ

А

ан҃ги — ангели
арх҃непа — архієпископа

Б

ба — бога
бви — богови
бже — боже
бжиі — вожиі
бжихуъ — божихуъ
вл҃го — благо
вл҃гсви — благослови
вбу — богоу
вѣ — богѣ
вѣы — вѣстѣ

Г

га — господа, господина
гви — господевн, господиновн
гдиноу — господиноу
гдѣ — господѣ
гди — господи
гла — глагола
глааж — глаголааж
глааше — глаголааше
глешн — глаголешн
глѣ — глаголѣ
гла — глагола
глаж — глаголаж
глажште — глаголажште
гна — господина
гдиноу — господиноу
гди — господинѣ
гѣ — господинѣ
гѣ — господѣ

Д

да — дастѣ
дахъ — доухъ
дишн — доушн
дишж — доушж

Е

ѣ — кстѣ
ев҃гліе — евангеліе
еп҃ипѣ — епископѣ
ер҃сма — ҃ероусалима

І

илѣ — израиль
има — ҃ероусалима
исво — нисоусово
исѣ, исѣ — нисоусѣ
иха — нисоуса христа

К

кѣц, кѣц — коньць

Л

мл҃срдова — милосрдова
мка — мжчєнна

Н

нво — небо
нѣское — небєсьскок
нѣ — не кстѣ

О

оно — оно врѣма
отѣчство — отѣчство
оца — отѣца
оцоу — отѣцоу

о̃ць — отьць

о̃че — отьче

П

по̃ве — попове

по̃пъ — попъ

про̃къ — пророкъ

Р

ре̃ — рече

С

с̃на — сына

с̃нове — сынове

с̃нъ — сынъ

сп̃и — съпаси

сп̃енник — съпасенник

сп̃еть — съпасеть

ср̃дце — срьдьце

с̃таго — сватаго

с̃тъмь — сватъмь

с̃тъныхъ — сватъныхъ

Х

х̃а — христа

х̃въ — христовъ

х̃мь — христомь

х̃оу — христоу

Ц

ц̃рь — цѣсарь

ц̃рствне — цѣсарственк

ц̃рькъ — цѣсарьскъ

ц̃рю — цѣсарю

ц̃ркве — црькѣе

Ч

ч̃къ — чловѣкъ

ч̃лкъ — чловѣкъ

ч̃вкоу — чловѣкоу

ч̃скъ — чловѣчьскъ

А

а — і (сполучник)

абик, абьк — зразу, в той же час

абѣ — якби

авва — отьць — батько

авѣ — явно

авленне — явище

аворъ — явір

аггелъ, ангелъ — ангел

агньць — ягнятко

агна — ягня

адъ — пекло

аеръ — въздохъ — повітря

аернь — въздохънь — повітряний

аже — що

азно — шкіра

азъ — я (займенник)

ак, анце — яйце

акъ, ако — як

акридъ — пржгъ — сарана

алавастръ — стькланица — алебастрова посудина

алек(ъ)торъ — кокотъ, коуръ, пѣтель — пивень

аллаоуа, аллаоуѣа — алілуя

ал(ъ)гоуи — алое

ал(ъ)дни, ладни — човен

ал(ъ)тарь, ол(ь)тарь — трѣбьникъ, жртвьникъ — алтар

ал(ъ)чѣба — піст, голод

алъканик — піст

алъкати — голодувати

алъчнь — голодний

аминь, аминь — вѣ истинѣ — справді, дійсно

анагностъ — чьтьць — читець, читальник

анаѣма — анафема, прокляття, відлучення від церкви

апостолъ — посьланыникъ,

сълъ — проповідник

ароматъ — благоговонная масть — пахуча речовина, пахощі

архангелъ — ангел

архидиаконъ — старший диякон

архикрен — старѣншина жрьчьскъ, прьвосваштеникъ — архіерей

архисинагогъ — старѣншина съвора — старійшина собору

архистратигъ — воєначальник

архитриклинъ — старѣншина пироу — розпорядник на бенкеті

асарни, ассарни — дрібна монета

аснѣк — ясне

аспида — отруйна змія

ацѣ — хоч, дарма що аште, аште ли да — якщо, якщо ж

аште ли оубо — отже якщо

ашоутъ, ашютъ — вьсоук, спъти, тоуне — даремно, марно

Б

баг(ь)ряница — порфира,
 прапждъ — багряница,
 пурпуровий одяг
баг(ъ)рянъ, баг(ъ)рѣнь —
 пурпуровий, темно-черво-
 ний
бални — врачъ — лікар
вальство — врачство —
 ліки, лікування
бавти — ворожити, замовляти
багрѣница — пряжа багряно-
 го кольору
безъ, вежъ — без
безаконик — злочин, безпра-
 в'я
безаконьникъ —
 законопрѣстѣльникъ —
 злочинець
безаконьъ — безправний
бездѣна — безодня
безженьць — хлѣкъ — нежо-
 натий, холостий
безочство — невідступне
 прохання, безсоромність
безчадьнь — бездітний
веспасагад — незаміжня
веспрѣстани — веспрѣсменн
 — прѣсма — безперестан-
 но, невпинно
вестоудьнь, вестыдынь —
 безсоромний
вечнньство — безладдя
веседа — розмова, місце
 сидіння
внсьръ — перли
благо — добро
благоволеннк — ласка
благоволити — доброзичливо
 ставитися, робити ласку
благовоник — благожуханик —
 пахощі
благоврѣменьнь — вигідний,
 корисний, своєчасний
благовѣстити — благовістити,
 мати добру звістку
благоговѣник — страх, по-
 божність
благодѣтъ, благодать —
 благодать, ласка, милість
благодѣтель — доброчинець

благодѣти — чинити добро
благолѣпик — краса
благообразик — врода, краса
благоподативъ — щедрий
благынн — добро
благочыстик — побожність
благъ — добрий
блаженъ — щасливий, бла-
 женний
близъ — близько, поблизу,
 біля
ближика — родич, родичка
блѣдъ — блідий
блюдо — миска
блюсти, блюдж — стерегти,
 пильнувати, оберігати
бладъ, бладъ — помилка,
 обман, брехня
власти, владж — помилятися
владъникъ, владъница —
 блудник, блудниця
бо — бо
богынн — богиня
болни, боле, больше —
 більший, більше
больма, больми, большьми —
 більше
болѣзнь — хвороба
востн, водж — буцати, буцаю,
 колоти, колю (рогами)
брада — борода
брады, брадъве — сокира
бракъ — весілля
бранити, браник — боронити,
 захищати
брань — війна, битва
брати — бороти, воювати
братръ, братъ — брат
братниа, братниа — браття,
 товариші
брачьнь — весільний
вращьно — їжа
бридъкъти — гіркий, гострий,
 жорстокий, суровий
бръвъ — брова
бръзо — швидко
брьник — глина, бруд
брѣма — тягар
брѣшти — берегти, турбува-
 тися
боѹи — дурний, нерозумний,
 сміливий, нахабний

БОУКСТЬ — безумство
БОУКВАТИ, БОУТИ — буйствува-
ти, біситися
БОУКЫ — літери, письмена
БЪДРЪ — бадьорий
БЪДЪТИ — не спати, бадьори-
тися
БЪРЪ — бір, дерево, кедр,
сосна
БЪХЪМА, БЪХЪМЪ, БЪШЪЖ —
цілком, зовсім
БЪЧЕЛА — бджола
БЪЛИК — трава
БЪДИТИ — переконувати
БЪДЪНЪ — калка, покалічений
БЪЖЪСТВО, БЪЗЪСТВО, БЪСТВО —
втеча
БЪЛОРИЗЪЦЬ — світська
людина
БЪЛОТА — білизна
БЪСЪ — демон, біс
БЪСЪНЪ — біснуватий, шале-
ний

В

ВАБИТИ — приманювати
ВАДИТИ — сперечатися,
обмовляти
ВАЗНЬ — щастя
ВАПЪ, ВАПА — фарба
ВАРНТИ, ВАРИТИ — випереджа-
ти, приходити раніше,
передувати
ВАРЪ — спека
ВЕДРО — ясно, гарна погода
ВЕЛЬБЪДЪ — верблюд
ВЕЛЬМИ — дуже, занадто
ВЕЛЬРЪЧЕВАТИ — гарно гово-
рити, багато говорити
ВЕРИГА — ланцюг, пута
ВЕТЪХЪИ — старий, давній
ВЕРЪА — засув
ВЕЧЕРА — вечеря, бенкет
ВЕЦЬ — справа, факт, річ
ВИДЪНИК — видіння, привид,
примара
ВИНА — провинна, причина
ВИНАРЪ — виноградар
ВИНАТИ — мешкати, перебу-
вати, проживати, гостювати
ВИТИ — плести

ВЛАДАТИ — володіти
ВЛАДЪКА — вельможа, воло-
дар
ВЛАДЪЧЪНЪ — сильний,
владний
ВЛАСМИВЪТИ — ганьбити,
богохульствувати
ВЛАСТИ — володіти
ВЛАСФИМНА, ВЛАСВИМНА —
блюзнірство, осуд,
богохульство
ВЛАСЪ — волосина, волосся
ВЛАСЪНИЦА — грубий одяг
ВЛЪНА — хвиля
ВЛЪХЪВЪ, ВЛЪХЪВА — чарівник,
ворожбит, волхв
ВЛЪКЪ — вовк
ВЛЪШТИ — волокти
ВОДНОСЪ — відро, посудина
для води
ВРАБИ — горобець
ВРАГЪ — ворог
ВРАНЪ — ворон
ВРАТЪ — комір
ВРАЧЪБА — лікування, ліки
ВРАЧЕВАТИ — лікувати
ВРАШТАТИ — повертати
ВРЪВЪ, ВРЪВЪ — віршовка
ВРЪБА — верба
ВРЪСТА — вік, зріст
ВРЪДЪ — зло, хвороба, шкода
ВРЪДЪНЪ — пошкоджений,
хворий
ВРЪМА — час
ВРЪТЕНО — веретено
ВРЪТНИШТЕ — мішок, грубий
одяг
ВРЪШТАТИ — верещати
ВЪВРЪШТИ — вкинути
ВЪЖДЕЛЪНИК — бажання
ВЪЖЕШТИ — запалювати
ВЪЗВРАНИТИ — заборонити,
заперечити
ВЪЗВРАНЪНИКЪ — захисник
ВЪЗВЕСТИСА — піднятися,
володарювати
ВЪЗДАТИ — віддати, повернути
ВЪЗДРАСТЪ — вік
ВЪЗДРАЩЕННИК — перебільшення
ВЪЗДРЪЖАТИ СА — утриматися
ВЪЗДЪТИ, ВЪЗДЪЖ — підніма-

ти, протягувати
в'язлагати — класти, поклас-
ти
в'язлежати — напівлежати за
столом, засідати
в'язмоци — могти, бути
сильним, міцніти
в'язмжити, в'язмжитж —
збентежити, хвилювати,
підбурювати
в'язмьзник — відплата,
помста
в'язьпити — закричати
в'язати — взяти
в'язнж — завжди
в'язкоуп'є — разом
в'язкоусити — вкусити, покуш-
тувати
в'язлазъ — вхід
в'язметати — вкидати
в'язм'єнити — поставити
в'язнегда — коли
в'язнезаапж — раптом, неспо-
дівано
в'язнити — увійти
в'язноушити, в'язоушити —
слухати
в'язн'язжити — встромити,
вколоти
в'язнжтръ, жнтръ — всередині
в'язображати — уявляти,
зображати
в'язор'язжати — озброювати
в'язпити — кричати, голосити
в'язпль — крик, зойк
в'язр'єснити — укорінитися,
утвердитися
в'язскор'є — скоро, швидко
в'язскран — скраю
в'язскринк — пола, край одягу
в'язскжж — для чого? чому?
навіщо?
в'язсприяти — сприйняти,
прийняти
в'язсп'єти — оспівати
в'язспль — назад
в'язставити — піднімати,
ставити на ноги
в'язст'язати — сперечатися
в'язст'язга — ремінь
в'язсоук — даремно, марно

в'язхыт'єти, в'язхыштж —
схопити, викрасти
в'язждъ — причастя
в'язторъ — другий
в'язсходьница — горішний
поверх, горище
в'язчоудити са — дивуватися
в'язчнсти — врахувати
в'язкати, в'язкжити — вчитися
в'язнж — завжди
в'язспрь — вгору
в'язна — шия
в'язр'єти — кипіти
в'язсе'єдство — всеядність
в'язсь — уесь
в'язсь — село, поселення
в'язсьникъ — поселенець,
сільський житель
в'язждъ — всюди
в'язд'єти — знати, відати
в'язжда — віко
в'язнити — продати, цінувати
в'язно — придане
в'язньць — вінок
в'язр'єникъ — довірений
в'язсть — звістка
в'язтвь — гілка
в'язтнин — проповідник
в'язт'єскъ — казковий
в'язт'єрило — вітрило, парус
в'язт'єръ — вітер
в'язт'є — порада, договір
в'язц'єати — говорити, пропові-
дувати
в'язштє — рада, нарада
в'язштини — мудрий, знаочий
в'язтнин — оратор, проповід-
ник
в'яз — гілка
в'язштє — більше
в'язштини — великий

Г

гадити — ганьбити
гатати — гадати, натякати,
невизначено говорити
гежна, геона — пекло
глаголати — говорити
глаголь — слово
гладав'єли — невиситимий,
жадібний

гладъ — голод
гласъ — голос
гласати — називати
глоумити са — забавлятися,
насміхатися, непокоїтися
глоумъ — жарт, насмішка
гнести, гнетж — тиснути,
гнітити
гнесъ — злочин, ганьба
гнон — гній
гноусити, гноушж — гидувати
гноусьнъ — гидкий, бридкий
говнно — достаток плодів
говъзик — врожай, достаток
говъзь — плодоносний,
рясний
говорити — шуміти, голосно
говорити
говоръ — зойк, шум, мова
говѣти — говіти, поститися
говѣинъ — благоговійний,
поважний, шановний
година — пора, час
годѣ вѣти — подобатися,
бути угодним
гонезжити — позбавлятися,
спасатися
горни, горьши, горк — гірший
гороушьнъ — гірчичний
горьница — гірська країна,
помешкання
горѣ — вгору
горько чадьнъ — який димить
господа — житло
господъ — господар, хазяїн,
володар
госпожда — господарка,
хазяйка
господьни — володарка
гостиньць — дорога
гостьникъ — господар, хазяїн
житла
гражданинъ — міський
житель
гребнице, гровнице — могила,
склеп
грети — гребти
гровъ — яма, могила
грохотати — голосно сміятися
грѣдъ — гордий
грѣлица — горлиця

грѣньчаръ — гончар
грѣсть — жменя
грасти, градж — іти, йду
гоудити — насміхатися,
злословити
гънати, женж — гнати,
гонити, жену
гъвати — гнути
гжстъ — густи
гжсь — гуска

Д

да — хай, нехай
да аште — якщо
давѣць — той, хто дає
давити — душити, давити
даръ — подарунок
датель — той, хто дає
давати — давати
движити — турбувати,
непокоїти, совати
дѣри — двері
дѣрьникъ — воротар
дебелъй — товстий
деватъдесать — дев'яносто
демонъ — злий дух, біс
десити, дешж — знайти,
застати
десница — десниця, правиця
деснъй — правий
десатина — десятина
дनावолъ — злий дух
днаконъ — церковнослужи-
тель
дивни — дикий
диво — диво
динаръ — срібна римська
монета
дланъ — долоня
дльгота — довгота
длъгъ — 1) довгий; 2) борг
довель — хоробрий, міцний
доброговенник — благоговіння,
страх
довольнъ — великий, дос-
татній
довьлѣти — бути достатнім
доврѣшити — докинути
догъматъ — догма
донлица — годувальниця
донти — годувати груддю

долю — вниз
домовитъ — господар дому,
хазяїн
доньдеже — до тих пір, доки
досадити, посадж — образи-
ти, скривдити, досадити
досели, доселѣ — досі, до сих
пір
достоѣник — спадщина
драга — долина
драгъ — дорогий
дрожднѣ — дріжджі
дрюгонде — в іншому місці
дрюгонци — колись, іншим
разом
дрьзати — бадьоритися, бути
в гарному настрої, відважу-
ватися
дрьзость — бадьорість,
сміливість
дрьколь — палка, жердина,
тичка
дрьзомжьскы — мужньо
дрѣвле — в давнину, колись
дрѣводѣла — столяр, тесля
дрѣвнѣ — дерев'яний
дрьзга — гай, ліс
дъвадесати — двадцять
дъвашьды — двічі
дъвонцеж — двічі
дъждь — дощ
дъска — дошка
дъхнѣти, дъхнѣ — дихнути,
зітхнути
дъньсь — сьогодні
дѣ, идѣ — де
дѣль — частина
дѣлатель — робітник
дѣльма — для, внаслідок,
через те що
дѣла — для
дѣтнѣць — дитя
дѣяти — робити
дѣти, дѣмж — дути, дму

Є, ІЄ

евангелнк, евангелнк — Єван-
геліє
кгда — коли
кгупись — Єгипет

еда — якби, що б не
єдннакъ — однаковий
єднномъслнк — згода
єднновж — одного разу
кдѣва — мало не
клен, олен — олива, оливкове
масло
клень — олень
кнкъ — який, який великий
кнкнѣ — грек
кльма — наскільки
кльха — вільха
єпистолига — лист
єпитафнига — надгробний
напис
крнхж, ккрнхонѣ — місто
Ієрихон
ксень — осінь
кстьство — природа, суть
єтерѣ — хтось, дехто
єхндьна — отруйна змія
кште — ще

Ж

жаба — жаба
жадати, жаждѣ — хотіти
жалъ — 1) горе, печаль;
2) гробниця
желѣник — плач
женитва — одруження
женнѣ — жіночий
женство — жіночість
жестовѣ — впертий
жешти — палити
животѣ — життя
животнѣ — життєвий
жилнште — житло
жителнк — житель
житнѣца — склад, стодола
жладьва — пеня, штраф
жрьнѣ, жрьнѣве — жорна
жрьдѣ — палиця
жрьтва — жертва
жрьтнѣ — приносити жертву
жоупелѣ — сірка
жоупелнѣнѣ — сірчаний
жаждати, жаждѣ — відчува-
ти спрагу
жало — жало
жатва — жатва

S

свиздати — свистіти
с'єло — дуже, занадто

З

за — внаслідок, через те що
заб'євєнєк — забуття
завєда — заздрість
завєд'єлєв'є — заздрісний
зав'єт'є — заповіт
зажєштє — запалити
задє — ззаду
зад'єтє — заставляти, накладати
заз'єр'єтє, зазіратє — осуджувати
занєм'є — позичка
зак'єлатє — приносити в жертву, колоти тварин
зак'єлєж'єтє — замикати, закривати
закон'єнєк'є — священик
зак'єз'є — небезпека
зак'єм'єж'єтє — закривати
занє — тому що, бо
запов'єд'є — доручення, наказ, заповідь
запоуст'єнєнєк — спустошення, запустіння
запатє — заважати, ставити сіті, спіймати в пастку
засто'єпатє — заважати, надокучати, мучити
заст'єп'єтє — захищати, допомагати
зас'єд'єнєк'є — наклепник, обмовник
заятє — зайняти
зв'єштє — дзвеніти, гавкати
зем'єск'є — земний
зєз'єнєк — бур'ян, трава
зєн'єж'єтє — розкрити рот
зєлат'єк'є, зєлат'єц'є — золота монета
зєл'єч'єн'є — зелений, свіжий
зєм'єр'є — пахуче масло
зєн'єк'є — відомий, знайомий
зєн'єм'єнатє — позначати, вказувати
зєн'єм'єнєк — знак, вказівка
зєр'єнє — зерно

зр'єц'єло — люстро, дзеркало
з'єл'є — велика пристрасть, порок, злий
з'єдатє — будувати
з'єло — дуже, надто
з'єн'єнєц'є — зіниця
з'єв'єж'єтє — рости, сходити

И

ї — і
їво — бо
їгємон'є — римський начальник, правитель області
їнє — ярмо
їнєо'ємєн'є — настоятель монастиря, ігумен
їдє — де
їдол'є — ідол, статуя язичницького бога
їкрєн — священик
їкр'єр'єх'є — архієрей
їждєком'єн'є — дуже давній, істинний
їжд'єтє — витрачати
їжд'єтєк, **їж'єтєк** — витрати
їжє — котрий, який
їзвєст'єдоватє — висловлювати, виражати
їзв'єр'є — вибір
їзв'єт'єтє — звільнитися від чогось, бути достатньо
їзв'єратє — вибирати
їзв'єт'єк — вихід, уникнення
їзволєнєк — воля, бажання, вибір
їзв'єст'єнє — точно, детально
їзв'єст'єнє др'єж'єтє — берегти, пам'ятати щось
їзв'єщ'єатє с'є — твердити
їзд'єтє, їзда'єтє — віддати, витратити
їз'єтє — вийти
їзд'єр'єшєнєк — відпущення гріхів
їзм'єжд'єтє — знесилювати, виснажувати
їз'єнєц'є — грізно говорити, неприязно дивитися
їзр'єд'єн'є — особливий, неординарний
їзо'єв'єн'є — роззутий

изоути — роззутися
изѣсти — з'їсти
изати — вибирати, виривати,
звільняти
икона — образ, ікона
имати — брати
имѣже — тому що, оскільки
инако — по-іншому
инѣгда, иногда — колись,
одного разу
иногдож — разом, в той же
час, раптом
индоушьно — з бажанням, з
охотою
инкостъ — чужа країна
инокъ — чернець, монах
инорѣчьнѣ — натякати,
непрямо говорити
иностанъ — постійно
иночадъ — єдинородний
инъ — 1) інший; 2) один;
3) один з, якийсь
инѣде — в якомусь місці
инѣде — в іншому місці
иподромъ, иподрома — місце
для перегонів, іподром
ипостась — особа, істота
искладати — викладати
искони — з самого початку
исконьнъ — з початку існу-
вання
исконьчавати — наповнювати
до країв, заливати
искръ — поблизу
исплѣти — виполоти
искоуцити — випробувати,
перевірити
исповѣдъ — сповідь
иставити — змарніти
истовѣ — істинний,
справжній, вірний
истовок — по-справжньому
истъ — див. **истовѣ**
истъва — хата
исходити — виходити
исъхнѣти — висохнути
ити — йти
иштити — перераховувати
иштадик — породження

К

кадити, каждѣ — запалювати,
кадити
каженикъ — євнух
казаник — виховання, на-
вчання, переконання
казати — 1) казати, повчати;
2) перекручувати
казити — скопляти, псувати
каменик — каміння (збір.)
камо — куди
камъкъ — камінь
каманън — кам'яний
канонъ — церковне правило,
канон
капиште — язичницький
храм
капъ — образ, зображення
карвана — церковна скринька
катапетазма — завіса, заслона
кашица — каша
келиа — келія, кімната
монаха
кентоурионъ — командир
загону в 100 чол., сотник
кивотъ, ковъчегъ — ковчег
кинъсъ — податок
кипьсъ — подати
клада — колода
кладѣзь — колодязь
класъ — колос
клатити са — колотитися
клеветаръ — наклепник,
ябедник
клеврѣтъ — помічник,
спільник, товариш
клепати — обмовляти, наго-
ворювати
клиросъ — нижчі служителі
церкви, півчі, читальники,
місце в церкві для півчих
клѣтъка — клітка
клѣщити — затискати,
тиснути
ключимъ — зручний, підходя-
щий
ключити са — трапитися,
приключитися
клячати — стояти на колінах
ковѣ — чарування, ворожіння
ковѣ — злий намір,

підступність
ковчегъ — корабель, ковчег,
ящик
кокотъ — півень
колиждо — коли, якщо,
скільки
ниже колиждо — хто б не
ідеже колиждо — де б не
колико — скільки
коликъ — такий великий,
який, котрий
коло — колесо, коло
колѣно — плем'я, покоління
колада — коляда
конь — початок, кінець,
межа, кінь
коньчнь — нарешті
корвана — церковна казна
котора — спір, сварка
которивъи — спірний, лайли-
вий
которичь — той, хто спере-
чається
котъка — 1) кішка; 2) якір
кошь — корзина
кошница — див. кошь
кравни — короб
крава — корова
крада — вогнище, вогонь
крадоводити — викрадати,
обманювати, спокушати
кражда, крадьва — крадіжка
кран — кордон, берег, край
крастѣль — деркач (птах)
кратъ — раз
кривъ — кривий, дурний
кринъ — лінія
кровъ — дах, дім, скарбниця
кромѣ — поза, далеко, збоку
кромѣшьнъ, кромѣщнъ —
зовнішній
кръма — корма човна,
корабля
кръмилло — руль, весло
кръмчин — рульовий
кръчин — коваль
крѣпъ, крѣпкъъ — міцний
коупъ, вькоупъ, вькоупѣ —
разом, у той же час,
у тому ж місці
коуръ — півень

коустодити — охорона, караул
къзнь — хитрість, злий намір
кънига — літера, письмо
кънигычни — книжник
късиѣти — затримуватися, не
поспішати
къпина — терновий кущ
къпѣль — місце для купання
къща — намет, землянка,
хижа

Л

ладни, алѣдни — човен
лакатн, алкатн — жадати
лакомство — жадібність
лакътъ — лікоть
ланита — щока
легеонъ — військовий загін
з 6000 воїнів
лентин — пояс, рушник
лепта — грец. найменша
мідна монета
лешти — лягти
ли — або
ливанъ — ладан
ликостояник — хор
лигы — танці, гуляння
литоургия — богослужіння
лихва — прибуток, процент
лихотъкъ — достаток
лихъ — надмірний, поганий,
злий
лишатн са — потерпати,
злидарювати
ловъзати — цілувати
ловъ, ловитва — полювання
ложе — ложе, постіль, місце
відпочинку
лозьнъ — виноградний
локва — сильний дощ
лоно, на лоно — лоно, на
коліна
лъзѣ — можна
лънѣнъ — лляний
лъстити — вводити в оману,
дурити
лъсть — обман, спокуса
лѣнъ — лінивий
лѣпо — добре
лѣпота — краса, прикраса
лѣпта — грец. дрібна монета

лѣть — можна, треба;
не лѣть — неможливо
лѣха — ряд, борозна
лѣчьба — ліки, лікування
любодѣи — розпусник
любодѣица — розпусниця
любѣы — любов
лютъ — жорстокий, злий
лѣжа — хитрість, лукавство
лѣжавын — диявол, лукавий
лѣжавынъ — поганый, злий,
підступний
лѣжити — розлучити, відділити

М

мало — мало часу; по малѣ —
незабаром, ненадовго
маломоштѣ — бідняк, злидар
мамона — багатство
манастыръ — монастир
манѣти, манѣ — махнути,
зробити знак
маститѣ — масний
межда — межа
многостивнѣ — співчутливий
многостынн — милість, мило-
сердя, дар
млнѣ — вартий співчуття,
дорогий, милий
мирѣ — 1) мир; 2) світ
мнрнѣ — світський
мнса — блюдо, чаша
младѣ — молодий
млатѣ — молот
мѣва — шум, галас
мѣвити — галасувати,
непокоїтися
мѣннн — блискавка
мѣчати — мовчати
мѣко — молоко
мѣти — молоти
мннхѣ — монах
мншница — монахиня
могыла — могила, курган
можданѣ — товстий, мозковий
молохѣ — язичницький бог
мошьна — гаманець, сумка
мошьникѣ — пройдисвіт,
шахрай
мошти — 1) моги, бути в
змосі, бути здоровим;

2) моці
мразѣ — мороз
мракѣ — морок, темрява
мраморнѣ — мармуровий
мръзнѣти — мерзнути
мръзкѣ — гідкий
мръкнѣти — меркнути
мрътвѣ — мертвий
мръжа — сітка
мръти — помирати
моудити — баритися, зволікати
моуринѣ — ефіоп
мѣкнѣти сѣ — проноситися,
протікати
мѣногостръпѣтнѣ — з ба-
гатьма труднощами
мѣногочѣстнѣ — дорогоцін-
ний
мѣножидек — багато разів,
часто
мѣхѣ — мох
мѣшица — комар, мошва
мѣстарѣ — збирач податків
мѣто — податок
мѣтѣнница — митниця, місце
для збирання податків
мѣзда — гроші, платня,
вигода
мѣгнѣти — кліпнути, блимнути
мѣннн — менший, молодший
мѣнити сѣ — зменшуватися
мѣнѣти — думати, гадати
мѣстити — мститися, карати,
захищатися
мѣсть — покарання, помста
мѣша — обідня
мѣчѣ — примара
мѣхѣ — шкіряний міх, мішок
мѣзинѣ — молодший, менший
мѣзинѣць — мізинець
мѣрино — ваги
мѣро — міро (речовина з
благородних складників)
мѣрожѣаннѣ — той, що
пахне мірою
мѣжатница — одружена жінка
макѣкѣ — м'який
макѣнѣти — м'якнати
масти, матѣ — непокоїти,
бентежитися, хвилюватися
матѣж — заколот

Н

набѣдѣти — спостерігати, зберігати
наваждати — говорити з кимось, наговорювати
наважденник — наклеп, обмова
навъкнѣти — звикнути, привчитися
навъцати — навчати
наглашати — проголошувати
нагъ — голий
надѣяти са — сподіватися, довіряти
надѣти, надѣмѣ — надувати
назирати — спостерігати, назирати, слідкувати
назнаменованик — позначення
назнаменати — позначити, відзначити, виділити
наньникъ — наймит
наити — пришестья
наказати, наказъвати — виховувати, наставляти, навчати
наковально — ковадло
належати — наполягати
намѣстникъ — намісник, заступник
напасть — спокуса
нареченик — назва
нарочитъ — відомий, певний
наслѣдовати — наслідувати
наслѣдникъ — спадкоємець
настольникъ — продовжувач
насъштѣнь — насущний
начало — початок
небесънь, небесъскъ — небесний
небрѣшти — зневажати, нехтувати
невѣгласъ — невіглас, неук
невѣста — наречена, молода дівчина
недѣгъ — хвороба, недуга
недѣла — неділя
немлѣштин — убогий
ненстѣньнь — нетлінний, безсмертний
ненстовъ — шалений, скажений
непѣпъ — непристойний

немошть — неміч, безсилля
немждръ вѣдник — некомпетентний
неплоды — безплідна
непраздната — вагітна
неприазнь — диявол, зло, ворожнеча
непрѣврѣдомъ — нескінченний
непрѣмѣньнь — незмінний
непштеваник — причина
непщевати — думати, мислити, уявляти
несъгласънь — негармонійний, неоковирний
неоубожно — безбідно
нетѣлѣник — вічність, безсмертя
непасътъ — пелікан
низврѣшти — знищити, повалити
низвѣсити — спустити вниз
никнѣти — проростати
ніколи, ніколиже — ніколи
нищи, ниць — ниць, вниз
ништь — жебрак
ножьница — піхви
носило — ноші
ногъть — ніготь
нънѣ, нъниа, нънѣчоу — нині, зараз, нещодавно
нънѣштѣнь — нинішній
нъръ — башта
нѣкъто — дехто
нѣкъдѣ — нікуди
нѣга — задоволення
нѣгда — пазуха, груди, лоно
нѣмъ — німий
нѣмъць — той, хто неясно говорить, людина, що говорить іншою мовою
нѣсть — нема

О

обавити — показувати, з'ясувати
обаче — але, однак
обавати, обавати — замовляти, заклинати
обидѣливъ — напасник
обиланк, изобиланк — достаток, багатство

обналь, обнальнъ — пишний,
багатий, численний
обнти — проходити мимо,
обходити
обнтель — житло, оселя
облакъ — хмара
область — 1) влада, мож-
ливість, повноваження;
2) область, округа
облаченник — одяг
облашти — оточити
обличенник — викриття,
звинувачення
облабъзати — цілувати
багато разів
облагати — оббрехати,
обдурити
областити — спіймати,
обманути, перехитрити
облашти — одягати
обок — те й інше, обоє
обоако — взаємно
образъ — рід, вид
обратити са — повернутися,
відвернутися
обрътити — примушувати
мовчати, приборкати
обрѣсти — знайти
обоутель — взуття
обоуіати — збожеволіти
обштик — спілкування
обштънникъ — учасник,
спільник
обѣтъ — прохання, бажання
обонаник — запах
обонати — нюхати
обоудоу — з обох боків
обѣсити — повісити
овамо — в інше місце; сѣмо н
овамо — туди й сюди
овогда — інколи
овъ — той, цей
овьнъ — баран
овьнь — баранчий
овьсь — овес
огнило, огниште — жаровня,
вогнище
огнь — вогонь, пропасниця,
жар
оглашати — наставляти,
вчити

ограсти — обходити
одесноюю — праворуч, по
праву руку
одоуѣти — пересилити
одръ — ліжка, ложе, ноші
одръжаник — володіння
одръжати — оточувати, мати
в собі
одѣнник, одѣваник — одяг
ожестити — озлобляти
озълобити — робити зло,
шкодити
окаманъ — нещасний
окришьаъ — намет, шатро
окръсть — навколо, біля,
навкрути
окоушати — спокушати
олени, клени — масло
оловѣнъ — олов'яний
онагръ — дикий осел
онако — так
онамо — там
онъ — той
онъгда — у той час
онъси, онъсица — такий-то
онждоу — туди
опакы — назад
оплотъ — огорожа, тин
опона — завіса
опражниати — залишати без дії
оплати — обтягнути
орало — плуг
орати — орати
оръпѣтити — непокоїти,
турбувати
орль — орел
оржжик — зброя
осана — слава! спаси! врятуй!
оскомина, скомна — оскома
оскъдити, оскъжда — збідні-
ти, ослабнути
особѣ — окремо
особьнѣ — самотньо, відлюдно
осъпа — віспа
остававьшек — решта, інше
оставити — забувати, зали-
шати, зневажати, гордувати
острогъ — частокіл, загостре-
ний кілок
остъпати, отъстъпати —
відступати, ухилитися

осьль — віслук
осьла — ослятко
ос'єнник — тінь, покров,
прикриття
ослзати — доторкнутися,
помацати
ослжити — звинуватити,
засудити
отан — таємно
отв'єштати, отв'єщевати —
відповідати, говорити
отинждь — однак, зовсім
отиншк — тиша в морі,
спокій, гавань, пристань
отокъ — острів
отровеник — отруєння
отроковица — дівчина
отрокъ — хлопчик
отрокъ — відмова, відречення
отроча — дитя, немовля
отв'єр'єшти — кидати геть,
відкидати
от'єданнк — прощення,
закінчення
от'єметати сь — відмовляти-
ся, не визнавати
от'ємщеннк — відплата,
відшкодування
от'ємждоуже — звідки
от'ємждь — цілковито, абсо-
лютно
от'єрада — відпочинок, втіха,
заспокоєння
от'єрешти — відповісти,
відмовитися
от'єрочьнъ — звільнений
от'єшьльць — пустельник,
самітник
от'єщєтити — завдавати
шкоди, карати
от'єць — батько; от'єнь,
от'єчь — батьківський
ооубожати — збідніти
оцьть — винний оцет
оцьтьнъ — оцтовий
оцьтьєнъ — зроблений з оцту,
кислий, приправлений
оцтом
очрєтити — ослабляти, засму-
чувати
очютити — пізнавати

ошоуюю — ліворуч, по ліву
руку

П

пагоуба — пагуба, згуба, зло
пажитъ — пасовище
паница — палиця
пазногъть — крайня фаланга
пальця
пакость — неприємність,
тягар
пакы — знову
панухида — панахида
панъсьыръ — панцир
парити — літати
паръдосъ, паръдоусъ,
паръдъ — барс, пантера
паства — отара овець
пастъыръ — пастух, духовна
особа
патрнархъ — родоначальник
паче — більше, краще
пажкъ — павук
пеклъ — смола, пекло
пелънъ, пелънъ — полин
печаль — турбота, справа
пеци сь — турбуватися,
печалитися, журитися
пира — торба
писма — літера
пит'єти — живити
пишница — п'яниця
плаваниште — корабель
плавъ — білий, жовтуватий,
зрілий
пламъ — полум'я
пламень — полум'яний,
палкий
пласа — полоса
платъ — клопотъ
плаха — поліно, колода
плащаница — полотно, покри-
вало
плаштъ — плащ
плєсьць — взуття, черевик
плєште — плече
плогти — пливти
плъзти — повзти
плъсть — повсть
плъть — м'ясо, тіло, плоть

пл'вель — бур'ян
пл'вєнниця — приміщення для
соломи, повітка
пл'єти — полоти
пов'єд'єти — дослідити,
дїзнатися
поганъ — язичницький
погрєти — поховати
погъбати — нищити, губити
подавати — давати можливість
подвигнѣти — пересунути,
пересуватися, поспішати,
переконувати
подвизати — трусити, хитати,
спонукати
подл'єгъ — вздовж
подоба — подоба, подібність
подобьнѣ — зручний, відпо-
відний
подрѣгъ — товариш, близька
людина
подрѣжник — товариш,
близька людина, дружина,
чоловік
пожр'єти — принести в
жертву
позд'є — пізно
позднь — пізній
позовати — з'їдати, клювати
позорнштє, позоръ — видови-
ще, зборище
понмати — взяти, зловити
понстинѣ — насправді
показати — показувати,
навчати, виправляти, карати
покоръ — покірність, сумир-
ність
покосьнѣ — зручний, вдалий
покровъ — покрівля, дах
покоуснѣти — випробувати
полагати — класти
полъ — сторона, берег
польма — навіл
польза — користь
помазаннє — масло, мазь
поманжти — давати знак,
кивати
помъсль — помисел, думка
поманжти — згадати, прига-
дати
понавица — клопот, покри-

вало, саван
понждити, понждѣ — приму-
сити, наказати
попелъ, пепелъ — попіл
понѣ — хоча б
пон'євица — саван, шматок
тканини
поп'єратн — знехтувати,
потоптати
пораждати сѣ — відроджува-
тися
порождьство — відродження
порокъ — вада, хиба
порфіра — пурпуровий
дорогий одяг
послоушаннє — слух
послоушьствувати — підтвер-
джувати, свідчити
посл'єди, посл'єдъ — після,
пізніше
посп'єхъ — напруження,
намагання, енергія
потворити — виправити,
змінити, поміняти
потр'єсьнѣ — зручний
потъцати — турбуватися,
прагнути
потажьвьнѣ — той, хто
висміює, насміхається
пооученнє — порада, пересто-
рога
похващати — схоплювати,
ловити
похот'єти — хотіти
похоуханнє — насмішка,
глум
почитаннє — читання
почьсть — шана
поьти — взяти
прагъ — поріг
прамъ — пором
праса — порося
прахъ — порошок, пил
прашта — праща
прналъчьнѣ — голодний
пригласнѣти — звати, запрошу-
вати, випускати звук
призр'єти на кого — глянути
на когось, звернути увагу
принждити — перевитратити
приключан — випадок, пригода

прилежанник — пильність,
догляд
прилежати — турбуватися,
старатися
прилогъ — додаток до чогось
прилоучити са — трапитися
прилѣпити са — приєднатися,
мати щось спільне
принципати — нахилиятися,
заглядати
припасти, припадати — трапи-
тися, приключитися
присванѣти, присвадати —
в'янути
прискрѣвѣнь — дуже сумний
присьно — завжди, постійно
присьносжштъ — вічний
приснь — рідня
приснь — ближній, особливий,
щирий
приспѣти — приходити,
поспішати, встигати
проставникъ — управитель
присѣдѣти — сидіти біля,
бути близько
присага — клятва
присашти — торкнутися
притворь — галерея, критий
хід
притѣча — притча
притѣкати — наштовхувати-
ся, уподібнюватися, при-
єднуватися
притѣжаник — майно, володі-
ння
причастник — участь у чомусь
причастити — зробити когось
спільником, залучити до
чогось
причастьникъ — спільник,
співучасник
принати — любити, сприяти
прогонити — прогнати,
відкинути
продлѣженик — продовження,
додаток, збільшення
прозвати — проростати,
давати сходинку
проказство — хитрість,
підступність
прокок и прокок — і так далі...

прокъ — залишок
промысльнь — передбачливий
прорешти — прококувати,
передбачати
пророкъ — пророк
просвора — просфіра
просвѣштеник — освітлення
прослоутник — прославлення
простити са — звільнитися
пространити — розширити,
поширити
простъ — простий, прямий,
чистий
пространъ — просторий,
широкий
противленик — непокора
противѣж — проти
протрѣзати — проривати,
розривати
прочек — отже, однак
прочин — наступний
пръвѣ — перший
пръвѣк — раніше, спершу,
колись
прѣстъ — порох, земля,
плоть, палець
прѣснѣти — бризнути
прѣсь — груди
прѣдѣлъ — межа
прѣдати — зрадити
прѣзоривъ — гордий, хваль-
куватий
прѣзорьство — гордість,
бундючність, пихатість
прѣложенник — зміна, пере-
міна, перетворення
прѣложити — прокласти
щось, змінити щось
прѣмо — навпроти, назустріч
прѣмоудити — згаятися
прѣмѣрити — зважувати
прѣвбидети — ображати,
зневажати
прѣподобик — святість
прѣподобьнь — святий
прѣпростъ — просто, прямо
прѣпрѣдъ — тканина, багря-
ниця
прѣпрѣти — переконати,
перемогти
прѣпрѣковати — суперечити

прѣспѣти — переважати в чомусь
прѣставленник — переміна, смерть
прѣстѣпнати — проходити мимо
прѣтнати — суперечити
прѣщати — наказувати, вимагати, погрожувати
прадати, прадати — стрибати, стрибаю
прадво — лляне волокно
пражда — пряжа
прасница — веретено
пржжати — мучити
пржгъ — сарана
псалмъ — пісня
псалтырь — псалтир, книга псалмів
поушта, поустыни — пустеля
поуштати, поустити — пуска-ти, пустити
пта, птыца — пташка;
птьньць — пташеня
пнь — пеньок
пърати, перж — летіти, лечу
пъсати — писати
пъсь — пєс
пърьць — прохач у справі
пъхати — штовхати
пъшено — борошно
пѣназь — дрібна монета
пѣнажьникъ — міняйло, лихвар
пѣстовати — виховувати
пѣстоунъ — вихователь
пѣськъ — пісок
пѣдило — опудало
пѣднати — гнати
пѣто — пута, окови
пѣдь — п'ядь
пѣта — п'ята
пѣти — розтягувати

Р

раба, рабъни — рабиня, невільниця
работа — рабство, неволя
работати — бути рабом, служити, працювати
равень — рівний, однаковий

равъни, равни — рабин, учитель
раднати — піклуватися про когось
раждати — народжувати
раждеженник — розпалювання
разарвати — руйнувати, відкидати
разбон — убивство, крово-пролиття
развѣ — крім, за винятком
раздрѣшеник — відпущення гріхів
раздрѣшити — звільнити, простити, знищити
различъ — різноманітно
размъшленник — роздуми, думки
разоумник — розуміння, знання
разоумъ — розум, смисл, думка
разоумѣти, разоумѣвати — тримати в голові, мати на увазі, думати, мислити
рака — гробниця, труна
рало — рало
рамо — плече
раскошь — розкіш
раснъ — різний
распѣтник — вулиця
расточити — витратити
растошати — відстояти, відділитися
расоудити — розбирати, судити, обговорювати
расмотрѣнвѣ — розсудливий
ратити сѧ — ворогувати, воювати
ратъ — війна
раченик — любов, пожад-ливість
рачитель — прихильник
рачитн — любити, піклувати-ся, дбати
рекъше — тобто
реть — пильність, запал
решти — сказати, говорити
риза — верхній одяг
ризьница — місце, де зберіга-ється одяг

ринжти — посилати, прагнути, намагатися
риторъ — оратор, промовець
рогъ — сила
рожанъ — роговий
рожаникъ, рожанць — самостріл, лук
рождик — гілки
рожць — стручок ріжків
рота — клятва, присяга
ротити са — клястися, божитися
роум'ѣнъ — рум'яний
роуно — шерсть
роути, ровж — ревіти, реву
ръжда — іржа
ръдръ, ръдръ — червоний
ръпть — гомін, нарікання
ръвнтьникъ — рибалка
ръллица — лопата
ръдъкъ — рідкий
ръпни, рѣпник — будяк, будяки
рѣснота — істина
рѣснотивънъ — істинний, ясний, дійсний
ржбъ — шмат дерева
ржгъ — лайка, сварка
ржковать — зв'язка
радъ — лад, порядок
раса — одяг монахів

Г

садъ — дерево, рослина
садовик — дерева, сад
сажень — одиниця довжини
сажда — сажа
санъдалик — різновид взуття
сапогъ — взуття, сандалі
сатана — сатана
свара — лайка, сварка
сварити — лаяти
сватѣба — весілля
свекръ — свекруха
свирити — грати на сопілці
свирьць — сопілкар
свѣрѣпъ — жорстокий, лютий
свѣтило — світильник, джерело світла
свѣтильникъ — смолоскип

свѣтъльство — блиск
свѣшта — свічка
свѣштъникъ — свічник
свѣтъ — святий
се — ось, тут
седмица — тиждень
сенци — зараз, тепер
селнкъ — такий, такий великий
село — поле, село
сельнъ — польовий
сеукло — буряк
серафимъ — серафим
сила — сила, доблесть
синклитъ — синкліт, верхівний уряд
сиръ — осиротілий
сиць — такий
скарадъ — брудний, поганий
сквозѣ — через, крізь
скваръ — жар, вогонь
скинина — намет, шатро
скора — шкіра
скотъ — домашня худоба
скрамъ — жир
скриница — ящик, скриня
скрина — ящик, скринька
скждѣль — черепок
скждѣльникъ — гончар
слама — солома
сланъникъ — рибалка на морі
слина — слюна
словити — говорити, називати
слов'ѣнинъ — слов'янин
слота — погана погода, моква
слоужьба — рабство, служба, літургія, жертва
сльза — сльоза
смирна — пахуча смола
смокы — смоківниця, фігове дерево
сморѣти — смердіти
сморѣча — кедр
сноути, сновж — снувати, сную
сокачни — кухар
сопць — музикант, який грає на сопілці
сотона — диявол, сатана
спира — військовий загін,

третина когорти
сподъ — гурт, коло людей
спядъ — міра сипучих
речовин, посудина
срамжнвъ — сором'язливий
срачица — нижній одяг,
сорочка
срѣсти — зустріти
срѣтеник — зустріч
стеволик — кропива
стлѣпъ — колона, башта,
оплот
стедола — сарай, стодола
стопа — слід
страдьва — подвиг
страсть — нещастя, страж-
дання, мука
стратигъ — полководець,
воєначальник
стрижъникъ — духовна особа
стрижъници — духівництво
стришти — стригти
стропъ — рана, струп
стръво, стръвъ — падаць
строупъ — рана, труп
стрѣкало — жало
стрѣха — край солом'яної
стріхи
стрѣшти — стерегти
стоуденьць — джерело,
криниця
стоудъ — сором
стыгна — широка вулиця
стыза — стезя, стежка
стынь — тінь
соулаѣе, соули — краще
соухъ — сухий
соукта — марнота, обман
свълазъ — спокуса, помилка
свълаюсти — зберегти, дотри-
матися
свъориште — збори, збори-
ще, синагога
свълаѣщи, свѣлачнти, свѣлаѣ-
кати — роздягати, знімати
свъръшати — здійснити,
виконати
свъръшнти сѧ — упокоїтися
свъѣдѣтель — очевидець,
свідок
свъѣстовати — повідомляти,

оголошувати, сповідати
свъѣтъ — порада, нарада,
рішення
свъжзъ, свѣазъ — пута
свъазати — заковувати,
ув'язнювати
свъазънъ — в'язень
свъоушънъ — натхненний,
одухотворений
свъазаник — пояснення
свъазати — пояснювати,
перекладати, тлумачити
свъконъчати сѧ — закінчитися,
звершитися, здійснитися
свъкровище — місце, де
зберігаються скарби,
скарбниця
свъкровъ — таємне місце
свълагати, свѣложити — з'єдна-
ти, порівняти
свълати, свѣлж — посилати,
посилаю
свълъ — посол
свъмрѣати сѧ — миритися,
підтримувати мир
свъмотренк — огляд, нагляд,
указ
свъотръливънъ — те, що
стосується благоустрою
свъмѣра — міра, розпорядок
монастиря
свъмжценник — збентеження
свъмасти — потрусити,
збентежити, стурбувати,
занепокоїти
свънабѣдѣти — охороняти,
рятувати, зберігати
свъник — сновидіння
свънити — вийти, зійти
свънище — зібрання
свънъмъ — зібрання, з'єднання
свънѣдъ — їжа, харчі
свънѣсти — з'їсти
свънати — знімати, відділяти
свъпасъ — порятунок
свъпона — перепона, перешко-
да
свъпрѣмлати — бути спрямо-
ваним, уподібнюватися
свъребро — срібло
свъръпъ — серп

сътворити — робити, створювати
сътворицеж — у сто разів
сътрѣбити — виконати
сътстазати са — сперечатися, бесідувати, розмовляти
сътсждь — посудина
сътжжати — мучити, гнітити, -са — знемагати, мучитися
сътздати, съзидати — будувати
сьде — тут
сѣдалиште — місце для сидіння, престол
сѣмо — сюди
сѣнь — тінь, шатро, житло
сѣдин — суддя
сѣдь, сѣсждь — посудина
сѣмьнѣти (са) — сумніватися, остерігатися
сѣпрь — супротивник, відповідач на суді
сѣпржгъ — упряж, пара волів
сѣсѣдь — сусід
сѣтъ — каже, кажуть

Т

тажде — потім
тан — таємно
талантъ — металеві гроші
татъ — злодій
таче — для чого
тврѣдь — твердиня, оплот
тектонъ — столяр
тела — теля
тенето — сітка, пастка
тети — бити
тешти — бігти
таѣшти — стукати, бити, товкти
тожде и — і потім
толико — стільки
точило — прес для винограду
троути — годувати
тръгъ — площа, базар
тръжице — село, поселення, площа, базар
тръжъникъ — торговець
трѣпѣти — терпіти, переживати, бути терпеливим
тржсъ — землетрус

тръник — терни
трѣпѣти — терпіти, витримувати, переживати
трѣва — жертва
трѣвъ — близький, потрібний
трѣва — трава
трѣзовати — бути тверезим
трѣти — терти
трѣсавица — пропасниця, лихоманка
трѣва — труба, сурма
трждь — хвороба
тржтъ — стража, військо
тоу — там, тут
тоуждь — чужий
тоуижде — там же, тут же
тоукъ — жир, сало
тоуне — даремно, марно
тоучьнъ — жирний, товстий
тъкмо — тільки
тъчьнъ — рівний
тъцивъ — швидкий, гарячий
тыць — порожній, даремний, нікчемний
тыкы — гарбуз
тысашта — тисяча
тъзьнъ — однойменний
тълти — псувати, нищити
тъма — десять тисяч
тъмьница — в'язниця
тажати — працювати, обробляти
тазати — питати, вимагати
тати, тьнж — рубати, рубаю
тжга — сум, горе
тжча — хмара

ОУ, У

оу — вже; не оу — ще не
оубо — отже, адже, так, так як
оубогъ — бідний
оубон — вбивство
оуброусъ — хустина
оугль — вугілля
оуговъзити — вродити, збагатити
оугълъ — куток
оудавити — давити, тиснути, задушити
оудебелѣвати — міцніти

оудовлати — підкоряти собі,
міцніти
оудобреник — приборкання
оудобреник норовоу — доско-
налість, моральна краса
оудоврити — зробити краси-
вим, поліпшити, вдоскона-
лити
оудъ — фаланга руки, части-
на тіла
оужаснь — лякливий
оукроухъ — шматок
оулоучити — досягти, отримати
оумалень — смиренний
оумиленик — смирення,
зворушення
оуне — краще
оуныль — недбалий, недбай-
ливий
оупнтанъ — відгодований
оуправити — керувати,
направляти, приводити до
порядку
оупъваник — надія, впевне-
ність
оусердгъ, оусердзь — сережка
оусмарь — кожум'яка
оуста — рот, вуста
оуставити — ставити, вста-
новлювати, утримувати
оустьна — губа, вхід
оусждити — споряджати
покійника
оутворити — давати лад,
влаштувати
оутрь — вранці
оутлагати — мати можливість,
бути в змозі
оучительство — повчання,
настанова
оучрѣдити — гостинно
прийняти, пригощати
оушидъ — втікач
оуштедрити — помилувати

Ф

фарисѣи — фарисей
финникъ — фінік, фінікова
пальма
форъ — данина

Х

халжга — стіна, паркан,
огорожа
хероувимъ — херувим
хитонъ — хітон, туніка
хламнда — плащ
хлѣмъ — горб, могила
хлѣвь — водоспад, потік
хоботъ — хвіст
ходатан — посередник,
заступник
храбѣрь — воїн
храмъ, храмина — будинок
хоудъ — малий
хоудооумнъий — дурний
хоула — наклеп, звинувачення
хоуловати — богохульствува-
ти, лаятися, лихословити
хждогъ — вправний, тямую-
щий

Ц

цвисти, цвьтж — цвісти, цвіту
црькы — церква
цѣлти — лікувати
цѣлованик — привітання
цѣловати — вітати
цѣста — вулиця
цата — монета

Ч

часъ — пора, час
чапати — чекати
чезнжти — затухати, зникати
челдинъ — раб, слуга
чесати — чесати, гладити
четыре десѣте — сорок
чисменитъ — числовий
чисма — число
чисти, чьтж — шанувати,
шаную
чистина — щирість, правди-
вість
чловѣкъ — людина
чрьвальнъ — червоний
чрьнъ — червоний
чрьвь — черв'як
чрѣво — живіт, шлунок
чрѣда — череда, черга,
порядок
чрѣсла — боки, стегна

чюждати сѧ, чюдити сѧ — дивуватися
чьсть — знак, прикмета, честь, свято, торжество
чѧдо — дитина
чѧдь — люди
чѧсть — частина, доля

Ш

шарь — фарба
шина — шия
штоуждь — чужинець
шоуи — лівий
шатаник — хвилювання, сміливість
шатати сѧ — підніматися, хвилюватися, обурюватися

Щ

щоуждь — чужий, сторонній

Ю

южьскъ — південний
юньць — теля
юноша — юнак
ютро — ранок

Ѧ

ѧвѣ — явно, неприховано
ѧдъ — отрута, трунок
ѧдь — їжа; **ѧсти** — їсти
ѧдьца — ненажера
ѧзвнна — нора, лігво звіра
ѧко — як, коли, щоб, що
ѧмо — куди; **ѧмо колиждо** — куди б не

ѧрнна — вовна
ѧрость — гнів
ѧрь — сердитий

Ѧ, ѧ

ѧдро — швидко, скоро
ѧса — хвороба, рана
ѧзъкоболевати — мати хворобу язика
ѧзъкъ — язик, рід, плем'я
ѧти сѧ — братися, триматися
ѧти — взяти
ѧтро — печінка
ѧтьникъ — в'язень

Ж

жгль — кут
жгль — вугілля
жда — вудка
ждолъ — долина, балка
ждоу, ждоу — де
жже — мотузка, канат, цеп
жжика — родич
жза — окупи, пута
жзилште — в'язниця
жзъкъ — вузький
жтроба — живіт
жхати — пахтіти, пахнути
жтьр — всередині
жтьрнь, вьнжтьрнь — внутрішній

Ѧ

ѧпокритъ — лицемір
ѧпостась — предмет, особа, істота

**ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ
ДЛЯ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**

Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери	Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.			Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.		
Ѧ	1	а	1	[а]	азъ	Ф	500	ф	500	[ф]	фръть
Ѧ	2	б	—	[б]	боуѣ	Ѣ	600	х	600	[х]	хъръ
Ѧ	3	в	2	[в]	вѣди	Ѧ	700	ѡ	800	[о]	отъ
Ѧ	4	г	3	[г]	глаголи	Ѧ	800	Ѣ	—	[шт]	шта
Ѧ	5	д	4	[д]	добро	Ѧ	900	Ѣ	900	[ц]	ци
Ѧ	6	е	5	[е]	късть	Ѧ	1000	Ѣ	90	[ч]	чръвь
Ѧ	7	ж	—	[ж]	живѣте	Ѧ	—	Ѣ	—	[ш']	ша
Ѧ	8	з	6	[з]	зѣло	Ѧ	—	Ѣ	—	[ѡ]	кръ
Ѧ	9	и	7	[и]	земля	Ѧ	—	Ѣ	—	[ы]	кры
Ѧ	20	н	8	[н]	нже	Ѧ	—	Ѣ	—	[ѣ]	кръ
Ѧ	10	і	10	[і]	нжен	Ѧ	—	Ѣ	—	[а]	гать
Ѧ	30	ѣ	—	[г]	гервь	Ѧ	—	ю	—	[у, ју]	ю
Ѧ	40	к	20	[к]	како	Ѧ	—	ѡ	—	[а, ја]	ѡ
Ѧ	50	л	30	[л]	людик	Ѧ	—	ѣ	—	[е, је]	к
Ѧ	60	м	40	[м]	мыслите	Ѧ	—	ѡ	(900)	[ѣ]	юс малий
Ѧ	70	н	50	[н]	нашь	Ѧ	—	ѡ	—	[ѣ, ѣ]	юс малий
Ѧ	80	о	70	[о]	онъ	Ѧ	—	ж	—	[о]	юс великий
Ѧ	90	п	80	[п]	покон	Ѧ	—	ѡ	—	[о, јо]	юс великий
Ѧ	100	р	100	[р]	ръци	Ѧ	—	ѡ	60	[кѣ]	ѡтованный
Ѧ	200	с	200	[с]	ръци	Ѧ	—	ѡ	700	[пѣ]	кѣи
Ѧ	300	т	300	[т]	твьрдо	Ѧ	800	ѡ	9	[ф]	ѡнта
Ѧ	400	ѡ	400	[у]	ѡкъ	Ѧ	—	ѡ	400	[л, в]	нѡица

**Походження літер кирилиці, створених для передачі
специфічних слов'янських звуків**

В	в (ведн)	о + у — оу (оуць)
	в (воуць)	ш + т — цѣ (шта)
Ѣ	ѣ (цѣ)	ъ + ѣ — ѣѣ (ерѣ)
Ѥ	ч (чрьвь)	ѣ + ѣ — кѣ (е йотований)
Ѧ	ш (ша)	ѣ + а — ѣа (а йотований)
	Ѧ (юс малий)	ѣ + оу — юѣ (у йотований)
Ѩ	Ѩ (юс великий)	ѣ + Ѧ — Ѧѣ (юс малий йотований)
	ѣ (ерь) — ѣѣ (ерѣ)	ѣ + Ѩ — Ѩѣ (юс великий йотований)
	ѣ (ярь) — ѣѣ (ярь)	
Ѣ	Ѣ — Ѣ — Ѣ (Ѣѣло)	ѣ + ѣ + ѣ — жѣ (живѣте)

Таблиця голосних старослов'янської мови

Піднесення	Ряд		
	Передній	Середній	Задній
Високе	и	ѣ	оу
Середнє	ь, Ѧ, ѣ		о, ѣ, Ѩ
Низьке	ѣ		а

Таблиця приголосних старослов'янської мови

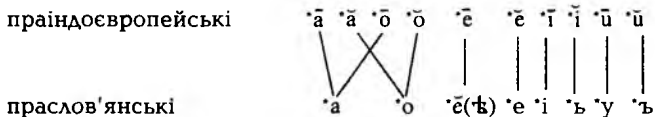
Місце творення		Спосіб творення	Губні	Язикові		
				передньо- язикові	середньо- язикові	задньо- язикові
Шумні	проривні	дзвінкі	б	д		г
		глухі	п	т		к
	щілинні	дзвінкі	в	з, ж	й	
		глухі	(ф)	с, ш		х
африкати	дзвінкі		с			
	глухі		ц, ч			
складні	дзвінкі		жд			
	глухі		шт			
сонорні	носові		м	н		
	плавні			р, л		

рупи приголосних старослов'янської мови за твердістю/м'якістю

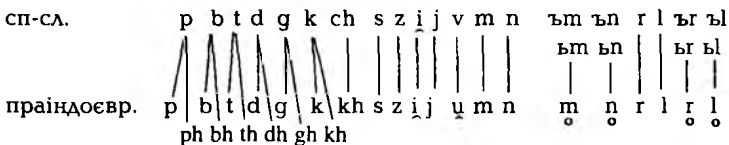
Постійно тверді	Постійно м'які	Тверді, м'які, пом'якшені	Тверді, пом'якшені
г, к, х	ж, ч, ш жа, шт ц, ѡ, з, ј	р, л, н	б, п, в, м д, т, с, з

Формування фонетичної системи праслов'янської мови

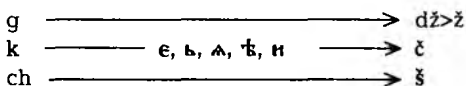
Система голосних праслов'янської мови у її відношенні до праїндоевропейської

Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праїндоевропейської

I перехідна палаталізація задньоязикових

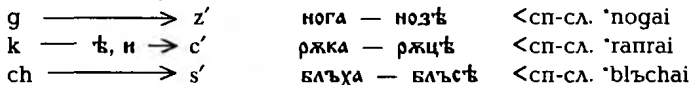

сп-сл. *roka — *roqčiti ст-сл. рѡка — пор'ѡчити

сп-сл. *grechъ — *grešiti ст-сл. грѣхъ — грѣшити

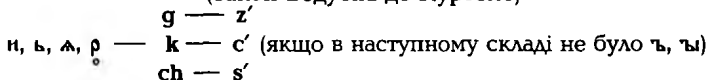
сп-сл. *bogъ — *božьскъ ст-сл. богъ — божьскъ

II перехідна палаталізація задньоязикових

III перехідна палаталізація задньоязикових

(закон Бодуена де Куртене)

сп-сл. lice < *likon — ст-сл. лице

сп-сл. vьсь < *vьchъ — ст-сл. вьсь

сп-сл. renędzь < *rpenning — ст-сл. рѣнѡзь

сп-сл. mьгъати < *mьgkati — ст-сл. мрьцати

Доля приголосних у сполученні з наступним j

rj, lj, nj

rj>r'j>r'>r' 'bourja > боуриа;

lj>l'j>l'>l' 'volja > волаа;

nj>n'j>n'>n' 'konja > конь.

bj, pj, mj, vj

bj>b'j>b'>b'>b1' 'bjudo > блюдо;

pj>p'j>p'>p'>p1' 'pjujo > плюжк;

mj>m'j>m'>m>ml 'zemja > землаа;

vj>v'j>v'>v>v1 'lovja > ловляк.

zj, sj

zj>z'j>z'>z'>ž сп-сл. 'lizjo>ližo; ст-сл. лизати — лижж;

sj>s'j>s'>š'>š сп-сл. 'nosjjo>nošo; ст-сл. носити — ноша.

gj, kj, chj

gj>g'j>g'>g'>ž' сп-сл. 'l'gja — ст-сл. л'жа;

kj>k'j>k'>k'>č' сп-сл. 'sekja — ст-сл. с'ча;

chj>ch'j>ch'>ch'>š' сп-сл. 'suchja — ст-сл. соуша.

skj, stj, zgj, zdj

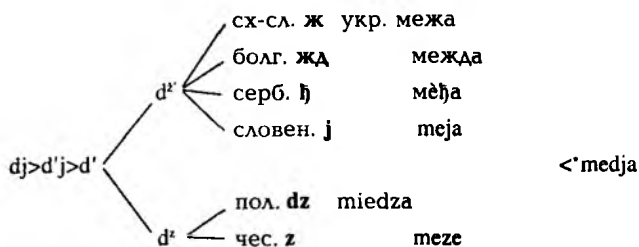
skj>št' сп-сл. 'iskjo — ст-сл. иштж;

stj>št' сп-сл. 'rustjo — ст-сл. роуштж;

zgj>žd' сп-сл. 'dъzgjъ — ст-сл. д'ждаь;

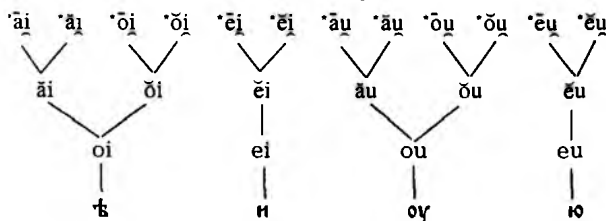
zdj>žd' сп-сл. 'p'rigvozjjo — ст-сл. пригвождж.

dj, tj

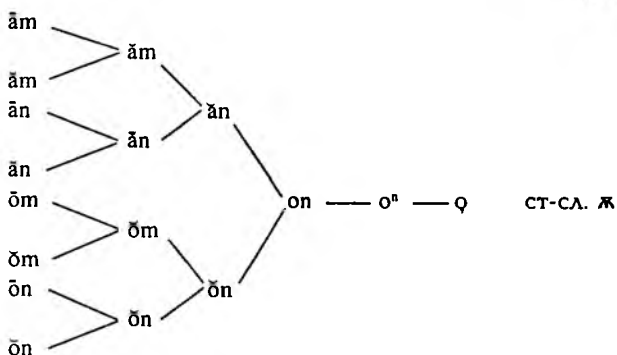
**Звукові процеси праслов'янської мови,
зумовлені дією закону відкритого складу**

Монофтонгізація дифтонгів

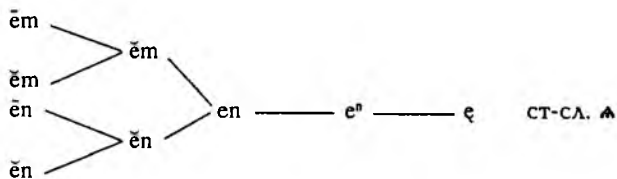

лит. kaina — ст.-сл. **цѣна**; нім. Kaiser — ст.-сл. **цѣсарь**;
 гр. cheima — ст.-сл. **зима**; лит. kreivas — ст.-сл. **кривь**;
 лит. ausis — ст.-сл. **оухо**; лат. taurus — ст.-сл. **тоурь**;
 нім. Leute — ст.-сл. **людик**; лит. liaupse — ст.-сл. **любь**.

Зміна дифтонгічних сполучень “голосний + *m, *n”

двн. gans; лат. anser; ст.-сл. **гъсь**
 лат. pons; д-інд. panthan; ст.-сл. **пѣть**

лит. penki; гр. pente; ст.-сл. **пѣть**
 лит. zentas; лат. genitor; ст.-сл. **зѣть**

Зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt

сп-сл.	пд-сл.	зах-сл.	сх-сл.
*tort	trat	trot	torot
*tolt	tlat	tlot	tolot
*tert	tret	tret	teret
*telt	tlet	tlet	tolot (зрідка telet)

нім. Berg; ст-сл. брѣгъ; пол. brzeg; укр. берег;
 лит. kalvė; ст-сл. крава; чес. krava; укр. корова;
 нім. Bart; ст-сл. брада; пол. broda; укр. борода;
 нім. Garten; ст-сл. градъ; пол. grod; рос. город.

МОРФОЛОГИЯ

ІМЕННИК

Давні основи на голосний

Зразок відмінювання

О д и н а									
Основи на:	-ʼā	-ʼjā	-ʼō	-ʼjō		-ʼū	-ʼī		
	жін., чол.рід	чол., сер.рід	чол., сер.рід	чол., сер.рід	чол., сер.рід	чол., сер.рід	чол., сер.рід	жін.рід	жін.рід
Н.	-а	-ѧ	-ъ	-о	-ь	-е	-ъ	-ь	-ь
Р.	-ы	-ѧ	-а	-а	-ѧ	-ѧ	-оу	-и	-и
Д.	-ѣ	-и	-оу	-оу	-ю	-ю	-ови	-и	-и
З.	-ж	-ѧ	-ъ	-о	-ь	-е	-ъ	-ь	-ь
О.	-омѣ	-емѣ	-омь	-омь	-емь	-емь	-ъмь	-ъмь	-ьѣ
М.	-ѣ	-и	-ѣ	-ѣ	-и	-и	-оу	-и	-и
Кл.	-о	-е	-е		-ю		-оу	-и	-и
М н о ж и н а									
Н.	-ы	-ѧ	-и	-а	-и	-ѧ	-ове	-ик	-и
Р.	-ъ	-ѣ	-ъ	-ъ	-ѣ	-ѣ	-овъ	-ни	-ни
Д.	-амъ	-ѧмъ	-омъ	-омъ	-емъ	-емъ	-ъмъ	-ьмъ	-ьмъ
З.	-ы	-ѧ	-ы	-а	-ѧ	-ѧ	-ы	-и	-и
О.	-амн	-ѧмн	-ы	-ы	-и	-и	-ъмн	-ьмн	-ьмн
М.	-ахъ	-ѧхъ	-ѣхъ	-ѣхъ	-ихъ	-ихъ	-ъхъ	-ьхъ	-ьхъ
Д в о і н а									
Н.-З.-Кл.	-ѣ	-и	-а	-ѣ	-ѧ	-и	-ы	-и	-и
Р.-М.	-оу	-ю	-оу	-оу	-ю	-ю	-овоу	-ню	-ню
Д.-О.	-ама	-ѧма	-ома	-ома	-ема	-ема	-ъма	-ьма	-ьма

Давні основи на -'û, на '-en,-'es,-'et,-'er

Зразок відмінювання

Основи на: -'û	О д н и н а					
		'-en	'-et	'-es	'-er	
	жін.рід	чол.рід	сер.рід	сер.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	-ы	-ы	-л	-л	-о	-и
Р.	-ъве	-ене	-ене	-лте	-есе	-ере
Д.	-ъви	-ени	-ени	-лти	-еси	-ери
З.	-ъвь	-ень	-л	-л	-о	-ерь
О.	-ъвня	-еньмь	-еньмь	-лтьмь	-есьмь	-ерняж
М.	-ъве	-ене	-ене	-лте	-есе	-ери
		М н о ж и н а				
Н.	-ъви	-ене	-ена	-лта	-еса	-ери
Р.	-ъвъ	-енъ	-енъ	-лтъ	-есъ	-ерь
Д.	-ъвамъ	-еньмъ	-ьмъ	-лтьмъ	-есьмъ	-ерьмъ
З.	-ъви	-ени	-ена	-лта	-еса	-ери
О.	-ъвами	-еньми	-ены	-лты	-есы	-ерьми
М.	-ъвахъ	-еньхъ	-еньхъ	-лтхъ	-есхъ	-ерьхъ
		Д в о ї н а				
Н.-З.-Кл.	-ъви	-ени	-енѣ	-лтѣ	-есѣ	-ери
Р.-М.	-ъвоу	-енюу	-енюу	-лтюу	-есюу	-ерью
Д.-О.	-ъвама	-еньма	-еньма	-лтма	-есьма	-ерьма

ПРИКМЕТНИК

Зразок відмінювання коротких прикметників

	Твердий варіант			М'який варіант		
	О д н и н а					
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	новъ	ново	нова	сннь	сине	сннѣ
Р.	нова	новы	новѣ	сннѣ	сннѣ	сннѣ
Д.	новоу	новѣ	новѣ	снню	снню	снню
З.	новъ	ново	новѣ	сннь	сине	сннѣж
О.	новомъ	новоу	новѣж	сннемъ	сннѣж	сннѣж
М.	новѣ	новѣ	новѣ	снни	снни	снни
		М н о ж и н а				
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	нови	нова	новы	снни	сннѣ	сннѣ
Р.	новѣ	новѣ	новѣ	сннѣ	сннѣ	сннѣ
Д.	новомъ	новѣмъ	новѣмъ	сннемъ	сннѣмъ	сннѣмъ
З.	новы	нова	новѣ	сннѣ	сннѣ	сннѣ
О.	новы	новѣми	новѣми	снни	сннѣми	сннѣми
М.	новѣхъ	новѣхъ	новѣхъ	сннхъ	сннхъ	сннхъ
		Д в о ї н а				
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	нова	новѣ	новѣ	сннѣ	снни	снни
Р.—М.	новоу	новѣ	новѣ	снню	снню	снню
Д.—О.	новома	новѣма	новѣма	сннѣма	сннѣма	сннѣма

Зразок відмінювання прикметників з суфіксом -ъш

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол рід	сер рід	жін рід	чол рід	сер рід	жін рід
Н	болин	боле	больши	больше	больша	больша
Р		больша	больша		большь	
Д		большоу	больши		большемъ	большамъ
З	лоучьш	боле	большж	больша	больша	больша
О		большемъ	большеж	больши		большамн
М		больши		большихъ		большахъ

Д в о і н а			
	чол рід	сер рід	жін рід
Н—З	больша	больши	больши
Р—М.		большоу	
Д—О	большема		большама

Зразок відмінювання прикметників з суфіксом -анш

О д н и н а			
	чол рід	сер рід	жін рід
Н	мъножан	мъножак	мъножанши
Р		мъножанша	мъножанша
Д		мъножаншоу	мъножанши
З	мъножан	мъножак	мъножаншж
О		мъножаншемъ	мъножаншеж
М		мъножанши	

М н о ж и н а			
	чол рід	сер рід	жін рід
Н	мъножанше	мъножанша	мъножанша
Р		мъножаншь	
Д		мъножаншемъ	мъножаншамъ
З	мъножанша	мъножанша	мъножанша
О		мъножанши	мъножаншамн
М		мъножаншихъ	мъножаншахъ

Д в о і н а			
	чол рід	сер рід	жін рід
Н—З	мъножанша	мъножанши	мъножанши
Р—М.		мъножаншоу	
Д—О	мъножаншема		мъножаншама

ЗАЙМЕННИК

Значеннєві розряди займенників

особові	азъ (азъ), ты, мы, вы, вѣ, ва
зворотний	себе
вказівні	тѣ, та, то, съ, си, се, онъ, она, оно
присвійні	мой, моя, мок, нашъ, наша, наше
означальні	самъ, сама, само, всѣкакъ, всѣака, всѣако
неозначені	нѣкъто, нѣчьто, етеръ, етера, етеро
заперечні	никъто, ничьто, никоторыне
відносні	нже, таже, кже
питальні	къто, чьто, къни, кама, кок

Безродові займенники

Зразок відмінювання особових займенників

О д и н а		М н о ж и н а	
Н азъ	тѣ	мы	вы
Р мене	тебе	насъ	васъ
Д мѣнѣ, ми	тебѣ, ти	намъ, нѣ	вамъ, вѣ
З ма, мене	та, тебе	нѣ, насъ	вѣ, васъ
О мѣнож	тобож	нами	вами
М мѣнѣ	тебѣ	насъ	васъ

Д в о и н а			
Н	вѣ	ва	
Р—М	наю	ваю	
Д—О	нама	вама	
З	на	ва	

Зразок відмінювання зворотного займенника

Н	—
Р	себе
Д	себѣ, си
З	са, себе
О	совоуж
М	себѣ

Родові займенники

Зразок відмінювання вказівних займенників

О д и н а										
	чол рід			сер рід			жін рід			
Н	тѣ	то	та	и	к	ка	и	к	ка	
Р	того			тоя			кого			кя
Д	томуѣ			тои			кмоу			ки
З	тѣ	то	та	и	к	ка	и	к	ка	
О	тѣмъ			тоуж			имъ			кяж
М	томъ			тои			кмъ			ки

М н о ж и н а										
	чол рід			сер рід			жін рід			
Н	ти	та	тѣ	и	ка	ва	и	ка	ва	
Р	тѣхъ			ихъ			ихъ			
Д	тѣмъ			имъ			имъ			
З	тѣ	та	тѣ	ва	ка	ва	и	ка	ва	
О	тѣми			ими			ими			
М	тѣхъ			ихъ			ихъ			

Д в о и н а										
	чол			сер			жін			
Н—З	та	тѣ	тѣ	ка	и	и	ка	и	и	
Р—М	тою			кю			кю			
Д—О	тѣма			има			има			

Зразок відмінювання присвійних займенників

О д н и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	нашь	наше	наша	мон	мок	мога
Р.		нашего	нашеѧ		мокого	мокия
Д.		нашегоу	нашен		мокогоу	моки
З.	нашь	наше	нашеѧ	мон	мок	може
О.		нашимь	нашеѧ		монь	мокиѧ
М.		нашемь	нашен		мокомь	моки
М н о ж и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	наши	наша	наша	мон	мога	моѧ
Р.		нашихъ			моныхъ	
Д.		нашимъ			монь	
З.	наша	наша	наша	моѧ	мога	моѧ
О.		нашими			монь	
М.		нашихъ			моныхъ	
Д в о ї н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	наша	наши	наши	мога	мон	мон
Р.—М.		нашею			мокою	
Д.—О.		нашими			монь	

Зразок відмінювання означальних займенників

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	всь	всье	вста	вси	вста	всьѧ
Р.		всього	всьеѧ		всьѣхъ	
Д.		всьемоу	всьен		всьѣмъ	
З.	всь	всье	всьѧ	вста	вста	всьѧ
О.		всьѣмь	всьеѧ		всьѣми	
М.		всьемь	всьен		всьѣхъ	
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	вста	всьѣ	всьѣ			
Р.—М.		всьею				
Д.—О.		всьема				

Зразок відмінювання неозначених займенників

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. ктеръ	ктеро	ктера	ктерн	ктера	ктеръ
Р.	ктера	ктеры		ктеръ	
Д.	ктероу	ктерѣ		ктеромъ	ктерамъ
З.	ктеръ	ктеро	ктеръ	ктеры	ктера
О.	ктеромъ	ктерожь		ктеры	ктерами
М.	ктерѣ	ктерѣ		ктерѣхъ	ктерахъ

Д в о ї н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	ктера	ктерѣ
Р.—М.		ктероу
Д.—О.	ктерома	ктерама

Зразок відмінювання питальних займенників

Н.	къто	чьто
Р.	кого	чесо, чьсо, чесога, чьсога
Д.	кому	чемоу, чьсомоу, чесоמוу
З.	кого	чьто
О.	цѣмь	чимь
М.	комь	чемь, чесомь

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	кын	кок	каш	цин	каш
Р.	кокго		кокъ		кынхъ
Д.	кокмоу		коки		кынмъ
З.	кын	кок	кожь, кльж	кыь	каш
О.	кынмь		кокъ		кынми
М.	кокмь		коки		кынхъ

ЧИСЛІВНИК

Таблиця числівників старослов'янської мови

	Кількісні	Порядкові
1	кдинъ, кдынъ, -а, -о	пръвъ, -а, -о
2	дъва (чол.), дъвъ (ж., сер.)	въторъ, -а, -о
3	трик (чол.), три (ж. сер.)	третни (-тън), -ни, -ни
4	четыре (чол.), -ри (ж. сер.)	четвртъ, -а, -о
5	пять	пять, -а, -о
6	шесть	шесть, -а, -о

	Кількісні	Порядкові
7	сѣдмь	сѣдмь,-а, -о
8	осмь	осмь,-а, -о
9	деватъ	деватъ,-а, -о
10	десать	десать,-а, -о
11	кдинъ (-а,-о) на десате	пръвъ на десате кдиннадесать
12	дъва (-ѣ) на десате	въторъ на десате дъванадесать,-нъ
13	трик (три) на десате	третин на десате тринадесать
14	четыре (-ри) на десате	четврть на десате
15	пять на десате	пять на десате
16	шесть на десате	петънадесетнъ
17	сѣдмь на десате	шесть на десате шестонадесать
18	осмь на десате	сѣдмь на десате сѣдмьнадесетъ
19	деватъ на десате	сѣдмьнадесетнъ сѣдмьнадесетнъ
20	дъва десатн	осмь на десате осмонадесать
30	три десати (-те)	деватъ на десате деветънадесетнъ
40	четыре (-ри) десате (-ти)	дъвадесать, дъводесать
50	пять десать	дъвадесатьнъ тридесатьнъ
60	шесть десать	четырндесать четырндесатьнъ
70	сѣдмь десать	пятьдесать, пятьдесатьнъ
80	осмь десать	шестьдесать
90	деватъ десать	сѣмодесатьнъ сѣдмьдесетнъ
100	съто	осмьдесать, осмьдесатьнъ
200	дъвѣ сътѣ	деватъдесать деветъдесетнъ
300	три съта	сътнъ
400	четыри съта	дъвосътнъ, дроугосътно
500	пять сътъ	трисътнъ
1000	тысашта (тысашта)	(четырсътнъ) (патисътнъ)
2000	дъвѣ тысашти	тысаштънъ, тысаштънъ
3000	три тысашта	(дъвоутысаштънъ)
4000	четыри тысашта	
5000	пять тысашть	
10 000	тъма, нъсвѣда	

Кількісні числівни

Зразок відмінювання

	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	кдинъ	кдино	кдина
Р.		кдиного	кдинойа
Д.		кдиномоу	кдиной
З.	кдинъ	кдино	кдинж
О.		кдиннъмь	кдинойж
М.		кдинномь	кдинойн

Зразок відмінювання

	чол.рід	сер. і жін рід
Н.—З.	дъва, ова	дъвѣ, обѣ
Р.—М.		дъвою, обю
Д.—О		дъвѣма, обѣма

Зразок відмінювання

	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	трик	три	три	четыре	четыри	четыри
Р.		трин, трьи			четырь	
Д.		тръмь			четырьмь	
З.		три			четыри	
О.		трьин			четырьин	
М.		тръхъ			четырьихъ	

Зразок відмінювання

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о і н а
Н.	десать	десате, -ти	
Р.	десате,-ти	десать	Н.—З. десати, (-тѣ)
Д.	десати	десатьмь	Р.—М. (десатоу)
З.	десать	десати	Д.—О десатьма
О.	десатних,-ья	десаты	
М.	десате,-ти	десатьхъ	

Зразок відмінювання

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о і н а
Н.	съто	съта	
Р.	съта	сътъ	Н.—З. сътѣ
Д.	сътѣ	сътомь	Р.—М. сътоу
З.	съто	съта	Д.—О. сътома
О.	сътомь	съты	
М.	сътѣ	сътѣхъ	

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. тьсашта	тьсашта	
Р. тьсашта	тьсашты	Н.—З. тьсашти
Д. тьсашти	тьсаштамъ	Р.—М. тьсаштоу
З. тьсаштж	тьсашта	Д.—О. тьсаштама
О. тьсаштеж	тьсаштамн	
М. тьсашти	тьсаштахъ	

Зразок відмінювання

чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. кдинъ на десате	кдино на десате	кдна на десате
Р. кдинога на десате		кдинога на десате
Д. кдиномоу на десате		кдинои на десате
З. кдинъ на десате	кдино на десате	кдинж на десате
О. кдинѣмъ на десате		кдинож на десате
М. кдиномъ на десате		кдинои на десате

Зразок відмінювання

Н. патъ на десате	патъ десать, сътъ, тьсашты
Р. пати на десате	пати десать, сътъ, тьсашты
Д. пати на десате	пати десать, сътъ, тьсашты
З. патъ на десате	патъ десать, сътъ, тьсашты
О. патыж на десате	патыж десать, сътъ, тьсашты
М. пати на десате	пати десать, сътъ, тьсашты

Зразок відмінювання

Н. трик (три) десате (десати)	трик (три) съта
Р. трин десать	трин сътъ
Д. трьмъ десатьмъ	трьмъ сътомъ
З. три десати	три съта
О. трьми десатты	трьми сътты
М. трьхъ десатьхъ	трьхъ сътѣхъ

У числівниках 20, 200 другий компонент відмінюється у двоїні;
у числівниках 30, 40, 300, 400 — у множині.

ДІЄСЛОВО

Спосіб

Архаїчний умовний

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. далъ, -о, -а вимь	дали, -а, -ы вимъ
2 ос. далъ, -о, -а вн	дали, -а, -ы внсте
3 ос. далъ, -о, -а вн	дали, -а, -ы вж, биша

Форми двоїни пам'ятками не засвідчені, вони реконструйовані.

1 ос. (дала, -ѣ, -ѣ бивѣ)
 2 ос. (дала, -ѣ, -ѣ биста)
 3 ос. (дала, -ѣ, -ѣ бисте)

Новий умовний

Однина

1 ос. зналъ, -о, -а бѣхѣ
 2 ос. зналъ, -о, -а бѣ
 3 ос. зналъ, -о, -а бѣ

Множина

знали, -а, -ѣ бѣхомѣ
 знали, -а, -ѣ бѣсте
 знали, -а, -ѣ бѣша

Двоїна

I ос. знала, -ѣ, -ѣ бѣховеѣ
 II ос. знала, -ѣ, -ѣ бѣста
 III ос. знала, -ѣ, -ѣ бѣсте

Наказовий спосіб

		<i>I клас нести</i>	<i>II клас двигнѣти</i>
Однина	2 ос.	неси	двигни
	3 ос.	неси	двигни
Множина	1 ос.	несѣмѣ	двигнѣмѣ
	2 ос.	несѣте	двигнѣте
Двоїна	1 ос.	несѣвѣ	двигнѣвѣ
	2 ос.	несѣта	двигнѣта
		<i>III клас знати</i>	<i>IV клас хвалити</i>
Однина	2 ос.	знаи	хвали
	3 ос.	знаи	хвали
Множина	1 ос.	знаимѣ	хвалимѣ
	2 ос.	знаите	хвалите
Двоїна	1 ос.	знаивѣ	хваливѣ
	2 ос.	знаита	хвалита

		решти	мошти	пешти
Однина	2 ос.	рьци	мози	пыци
	3 ос.	рьци	мози	пыци
Множина	1 ос.	рьцѣмѣ	мозѣмѣ	пыцѣмѣ
	2 ос.	рьцѣте	мозѣте	пыцѣте
Двоїна	1 ос.	рьцѣвѣ	мозѣвѣ	пыцѣвѣ
	2 ос.	рьцѣта	мозѣта	пыцѣта

Форми наказового способу від атематичних дієслів

		БЫТИ	ДАТИ	ІСТИ	ВѢДѢТИ
Однина	2 ос.	бѣди	даждѣ	идждѣ	вѣждѣ
	3 ос.	бѣди	даждѣ	идждѣ	вѣждѣ
Множина	1 ос.	бѣдимѣ	дадимѣ	иддимѣ	вѣдимѣ
	2 ос.	бѣдите	дадите	иддите	вѣдите
Двоїна	1 ос.	бѣдивѣ	дадивѣ	иддивѣ	вѣдивѣ
	2 ос.	бѣдита	дадита	иддита	вѣдита

Класи дієслів

I клас

Основа теперішнього часу з темою -є ; основа інфінітива на приголосний або на -а .	
Основа тепер. часу	Основа інфінітива
нес- є -те	нес- ти
реч- є -те	рек- ти
мож- є -те	мог- ти
бер- є -те	бра- ти

II клас

Основа теперішнього часу з темою -не ; основа інфінітива на -нж .	
Основа тепер. часу	Основа інфінітива
двиг- не -те	двиг- нж -ти
постиг- не -те	постиг- нж -ти
клик- не -те	клик- нж -ти

III клас

Основа теперішнього часу з темою -к[-je] . Особливістю цієї групи дієслів було те, що -j зник після приголосних, зазнавши взаємної асиміляції попереднім пом'якшеним приголосним.	
Основа інфінітива має 4 різновиди:	
— основа дорівнює кореню і закінчується на голосний;	
— основа на -а ;	
— основа на -ѣ ;	
— основа на -ова .	
Основа тепер. часу	Основа інфінітива
крѣ- к -те	крѣ- ти
пи- к -те	пи- ти
пиш- є -те (-ше-<-'sje-)	пис- а -ти
каж- є -те (-же-<-'zje-)	каз- а -ти
цѣл- ѣ -к-те	цѣл- ѣ -ти
коуп-оу- к -те	коуп-о ва -ти
млн-оу- к -те	млн-о ва -ти

IV клас

Основа теперішнього часу з темою -и . В 1 ос. одн. перед закінченням -ж завжди був давній *j , який не прослідковується в інших особових формах. Напр.: хвалѣж, люблѣж, хождѣж, прошѣж.	
Основа інфінітива на -и , рідше на -ѣ , -а <е.	
Основа тепер. часу	Основа інфінітива
хвал- и -те	хвал- и -ти
мол- и -те	мол- и -ти
внд- и -те	внд- ѣ -ти
мьн- и -те	мьн- ѣ -ти
слѣш- и -те	слѣш- а -ти <*slucheti
крич- и -те	крич- а -ти <*kriketi

V клас

Цей клас об'єднував 4 атематичних дієслова, які при діюшлии особові закінчення безпосередньо до основи.

Інфінітив БУТИ ДАТИ ПАСТИ В'ЄД'ЄТИ
1 ос. одн. тепер. часу КСМЬ ДАМЬ ПАМЬ В'ЄМЬ

Теперішній час

Тематичне гієвідмінювання

I клас

	Інфінітив	нести	врати	моцти	в'язати
Однина	1 ос.	несж	верж	мож	в'язьмж
	2 ос.	несеш	вереш	можеш	в'язьмеш
	3 ос.	несеть	вереть	можетъ	в'язьметъ
Множина	1 ос.	несемъ	беремъ	можемъ	в'язьмемъ
	2 ос.	несете	верете	можете	в'язьмете
	3 ос.	несятъ	верятъ	можатъ	в'язьмятъ
Двоіна	1 ос.	несевѣ	веревѣ	можевѣ	в'язьмевѣ
	2 ос.	несета	верета	можета	в'язьмета
	3 ос.	несете	верете	можете	в'язьмете

II клас

	Інфінітив	двигнѣти		
	Однина	Множина	Двоіна	
1 ос.	двигнж	двигнемъ	двигневѣ	
2 ос.	двигнеш	двигнете	двигнета	
3 ос.	двигнетъ	двигнутъ	двигнете	

III клас

	Інфінітив	пити	д'єлати	жел'єти	коуповати
Однина	1 ос.	пнж	д'єлаж	жел'єж	коупоуж
	2 ос.	пнш	д'єлакш	жел'єкш	коупоукш
	3 ос.	пнтъ	д'єлактъ	жел'єктъ	коупоуктъ
Множина	1 ос.	пнмъ	д'єлакмъ	жел'єкмъ	коупоукмъ
	2 ос.	пнте	д'єлакте	жел'єкте	коупоукте
	3 ос.	пнтъ	д'єлактъ	жел'єктъ	коупоуктъ
Двоіна	1 ос.	пнквѣ	д'єлаквѣ	жел'єквѣ	коупоуквѣ
	2 ос.	пнкта	д'єлакта	жел'єкта	коупоукта
	3 ос.	пнте	д'єлакте	жел'єкте	коупоукте

IV клас

	Інфінітив	носити	св'єтити	вид'єти	трьп'єти
Однина	1 ос.	ношж	св'єщж	виджж	трьпльж
	2 ос.	носиши	св'єтиши	видиши	трьпниши
	3 ос.	носитъ	св'єтитъ	видитъ	трьпнитъ

Множина	1 ос.	носимъ	свѣтимъ	видимъ	трьпимъ
	2 ос.	носите	свѣтите	видите	трьпите
	3 ос.	носаѣтъ	свѣтаѣтъ	видаѣтъ	трьпаѣтъ
Двоїна	1 ос.	носивѣ	свѣтивѣ	видивѣ	трьпивѣ
	2 ос.	носите	свѣтита	видита	трьпита
	3 ос.	носите	свѣтите	видите	трьпите

Атематичне гїєвігмінювання

V клас

	Інфінітив	БЪТИ	ІАСТИ	ДАТИ	ВѢДѢТИ
Однина	1 ос.	къмъ	къмъ	дамъ	вѣмъ
	2 ос.	къи	къи	даси	вѣси
	3 ос.	къѣтъ	къѣтъ	дасѣтъ	вѣсѣтъ
Множина	1 ос.	къмъ	къмъ	дамъ	вѣмъ
	2 ос.	къте	къте	дасѣте	вѣсѣте
	3 ос.	къѣтъ	къдаѣтъ	дадаѣтъ	вѣдаѣтъ
Двоїна	1 ос.	къвѣ	къвѣ	давѣ	вѣвѣ
	2 ос.	къта	къта	дасѣта	вѣсѣта
	3 ос.	къте	къте	дасѣте	вѣсѣте

Майбутній час

Простий майбутній час

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	бѣдѣ	бѣдемъ	бѣдевѣ
2 ос.	бѣдеши	бѣдете	бѣдета
3 ос.	бѣдетъ	бѣдѣтъ	бѣдете

I майбутній час

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	имамъ знати	имамъ знати	имавѣ знати
2 ос.	имаша знати	имате знати	имата знати
3 ос.	иматъ знати	имѣтъ знати	имате знати

Майбутній у теперішньому

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	хощѣ брати	хощемъ брати	хощевѣ брати
2 ос.	хощеши брати	хощете брати	хощета брати
3 ос.	хощетъ брати	хощѣтъ брати	хощете брати

Передмайбутній

О д н и н а				
	чол.рід	жін.рід	сер.рід	
1 ос.	бѣдѣ	зналъ	знала	знало
2 ос.	бѣдѣши	зналъ	знала	знало
3 ос.	бѣдѣть	зналъ	знала	знало
М н о ж и н а				
1 ос.	бѣдемъ	знали	зналы	знала
2 ос.	бѣдете	знали	зналы	знала
3 ос.	бѣдѣтъ	знали	зналы	знала
Д в о і н а				
1 ос.	бѣдевъ	знала	зналѣ	зналѣ
2 ос.	бѣдете	знала	зналѣ	зналѣ
3 ос.	бѣдете	знала	зналѣ	зналѣ

Майбутній у минулому

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о і н а
I ос.	хотѣахъ брати	хотѣахомъ брати	хотѣаховѣ брати
II ос.	хотѣаше брати	хотѣашете брати	хотѣашета брати
III ос.	хотѣаше брати	хотѣахъ брати	хотѣашете брати

Минулий час

Аорист простий (безсуфіксний)

	Інфінітив	моци	ити	обрѣсти	двигнѣти
О д н и н а	1 ос.	могъ	идъ	обрѣтъ	двигъ
	2 ос.	може	иде	обрѣте	двиге
	3 ос.	може	иде	обрѣте	двиге
М н о ж и н а	1 ос.	могомъ	идомъ	обрѣтомъ	двигомъ
	2 ос.	можете	идете	обрѣтете	двигете
	3 ос.	можъ	идъ	обрѣтъ	двигъ
Д в о і н а	1 ос.	моговѣ	идовѣ	обрѣтовѣ	двиговѣ
	2 ос.	можета	идета	обрѣтета	двигета
	3 ос.	можете	идете	обрѣтете	двигете

Аорист сигматичний (суфіксальний)
з основою на голосний

	Інфінітив	знати	молити	видѣти
О д н и н а	1 ос.	знахъ	молихъ	видѣхъ
	2 ос.	зна	моли	видѣ
	3 ос.	зна	моли	видѣ
М н о ж и н а	1 ос.	знахомъ	молихомъ	видѣхомъ
	2 ос.	знасте	молисте	видѣсте
	3 ос.	знаша	молиша	видѣша
Д в о і н а	1 ос.	знаховѣ	молиховѣ	видѣховѣ
	2 ос.	знаста	молиста	видѣста
	3 ос.	знасте	молисте	видѣсте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
архаїчного аориста*

	Інфінітив	вести	решти
Однина	1 ос.	вѣсть	рѣхъ
	2 ос.	веде	рече
	3 ос.	веде	рече
Множина	1 ос.	вѣсомъ	рѣхомъ
	2 ос.	вѣсте	рѣсте
	3 ос.	вѣша	рѣша
Двоїна	1 ос.	вѣсовѣ	рѣховѣ
	2 ос.	вѣста	рѣста
	3 ос.	вѣсте	рѣсте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
нового аориста*

	Інфінітив	решти	вести
Однина	1 ос.	рекохъ	ведохъ
	2 ос.	рече	веде
	3 ос.	рече	веде
Множина	1 ос.	рекохомъ	ведохомъ
	2 ос.	рекосте	ведосте
	3 ос.	рекоша	ведоша
Двоїна	1 ос.	рекоховѣ	ведоховѣ
	2 ос.	рекоста	ведоста
	3 ос.	рекосте	ведосте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
аориста атематичних дієслів*

	Інфінітив	бути	вѣдѣти	дати	дати
Однина	1 ос.	бухъ	вѣдѣхъ	дасъ, дахъ	дахъ
	2 ос.	бы, бысть	вѣдѣ	дасъ, дастъ	дасъ, да
	3 ос.	бы, бысть	вѣдѣ	дасъ, дастъ	дасъ, да
Множина	1 ос.	бухомъ	вѣдѣхомъ	дасомъ, дахомъ	дахомъ
	2 ос.	бысте	вѣдѣсте	дасе	дасе
	3 ос.	буша	вѣдѣша	дасъ, даша	даша
Двоїна	1 ос.	буховѣ	вѣдѣховѣ	дасовѣ, даховѣ	даховѣ
	2 ос.	быста	вѣдѣста	дасе	дасе
	3 ос.	бысте	вѣдѣсте	дасе	дасе

Імперфект

Зразок дієвідмінювання імперфекта

I клас

	Інфінітив	нести	печи	моци	брати
Однина	1 ос.	несѣахъ	печаахъ	можаахъ	бѣраахъ
	2 ос.	несѣаше	печааше	можааше	бѣрааше
	3 ос.	несѣаше	печааше	можааше	бѣрааше
Множина	1 ос.	несѣахомъ	печаахомъ	можаахомъ	бѣраахомъ
	2 ос.	несѣашете	печаашете	можаашете	бѣраашете
	3 ос.	несѣахъ	печаахъ	можаахъ	бѣраахъ
Двоїна	1 ос.	несѣаховѣ	печааховѣ	можааховѣ	бѣрааховѣ
	2 ос.	несѣашета	печаашета	можаашета	бѣраашета
	3 ос.	несѣашете	печаашете	можаашете	бѣраашете

II клас

	Інфінітив	сѣхнѣти	тонѣти
Однина	1 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
	2 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
	3 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
Множина	1 ос.	сѣхнѣахомъ	тонѣахомъ
	2 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете
	3 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
Двоїна	1 ос.	сѣхнѣаховѣ	тонѣаховѣ
	2 ос.	сѣхнѣашета	тонѣашета
	3 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете

III клас

	Інфінітив	крати	пити	чоти	пѣти
Однина	1 ос.	кратѣахъ	питѣахъ	чотѣахъ	пѣтѣахъ
	2 ос.	кратѣаше	питѣаше	чотѣаше	пѣтѣаше
	3 ос.	кратѣаше	питѣаше	чотѣаше	пѣтѣаше
Множина	1 ос.	кратѣахомъ	питѣахомъ	чотѣахомъ	пѣтѣахомъ
	2 ос.	кратѣашете	питѣашете	чотѣашете	пѣтѣашете
	3 ос.	кратѣахъ	питѣахъ	чотѣахъ	пѣтѣахъ
Двоїна	1 ос.	кратѣаховѣ	питѣаховѣ	чотѣаховѣ	пѣтѣаховѣ
	2 ос.	кратѣашета	питѣашета	чотѣашета	пѣтѣашета
	3 ос.	кратѣашете	питѣашете	чотѣашете	пѣтѣашете

IV клас

	Інфінітив	хвалити	носити	лазити
Однина	1 ос.	хвалѣахъ	ношаахъ	лажаахъ
	2 ос.	хвалѣаше	ношааше	лажааше
	3 ос.	хвалѣаше	ношааше	лажааше
Множина	1 ос.	хвалѣахомъ	ношаахомъ	лажаахомъ
	2 ос.	хвалѣашете	ношаашете	лажаашете
	3 ос.	хвалѣахъ	ношаахъ	лажаахъ
Двоїна	1 ос.	хвалѣаховѣ	ношааховѣ	лажааховѣ
	2 ос.	хвалѣашета	ношаашета	лажаашета
	3 ос.	хвалѣашете	ношаашете	лажаашете

V клас

	Інфінітив	цѣсти	вѣдѣти	дати
Однина	1 ос.	цѣдѣахъ	вѣдѣахъ	дадѣахъ
	2 ос.	цѣдѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше
	3 ос.	цѣдѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше
Множина	1 ос.	цѣдѣахомъ	вѣдѣахомъ	дадѣахомъ
	2 ос.	цѣдѣашете	вѣдѣашете	дадѣашете
	3 ос.	цѣдѣахъ	вѣдѣахъ	дадѣахъ
Двоїна	1 ос.	цѣдѣаховѣ	вѣдѣаховѣ	дадѣаховѣ
	2 ос.	цѣдѣашета	вѣдѣашета	дадѣашета
	3 ос.	цѣдѣашете	вѣдѣашете	дадѣашете

Перфект

		чол. рід	сер. рід	жін. рід
Однина	1 ос.	далъ кмь	дало кмь	дала кмь
	2 ос.	далъ кси	дало кси	дала кси
	3 ос.	далъ кстѣ	дало кстѣ	дала кстѣ
Множина	1 ос.	дали кмь	дала кмь	далы кмь
	2 ос.	дали ксте	дала ксте	далы ксте
	3 ос.	дали сжтѣ	дала сжтѣ	далы сжтѣ
Двоїна	1 ос.	дала ксвѣ	далѣ ксвѣ	далѣ ксвѣ
	2 ос.	дала кста	далѣ кста	далѣ кста
	3 ос.	дала ксте	далѣ ксте	далѣ ксте

Плюсквамперфект

	Інфінітив	несѣти	хвалити
Однина	1 ос.	неслѣ, -ѣ, -а вѣахъ	хвалилѣ, -ѣ, -а вѣахъ
	2 ос.	неслѣ, -ѣ, -а вѣаше	хвалилѣ, -ѣ, -а вѣаше
	3 ос.	неслѣ, -ѣ, -а вѣаше	хвалилѣ, -ѣ, -а вѣаше
Множина	1 ос.	несли, -а, -ы вѣахомъ	хвалили, -а, -ы вѣахомъ
	2 ос.	несли, -а, -ы вѣашете	хвалили, -а, -ы вѣашете
	3 ос.	несли, -а, -ы вѣахъ	хвалили, -а, -ы вѣахъ
Двоїна	1 ос.	несла, -ѣ, -ѣ вѣаховѣ	хвалила, -ѣ, -ѣ вѣаховѣ
	2 ос.	несла, -ѣ, -ѣ вѣашета	хвалила, -ѣ, -ѣ вѣашета
	3 ос.	несла, -ѣ, -ѣ вѣашете	хвалила, -ѣ, -ѣ вѣашете

НЕОСОБОВІ (ІМЕННІ) ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

Дієприкметник

Активні дієприкметники теперішнього часу

Короткі дієприкметники

Дієприкметники, утворені від основ I, II, V класів

Інфінітив	Форма 3 ос. мн. тепер. часу	Дієприкм. чолов. та сер. роду	Дієприкм. жін. роду
<i>I клас</i>			
нести	нес-жть	несы	несжшти
вести	вед-жть	веды	веджшти
пещи	пек-жть	пекты	пекжшти
грети	грев-жть	гревы	гревжшти
<i>II клас</i>			
схунжти	схун-жть	схуны	схунжци
гынжти	гын-жть	гынны	гынжци
<i>V клас</i>			
быти	с-жть	сы	сжци
жсти	жд-жть	жды	жджци
вѣдѣти	вѣд-жть	веды	вѣджци
дати	дад-жть	дады	даджци

Дієприкметники, утворені від основ III, IV класів

<i>III клас</i>			
крьти	крь-жть	крьы	крьжци
пнти	пн-жть	пны	пнжци
метати	мещ-жть	мещы	мещжци
плакати	плач-жть	плачы	плачжци
<i>IV клас</i>			
просити	прос-жть	просы	просжци
оучити	оуч-жть	оучы	оучжци
видѣти	вид-жть	виды	виджци
слышати	слыш-жть	слышы	слышжци

Відмінювання коротких дієприкметників теперішнього часу

I клас. Інфінітив нести

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несы	несы	несжци	несще	несжца	несжца
Р.	несжца	несжца		несжць	
Д.	несжцоу	несжци		несжцемъ	несжцамъ
З.	несжць	несжце	несжца	несжца	несжца
О.	несжцемъ	несжцеж		несжци	несжцами
М.	несжци	несжци		несжцихъ	несжцахъ

	Двоїна		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	несжца	несжци	несжци
Р.—М.		несжцоу	
Д.—О.	несжцема		несжцама

II клас. Інфінітив сѣхнѣти

	Однина			Множина		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	сѣхнѣты	сѣхнѣты	сѣхнѣци	сѣхнѣще	сѣхнѣца	сѣхнѣца
Р.	сѣхнѣца		сѣхнѣца		сѣхнѣць	
Д.	сѣхнѣцоу		сѣхнѣци	сѣхнѣщемъ		сѣхнѣцамъ
З.	сѣхнѣщѣ	сѣхнѣще	сѣхнѣщѣ	сѣхнѣща	сѣхнѣца	сѣхнѣца
О.	сѣхнѣщемъ	сѣхнѣщѣмъ		сѣхнѣщи		сѣхнѣщамн
М.	сѣхнѣци	сѣхнѣци		сѣхнѣщихъ		сѣхнѣщахъ
	Двоїна					
	чол.рід	сер.рід	жін.рід			
Н.—З.	сѣхнѣца	сѣхнѣци	сѣхнѣци			
Р.—М.		сѣхнѣцоу				
Д.—О.	сѣхнѣцема		сѣхнѣцама			

V клас. Інфінітив сѣщѣти

	Однина			Множина		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	сѣщѣ	сѣщѣ	сѣщѣ	сѣщѣ	сѣщѣ	сѣщѣ
Р.	сѣщѣ		сѣщѣ		сѣщѣ	
Д.	сѣщѣцоу		сѣщѣ	сѣщѣмъ		сѣщѣмамъ
З.	сѣщѣщѣ	сѣщѣще	сѣщѣщѣ	сѣщѣща	сѣщѣца	сѣщѣща
О.	сѣщѣщемъ	сѣщѣщѣмъ		сѣщѣщи		сѣщѣщамн
М.	сѣщѣци			сѣщѣщихъ		сѣщѣщахъ
	Двоїна					
	чол.рід	сер.рід	жін.рід			
Н.—З.	сѣщѣ	сѣщѣ	сѣщѣ			
Р.—М.		сѣщѣцоу				
Д.—О.	сѣщѣцема		сѣщѣцама			

III клас. Інфінітив знати

	Однина			Множина		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	знаѣтъ	знаѣтъ	знаѣци	знаѣще	знаѣца	знаѣца
Р.	знаѣца		знаѣца		знаѣць	
Д.	знаѣцоу		знаѣци	знаѣщемъ		знаѣцамъ
З.	знаѣщѣ	знаѣще	знаѣщѣ	знаѣща	знаѣца	знаѣща
О.	знаѣщемъ	знаѣщѣмъ		знаѣщи		знаѣщамн
М.	знаѣци			знаѣщихъ		знаѣщахъ

Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. знавѣца	знавѣци	знавѣци
Р.—М.	знавѣцю	
Д.—О.	знавѣцема	знавѣцама

IV клас. Інфінітив хвалити

Однина			Множина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. хвала	хвала	хвалаци	хвалаще	хвалаца	хвалаца
Р.	хвалаца	хвалаца		хвалаць	
Д.	хвалацю	хвалаци	хвалащемъ		хвалацамъ
З.	хвалаць	хвалаще	хвалаца	хвалаца	хвалаца
О.	хвалащемъ	хвалащевъ	хвалаци		хвалацами
М.	хвалаци		хвалацихъ		хвалацахъ

Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. хвалаца	хвалаци	хвалаци
Р.—М.	хвалацю	
Д.—О.	хвалацема	хвалацама

Повні дісприкетники

Вігмінювання повних дісприкетників

Однина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несты	несщек	несщца
Р.	несщцаго	несщцаь
Д.	несщцюмоу	несщци
З.	несщци	несщчек
О.	несщцимъ	несщчевъ
М.	несщцимъ	несщци

Множина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. нещчен	несщца	несщцаь
Р.	несщцихъ	
Д.	несщцимъ	
З.	несщцаь	несщцаь
О.	несщцими	
М.	несщцихъ	

Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. нещца	несщци	несщци
Р.—М.	несщцю	
Д.—О.	несщцима	

Активні дієприкметники минулого часу
Творення активних дієприкметників минулого часу

інфінітив	дієприкм. чол. роду	дієприкм. сер. роду	дієприкм. жін. роду
нести	несъ	несъ	несъши
плести	плетъ	плетъ	плетъши
пещи	пекъ	пекъ	пекъши
реши	рекъ	рекъ	рекъши
брати	бравъ	бравъ	бравъши
двигати	двигъ	двигъ	двигъши
минжати	минжвъ	минжвъ	минжвъши
пити	пнвъ	пнвъ	пнвъши
знати	знавъ	знавъ	знавъши
коуповати	коуповавъ	коуповавъ	коуповавъши
слышати	слышавъ	слышавъ	слышавъши
носити	носнвъ	носнвъ	носнвъши
быти	бывъ	бывъ	бывъши
дати	давъ	давъ	давъши

*Відмінювання коротких форм
активних дієприкметників минулого часу*

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несъ	несъ	несъши	несъше	несъша	несъша
Р. несъша	несъша			несъшь	
Д. несъшоу	несъши		несъшемъ		несъшамъ
З. несъшь	несъше	несъшж	несъша	несъша	несъша
О. несъшемъ	несъшеж		несъши		несъшамн
М. несъши			несъшихъ		несъшахъ
			Д в о ї н а		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		
Н.—З.	несъша	несъши	несъши		
Р.—М.		несъшоу			
Д.—О.	несъшема		несъшамма		

*Відмінювання повних форм
активних дієприкметників минулого часу*

О д н и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несъи	несъшек	несъшии
Р. несъшакго		несъшамъ
Д. несъшоукмоу		несъшини
З. несъшини	несъшек	несъшжж
О. несъшинимъ		несъшежж
М. несъшинимъ		несъшини

	Множина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	
Н. несъшен	несъшата	несъшата	
Р.	несъшнихъ		
Д.	несъшнимъ		
З. несъшата	несъшата	несъшата	
О.	несъшними		
М.	несъшнихъ		
	Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	
Н.—З. несъшата	несъшни	несъшни	
Р.—М.	несъшою		
Д.—О.	несъшними		

**Невідмінювані активні дієприкметники
минулого часу на -л-**

	Одина	Множина	Двоїна
чол. рід	зна-л-ъ	зна-л-и	зна-л-а
сер. рід	зна-л-о	зна-л-а	зна-л-ѣ
жін. рід	зна-л-а	зна-л-ы	зна-л-ѣ

Основні видання

1. *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку. — М., 1952.
2. *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка. — М., 1957.
3. *Горшков А. И.* Старославянский язык. — М., 1963.
4. *Иванова Т. А.* Старославянский язык. — М., 1977.
5. *Кондрашов Н. А.* Славянские языки. — М., 1962.
6. *Кульбакин С. М.* Древнецерковнославянский язык. — М., 1917.
7. *Майборода А. В.* Старослов'янська мова. — К., 1975.
8. *Мейе А.* Общеславянский язык. — М., 1951.
9. *Моренець В.В.* Старослов'янська мова: Історична фонетика. — К., 1973.
10. *Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис. — Варшава: Друк. Синодальна, 1931.
11. *Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність. — Варшава, 1926. — Т.1. — 426 с.
12. *Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови... — Варшава, 1927, — Т.3. — 455 с.
13. *Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. — Варшава, 1929. — Т.5 (Студії до української граматики: Видають Ів. Огієнко та Р.Смаль-Стоцький; Кн.5).
14. *Селищев А. М.* Старославянский язык. — М., 1951. — Ч. 1, 2.
15. *Станівський М. Ф.* Старослов'янська мова. — Львів, 1964.
16. *Станівський М. Ф.* Старослов'янська мова. — К., 1983.
17. *Хабургаев Г. А.* Старославянский язык. — М., 1986.

Список літератури до тем

Вступ. Походження письма. Графіка

1. *Бернштейн С. Б.* Константин-философ и Мефодий. — М., 1984.
2. *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X—XII ст. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.
3. *Георгиев Е.* Славянская письменность до Кирила и Мефодия. — София, 1952.
4. *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. — М., 1965.
5. *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. — М., 1963.
6. *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. — Л., 1928.
7. *Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність. — Варшава, 1926. — Т. 1.

8. *Питання походження і розвитку слов'янської писемності.* — К., 1963.
9. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
10. *Сказания о начале славянской письменности.* — М., 1981.

Фонетика

1. *Огієнко І.* Історія церковно-слов'янської мови: Фонетика церковно-слов'янської мови... — Варшава: Друк. Синодальна, 1927. — Т. 3.
2. *Соболевский А. И.* Древний церковнославянский язык. — К., 1910.
3. *Фортунатов Ф. Ф.* Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. — М., 1957.
4. *Моренець В. В.* Старослов'янська мова: Історична фонетика. — К., 1973.

Порівняльно-історична граматики слов'янських мов

1. *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961.
2. *Бирнбаум Х.* Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. — М., 1987.
3. *Булаховський Л. А.* Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. — Харків, 1927.
4. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов/За ред. О. С. Мельничука.* — К., 1966.
5. *Ильинский Г. А.* Праславянская грамматика. — Ніжин, 1916.
6. *Кондрашов Н. А.* Славянские языки. — М., 1962.
7. *Кузнецов П. С.* Очерки по морфологии праславянского языка. — М., 1961.
8. *Мейе А.* Общеславянский язык. — М., 1962.
9. *Нахтигал Р.* Славянские языки. — М., 1963.
10. *Поржезинский В.* Сравнительная грамматика славянских языков. — М., 1916.
11. *Филли Ф. П.* Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962.

Морфологія

1. *Бойчук М. К.* Старослов'янська мова. Числівник. — К., 1952; *Його ж* Старослов'янська мова. Невідмінювані частини мови. — К., 1952.
2. *Боролич В. В.* Видовые отношения старославянского глагола. — М., 1952.
3. *Бунина И. К.* Система времен старославянского глагола. — М., 1959.
4. *Гаголина М. А.* История форм личных и возвратных местоимений в славянских языках. — М., 1963.
5. *Толстой Н. И.* Значение кратких и полных прилагательных в старославянском языке// *Вопр. славянск. языкозн.* — М., 1957. — Вып. 2.
6. *Трофимович К. К.* Старослов'янська мова: Відмінювання і дієвідмінювання. — Львів, 1958.
7. *Якубинская-Лемберг Э. А.* Употребление кратких и полных прилагательных в старославянском языке// *Уч. зап. Ленингр. ун-та.* — Л., 1957. — Вып. 23.

Словники

1. *Востоков А. Х.* Словарь церковнославянского языка. — Спб., 1858.
2. *Дьяченко Г.* Полный церковнославянский словарь. — М., 1900.

Навчальне видання

Леута Олександр Іванович

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Оправа і титул художника *В.С. Жиборовського*
Художній редактор *Г.С. Муратова*
Технічний редактор *А.І. Омоховська*
Коректори *О.В. Сичинський, Л.М. Тимченко*
Оператор *В.І. Гришаков*

Свідоцтво про внесення до Держ реєстру
від 04 12 2000 серія ДК №268

Підл до друку 08 10 2001 р Формат 84x108/32
Папір офс №1 Гарнітура Балтика Друк вис
Ум друк арк 13,44+0,21 форз Обл-вид арк 15,36+0,35 форз
Дод тираж 2000 пр Вид №10293 Зам № 1—199

Видавництво "Вища школа",
01054, Київ-54, вул Гоголівська, 7

Надруковано з плівок
виготовлених у видавництві "Вища школа",
у ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, Біла Церква, вул Л Курбаса, 4

СЪДЕЛЕЖНТЪМУ
СТНУЪУРЪГРУБЪ
ЛЪБЪИВЪИПР:
СУМЕОНЪЧРЪ
ИПРИ ТЕТРЪЧРЪ
С. НЪЖЪДЕСА
ТЬЛЪ.ЪСЪИОСТА
ВНВЪ.РЪГРУБЪИЛЬ
СТВОИВЪСЕИМЪНИ
КЪБЪИ:ТЪУРЪНОРН
ЪЪЪИВЪТОМЪСЪ
ВРЪШН.НЪ,А СВОГ

СЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ І ПЛЕМЕНА В ІХ СТ.